F. ENGELS

PORIJEKLO PORODICE, PRIVATNOG VLASNIŠTVA I DRŽAVE

★ uloga rada pri pretvaranju majmuna u čovjeka

★ prilog istoriji ranog kršćanstva

»SVJETLOST« SARAJEVO

ἔθος **BIBLIOTEKA** Etos

IZBOR IZ DJELA KLASIKA MARKSIZMA

(Četvrta serija, knjiga 2)

FRIDRIH ENGELS

PORIJEKLO PORODICE, PRIVATNOG VLASNIŠTVA I DRŽAVE

»SVJETLOST«, IZDAVAČKO PREDUZEĆE, SARAJEVO

1975.

Prevodi

MILORADA SIMIĆA (u redakciji Nataše Tkalec), dra ZVONKA TKALCA, NATAŠE TKALEC

Izbor
dr FRANC CENGLE i dr ARIF TANOVIĆ

ĆITAOCU

Engelsov spis »Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države« pojavio se 1884. godine i spada među najpopularnija djela osnivača i klasika marksizma. Ovaj spis je nastao kao rezultat primjene materijalističkog shvatanja istorije na predistoriju čovječanstva, a posebno je značajan s obzirom na materijalističko objašnjenje nastanka društvenih klasa i države.

U predgovoru prvom izdanju Engels ističe da to njegovo djelo znači »izvršenje jedne oporuke«, budući da je još Marks namjeravao da osmisli rezultate istraživanja L.-H. Morgana, američkog istoričara prvobitne zajednice, sa stanovišta materijalističkog tumačenja istorije. Marks je ostavio obiman rukopis izvoda iz glavnog Morganovog djela, sa brojnim kritičkim primjedbama, koje je Engels unio u svoj spis, ali je svoje analize proširio i na brojne druge izvore, osobito iz oblasti istorije porodice.

Engels dosljedno i stvaralački primjenjuje Marksovu istorijsku i dijalektičku metodu i, shodno tome, naglašava da je u istoriji, u krajnjoj liniji, odlučujući činilac produkcija i reprodukcija neposrednog života. Imajući u vidu stavove iz »Njemačke ideologije« da je prva pretpostavka čitave ljudske istorije postojanje živih ljudskih individua te da je istorija djelo ljudi, Engels ističe da se produkcija i reprodukcija neposrednog života sastoji iz proizvodnje sredstava za život i produženja vrste. Polazeći od rada, s jedne, i porodice, s druge strane, Engels dokazuje da razvitak podjele rada i porast produktivnosti već u rodovskim zajednicama omogućuje eksploataciju tuđe radne snage, a, na toj osnovi, i skoru pojavu klasnih suprotnosti kao osnovnog obilježja cjelokupne dosadašnje istorije. Na taj način, Engels je u djelu »Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države« argumentirano potkrijepio učenje koje su on i Marks — bilo odvojeno bilo zajedno — iznijeli u mnogobrojnim prethodnim spisima, naro-

čito u »Njemačkoj ideologiji«, »Bijedi filozofije«, »Manifestu Komunističke partije«, »Prilogu kritici političke ekonomije« i »Kapitalu«.

Ovo Engelsovo djelo je značajno i po tome što obrazlaže shvatanje da je klasna borba pokretačka snaga istorijskog razvitka i da su svi društveni oblici i društvene ustanove, među njima i država, istorijski nastali. Dokazujući da je država istorijska tvorevina i da je, kao instrument klasne vladavine, rezultat klasno-političkih i drugih antagonizama, Engels razobličava idealističke teorije države i naglašava da se čovječanstvo brzim koracima približava onom stupnju razvoja proizvodnje na kome će postojanje antagonističkih klasa prestati da bude nužnost. Te klase nestaće isto tako neminovno, piše on, kao što su i nastale, a s njima će neminovno nestati i država. Kao slobodna asocijacija proizvođača, novo društvo premjestiće, zaključuje Engels, cijelu državnu mašinu tamo gdje će joj tada biti mjesto — u muzej starina, pored kolovrata i bronzane sjekire.

Ova knjiga sadrži i dva kraća Engelsova spisa — »Prilog istoriji ranog kršćanstva« i »Uloga rada pri pretvaranju majmuna u čovjeka«. Oni su rezultat primjene materijalističkog shvatanja istorije u dvjema specifičnim oblastima.

PORIJEKLO PORODICE, PRIVATNOG VLASNIŠTVA I DRŽAVE

što u »Njemačkoj ideologiji«, »Bijedi filozofije«, »Manifestu Komunističke partije«, »Prilogu kritici političke ekonomije« i »Kapitalu«.

Ovo Engelsovo djelo je značajno i po tome što obrazlaže shvatanje da je klasna borba pokretačka snaga istorijskog razvitka i da su svi društveni oblici i društvene ustanove, među njima i država, istorijski nastali. Dokazujući da je država istorijska tvorevina i da je, kao instrument klasne vladavine, rezultat klasno-političkih i drugih antagonizama, Engels razobličava idealističke teorije države i naglašava da se čovječanstvo brzim koracima približava onom stupnju razvoja proizvodnje na kome će postojanje antagonističkih klasa prestati da bude nužnost. Te klase nestaće isto tako neizbježno, kao što su i nastale, a s njima će neminovno nestati i država. Kao slobodna asocijacija proizvođača, novo društvo premjestiće, zaključuje Engels, cijelu državnu mašinu tamo gdje će joj tada biti mjesto — u muzej starina, pored kolovrata i bronzane sjekire.

Ova knjiga sadrži i dva kraća Engelsova spisa — »Prilog istoriji ranog hrišćanstva« i »Ulogu rada pri prelazu majmuna u čovjeka«. Oni su rezultat primjene materijalističkog shvatanja istorije u dvjema specifičnim oblastima.

PREDGOVOR PRVOM IZDANJU OD 1884.

Slijedeće glave su u neku ruku izvršenje jedne oporuke. Sâm Karl Marks namjeravao je da izloži rezultate Morganovih istraživanja u vezi s rezultatima svoga — u izvjesnoj mjeri mogu reći našeg — materijalističkog ispitivanja istorije, kako bi tek time potpuno osvijetlio cijelo njihovo značenje. Zar nije Morgan, na svoj način, ponovo otkrio u Americi materijalističko shvaćanje istorije, koje je Marks otkrio prije četrdeset godina, i, rukovođen njime, došao, pri upoređenju barbarstva i civilizacije, u glavnim tačkama do istih rezultata kao i Marks. I kao šo su profesionalni ekonomisti u Njemačkoj godinama revnosno prepisivali »Kapital« a u isti mah šutjeli o njemu, isto tako su postupali s Morganovim »Ancient Society«* predstavnici »praistorijske« nauke u Engleskoj. Moj rad može samo u skromnim razmjerima zamijeniti ono što moj pokojni prijatelj nije stigao da učini. Ali, imam njegove iscrpne izvode iz Morgana s kritičkim primjedbama koje ću ovdje unijeti gdje god je to moguće.

Po materijalističkom shvaćanju, odlučujući faktor u istoriji je, u krajnjoj liniji, produkcija i reprodukcija neposrednog života. A ona sama je, opet, dvojakog karaktera. S jedne strane, proizvodnja sredstava za život, predmeta ishrane, odijevanja, stana i za to potrebnog oruđa; s druge strane, proizvodnja samih ljudi, produženje vrste. Društvene ustanove, pod kojima žive ljudi jedne određene epohe i jedne određene zemlje, uvjetovane su objema vrstama proizvodnje: razvojnim stupnjem, s jedne strane — rada, a, s druge — porodice. Što je manje razvijen rad, što je manja količina njegovih proizvoda, pa dakle i bogatstvo društva, tim više rodovske veze

---

* »Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilization«. By Lewis H. Morgan. London, Macmillan and Co., 1877. Knjiga je štampana u Americi, a u Londonu se, začudo, teško može naći. Pisac je umro prije nekoliko godina. *(Engelsova napomena.)*

determiniraju društveno uređenje. Međutim, pod tom strukturom društva, osnovanom na rodovskim vezama, razvija se sve više produktivnost rada, sa njom se razvijaju privatno vlasništvo i razmjena, razlike u bogatstvu, mogućnost iskorišćavanja tuđe radne snage a time i podloga klasnih suprotnosti: novi socijalni elementi se u toku generacija naprežu da prilagode staro društveno uređenje novim prilikama dok, najzad, njihova nespojivost ne dovede do potpunog prevrata. Staro društvo, osnovano na rodovskim vezama, lomi se u sukobu s novorazvijenim društvenim klasama; na njegovo mjesto dolazi novo društvo organizirano u državu, čije niže jedinice nisu više rodovske zajednice nego teritorijalne zajednice, društvo u kome je porodično uređenje potpuno podređeno uređenju vlasništva i u kome se sad slobodno razvijaju one klasne suprotnosti i klasne borbe koje čine sadržaj cjelokupne dosadašnje *pisane* istorije.

Velika Morganova zasluga je u tome što je otkrio i u glavnim crtama rekonstruirao ovu predistorijsku podlogu naše pisane istorije i što je u rodovskim zajednicama sjevernoameričkih Indijanaca našao ključ kojim možemo riješiti najvažnije, dosad nerješive zagonetke najstarije grčke, rimske i njemačke istorije. Njegova knjiga nije djelo jednog dana. Oko četrdeset godina borio se on sa svojim materijalom dok ga nije potpuno savladao. Ali zato je njegova knjiga jedno od rijetkih savremenih djela koja čine epohu.

U slijedećem prikazu čitalac će uglavnom lako razlikovati ono što potječe od Morgana od onog što sam ja dodao. U istorijskim odjeljcima o Grčkoj i Rimu nisam se ograničio na podatke koje daje Morgan, već sam ih dopunio onim što je stajalo na raspolaganju. Odjeljci o Keltima i Nijemcima uglavnom su moji; Morgan se ovdje služio gotovo isključivo izvorima iz druge ruke, a za njemačke prilike služio se — osim Tacita — jedino rđavim liberalskim falsifikatima gospodina Frimena. Ponovo sam obradio sva ekonomska izlaganja, koja su u Morganovoj knjizi bila dovoljna za njegovu svrhu, ali sasvim nedovoljna za moju. I najzad, razumije se, odgovoran sam za izvođenje svih zaključaka, ukoliko se izrično ne citira Morgan.

PREDGOVOR ČETVRTOM IZDANJU OD 1891.

Ranija izdanja ove knjige, koja su imala veliki tiraž, već su gotovo pola godine rasprodana, i izdavač je već prije dužeg vremena tražio od mene da spremim novo izdanje. Hitniji radovi sprečavali su me dosad u tome. Od pojave prvog izdanja prošlo je sedam godina, za koje je vrijeme poznavanje prvobitnih oblika porodice znatno napredovalo. Bilo je, dakle, potrebno da se ovdje unesu ispravci i dopune, tim prije što će mi namjeravano stereotipiziranje današnjeg teksta onemogućiti za izvjesno vrijeme dalje izmjene.

Podvrgao sam, dakle, cio tekst pažljivom pregledu i unio niz dodataka koji, nadam se, u dovoljnoj mjeri uzimaju u obzir današnje stanje nauke. Osim toga, dajem dalje u predgovoru kratak pregled razvoja istorije porodice od Bahofena do Morgana; i to činim uglavnom stoga što se šovinizmom nadahnuta engleska praistorijska škola još uvijek upinje da prešuti preokret u praistorijskim shvaćanjima koji je nastao povodom Morganovih otkrića, ne ustežući se nimalo pri tom da ipak prisvoji Morganove rezultate. I drugdje suviše se povode za ovim engleskim primjerom.

Moj rad je preveden na više stranih jezika. Najprije na talijanski: »L'origine della famiglia, della proprietà privata e dello stato«. Versione riveduta dall'autore, di Pasquale Martignetti. Benevento 1885. Zatim na rumunjski: »Origină familiei, proprietă, ei private și a statului«. Traducere de Joan Nădejde, u časopisu »Contemporanul« u Jašiju, od septembra 1885. do maja 1886. Dalje na danski: »Familjens, Privatejendommens og Statens Oprindelse«. Dansk af Forfatteren gennemgaaet Udgave, besørget af Gerson Trier. København 1888. U štampi je francuski prevod Henri Ravéa po sadašnjem njemačkom izdanju.

* *
*

Do početka šezdesetih godina ne može se ni govoriti o istoriji porodice. Istorijska nauka je bila na tom polju još sasvim pod utjecajem pet knjiga Mojsijevih. Patrijarhalni oblik porodice, koji je u njima opisan iscrpnije nego drugdje, smatran je bez dvoumljenja ne samo za najstariji oblik nego je identificiran — apstrahirajući poligamiju — s današnjom buržoaskom porodicom, tako da porodica stvarno nije uopće imala nikakav istorijski razvitak; u najboljem slučaju, dopuštalo se da je u davnini možda postojao period nereguliranih spolnih odnosa. — Istina, osim monogamije bile su poznate i istočnjačka poligamija i indijsko-tibetanska poliandrija; ati ta tri oblika nisu mogla biti svrstana u istorijsku sukcesiju i figurirala su jedan pored drugog bez međusobne veze. Da se kod pojedinih naroda stare istorije, kao i kod nekih divljaka koji još postoje, porijeklo računalo ne po ocu nego po materi, dakle ženska linija se smatrala kao jedino važeća; da je kod mnogih današnjih naroda zabranjen brak u okviru određenih većih grupa, u ono vrijeme još nedovoljno ispitanih, i da se ovaj običaj nalazi u svim dijelovima svijeta — ove činjenice su bile, doduše, poznate i skupljano je sve više podataka o tome. Ali niko nije znao šta da s njima radi, pa čak još i u knjizi E. B. Tajlora »Researches into the Early History of Mankind etc. etc.« (1865) oni se naprosto navode kao »neobični običaji« pored zabrane koja važi kod nekih divljaka da se goruće drvo ne smije dodirnuti gvozdenim oruđem i sličnih religijskih ludorijâ.

Istorija porodice počinje od 1861, od pojave Bahofenove knjige »Mutterrecht«. U njoj pisac postavlja sljedeće teze: 1) da su ljudi u početku živjeli u neograničenim spolnim odnosima, što on pogrešno naziva »heterizmom«; 2) da se zbog takvog spolnog odnosa ne može sigurno utvrditi ko je otac, da se stoga moglo računati porijeklo samo po ženskoj liniji, po matrijarhatu, i da je prvobitno tako i bilo kod svih naroda staroga vijeka; 3) da su uslijed toga ženama, kao materama, jedinim pouzadno poznatim roditeljima mlađe generacije, ukazivani veliko poštovanje i ugled, koji su se, po Bahofenovoj koncepciji, razvili do potpune vladavine žena (ginekokratija); 4) da je prelaz k monogamiji, gdje je žena pripadala isključivo jednom čovjeku, sadržavao u sebi povredu jedne prastare religijske zapovijesti (tj. stvarno povredu tradicionalnog prava ostalih ljudi na istu ženu), povredu koju je treblo okajati ili čije je toleriranje trebalo iskupiti podavanjem žene drugima za izvjesno vrijeme.

Dokaze za ova tvrđenja nalazi Bahofen u bezbrojnim pasusima iz staroklasične književnosti, koje je sakupio s izvanrednom vrednoćom. Razvoj od »heterizma« k monoga-

miji i od matrijarhata k patrijarhatu vrše se, po njemu, naročito kod Grka, uslijed daljeg razvoja religijskih predodžaba, uslijed uvođenja novih božanstava, predstavnika novog shvaćanja, u tradicionalnu grupu bogova, predstavnika starog shvaćanja, tako da prvi potiskuju sve više ove posljednje. Po Bahofenu, dakle, istorijske promjene u uzajamnom društvenom položaju čovjeka i žene nisu prouzrokovane razvojem stvarnih životnih uvjeta ljudi, nego religijskim odrazom ovih životnih uvjeta u glavama tih ljudi. Prema tome, Bahofen tumači Eshilovu »Orestiju« kao dramski opis borbe između matrijarhata, koji propada, i patrijarhata, koji se javlja i pobjeđuje u herojsko doba. Za ljubav svoga ljubavnika Egista, Klitemnestra je ubila svog muža Agamemnona, koji se vraćao iz trojanskog rata; ali njen i Agamemnonov sin Orest osvećuje ubistvo oca ubistvom svoje matere. Zbog toga ga progone Erinije, demonske zaštitnice matrijarhata, po kome je ubistvo matere najteži zločin, koji se ne može ničim okajati. Ali Oresta zaštićuje Apolon, koji ga je svojim proročanstvom naveo na to djelo, i Atena, koju su pozvali za suca — oba božanstva koja ovde predstavljaju novo patrijarhalno uređenje; Atena saslušava obje strane. Cijelo sporno pitanje sažeto je u debati koja se sad razvija između Oresta i Erinijâ. Orest se poziva na to da je Klitemnestra izvršila dvostruki zločin: što je ubila *svoga* muža a time i *njegovog* oca. Zašto onda Erinije progone njega a ne nju, koja je mnogo više kriva? Odgovor je jasan:

«Ona *nije bila u krvnom srodstvu* s čovjekom koga je ubila.«

Ubistvo čovjeka koji nije srodnik po krvi, čak i kad je ubičin muž, može se okajati, ne tiče se ništa Erinija; njihova je dužnost samo da kažnjavaju za ubistva među krvnim srodnicima, a od njih je, po matrijarhatu, najteže i najneiskupljivije ubistvo matere. Poslije toga javlja se Apolon kao branilac Oresta; Atena poziva areopagite — atenske porotnike — da glasaju; glasovi su podijeljeni na jednake dijelove za oslobođenje i za osudu; tada Atena, kao predsjednica, daje svoj glas za Oresta i oslobađa ga. Patrijarhat je odnio pobjedu nad matrijarhatom, »bogovi mladog pokoljenja«, kako ih nazivaju sâme Erinije, pobjeđuju Erinije, te one najzad pristaju da preuzmu novu dužnost u službi novog uređenja.

Ovo novo, no nesumnjivo pravilno tumačenje »Orestije« jedno je od najljepših i najboljih mjesta u cijeloj knjizi, ali ono istodobno pokazuje da Bahofen vjeruje bar isto toliko u Erinije, Apolona i Atenu koliko i Eshil u svoje vrijeme; upravo, on vjeruje da su oni u grčko herojsko doba izveli čudo obaranja matrijarhata pomoću patrijarhata. Jasno je

da se takvo shvaćanje, gdje religija važi kao odlučujuća poluga svjetske istorije, mora konačno svesti na čist misticizam. Stoga je mučan i ne uvijek zahvalan posao prostudirati Bahofenovu zamašnu knjigu u kvart-formatu. Ali sve to ne umanjuje njegovu pionirsku zaslugu. On je prvi zamijenio frazu o nekom nepoznatom prvobitnom stanju s nereguliranim spolnim odnosima dokazom: da nam staroklasična literatura pruža mnogo tragova iz kojih se vidi da je monogamiji kod Grka i Azijata stvarno prethodilo stanje u kome je ne samo muškarac imao spolni odnos s više žena nego i žena s više muškaraca, i da to nije vrijeđalo moral; da ovaj običaj nije iščezao ne ostavivši tragove u ograničenom podavanju kojim su žene iskupljivale pravo na monogamiju; da se stoga porijeklo prvobitno moglo računati samo po ženskoj lozi, od matere do matere; da se ovo isključivo priznavanje ženske loze zadržalo dugo još, i u doba monogamije s utvrđenim ili bar priznatim očinstvom, i da je ovaj prvobitni položaj materâ, kao jedino sigurnih roditelja svoje djece, osiguravao njima, a time ženama uopće, viši društveni položaj nego što su ga ikad kasnije imale. Doduše, Bahofen nije ova načela tako jasno izrazio — u tome ga je sprečavalo njegovo mistično shvaćanje. Ali, on ih je dokazao, a to je predstavljalo 1861. pravu revoluciju.

Bahofenova opsežna knjiga u kvartu bila je napisana na njemačkom, tj. na jeziku naroda koji se tada najmanje interesirao za predistoriju današnje porodice. Stoga je Bahofen ostao nepoznat. Njegov prvi sljedbenik na istom polju, koji se pojavio 1865, nije nikad čuo za njega.

Ovaj sljedbenik bio je J. F. Maklenan, sušta protivnost svog prethodnika. Umjesto genijalnog mističara ovdje je pred nama suhoparni pravnik; umjesto bujne pjesničke mašte — plauzibilne kombinacije advokata koji pledira. Maklenan nalazi kod mnogih divljih, barbarskih pa čak i civiliziranih naroda starog i novog doba jedan oblik sklapanja braka gdje mladoženja, sâm ili sa svojim prijateljima, mora prividno silom oteti nevjestu od njenih srodnika. Ovaj običaj mora biti ostatak ranijeg običaja kad su muškarci jednog plemena stvarno silom otimali svoje žene izvana, iz drugih plemena. Kako je nastao ovaj »brak otmicom«? Dokle god su muškarci mogli naći dovoljno žena u vlastitom plemenu, nije bilo baš nikakvog povoda za to. Međutim, nalazimo isto tako često da u nerazvijenim narodima postoje izvjesne grupe (koje u to vrijeme — oko 1865 — još često izjednačuju sa samim plemenima) u čijim je granicama brak bio zabranjen, tako da su muškarci svoje žene i žene svoje muževe morali da uzimaju izvan grupe, dok kod drugih naroda postoji običaj

da muškarci izvjesne grupe moraju uzeti sebi žene samo u okviru svoje vlastite grupe. Maklenan naziva prve egzogamskim a druge endogamskim, i bez ustezanja konstruira krutu suprotnost između egzogamskih i endogamskih »plemena«. Iako mu njegovo vlastito izučavanje egzogamije pred nos stavlja činjenicu da ova suprotnost u mnogim, ako ne u većini ili čak u svima slučajevima postoji samo u njegovoj zamisli, ipak je on uzima za osnovu svoje cjelokupne teorije. Prema tome, egzogamska plemena mogu sebi naći žene samo u drugim plemenima; a pri permanentnom ratnom stanju između plemena, koje odgovara divljaštvu, ovo se moglo izvršiti samo otmicom.

Maklenan zatim postavlja pitanje: odakle ovaj običaj egzogamije? Predodžbe o krvnom srodstvu i rodoskvrnuću ne mogu imati nikakve veze s tim, jer su se one razvile tek mnogo kasnije. Ali, vjerovatno je da je s tim u vezi jako raširen običaj među divljacima da se ženska djeca ubijaju odmah po rođenju. Time nastaje višak muškaraca u svakom pojedinom plemenu, čija je neizbježna i neposredna posljedica da više muškaraca zajednički imaju jednu ženu: poliandrija. Posljedica ovog je, opet, bila da se znalo ko je djetetu mati ali ne ko mu je otac, te otuda računanje srodstva samo po ženskoj lozi s isključenjem muške loze — matrijarhat. A druga posljedica oskudice u ženama u okviru plemena — oskudice koja je poliandrijom ublažena, ali ne i uklonjena — bila je baš ta sistematska nasilna otmica žena iz tuđih plemena.

»Kako egzogamija i poliandrija proizlaze iz jednog te istog uzroka — nedostatka ravnoteže u broju oba spola — moramo *smatrati da je u svih egzogamskih rasa prvobitno postojala poliandrija*... Stoga moramo smatrati kao nesporno da je među egzogamskim rasama prvi sistem srodstva bio onaj koji je priznavao krvnu vezu samo s materine strane.« (Mac-Lennan, »Studies in Ancient History«, 1866. »Primitive Marriage«, p. 124)

Zasluga je Maklenana što je ukazao na opću rasprostranjenost i veliko značenje onoga što on naziva egzogamijom. On ni u kom slučaju nije *otkrio* postojanje egzogamskih grupa, a još manje ih je shvatio. Ne uzimajući u obzir ranije pojedinačne bilješke mnogih promatrača, koje su upravo i bile Maklenanovi izvori, (Latam »Descriptive Ethnology«, 1859) je tačno i vjerno opisao ovu instituciju kod indijskih Magara,[1] i rekao da je ona svuda rasprostranjena i da je na-

[1] *Magari* — pleme, danas narodnost koja nastanjuje zapadne krajeve Nepala.

lazimo u svim dijelovima svijeta — ovaj pasus navodi i sâm Maklenan. I naš Morgan je, već 1847. u svojim pismima o Irokezima (u časopisu »American Review«) i 1851. u knjizi »The League of the Iroquois«, također dokazao postojanje ove institucije kod tog plemena i opisao je vjerno, dok je, kao što ćemo vidjeti, advokatska pamet Maklenanova napravila ovdje mnogo veću zbrku negoli Bahofenova mistična fantazija u oblasti matrijarhata. Dalja zasluga Maklenanova je u tome što je shvatio da je računanje porijekla po matrijarhatu prvobitno, mada ga je u ovome Bahofen pretekao, kao što je kasnije i sâm priznao. Ali ni u ovome nije on načisto; on stalno govori o »srodstvu samo po ženskoj lozi« (kinship through females only), i ovaj izraz, koji je tačan za raniji stupanj, upotrebljava i za kasnije razvojne stupnjeve gdje se porijeklo i nasljedstvo, doduše, računalo isključivo po ženskoj lozi, ali se priznavalo i izražavalo i srodstvo po muškoj lozi. To je ograničenost pravnika koji je sebi stvorio kruti pravni izraz i nastavlja da ga neizmijenjenog primjenjuje na prilike koje su ga u međuvremenu učinile neprimjenjivim.

Pored sve svoje plauzibilnosti, ipak se, izgleda, Maklenanova teorija ni sâmom autoru nije činila baš čvrsto zasnovana. U najmanju ruku njemu sâmome pada u oči da

je »značajno da je oblik« (prividne) »otmice žena najizraženiji i najizrazitiji baš kod naroda gdje vlada *muško* srodstvo« tj. porijeklo po muškoj lozi« (str. 140).

A zatim:

»Čudnovata je činjenica da se, koliko nam je poznato, ubijanje djece ne vrši sistematski nigdje gdje postoje, jedan pored drugog, egzogamija i najstariji oblik srodstva« (str. 146).

Obje te činjenice direktno protivurječe njegovom načinu objašnjavanja, i on je u stanju da im suprotstavi samo nove, još zamršenije hipoteze.

Uprkos tome, njegova teorija je naišla na veliko odobravanje i odziv u Engleskoj: Maklenan je ovdje uopće važio kao osnivač istorije porodice i kao najveći autoritet u toj oblasti. Njegovo suprotstavljanje egzogamskih »plemena« endogamskim, bez obzira na to što su utvrđeni i izvjesni izuzeci i modifikacije, ostalo je ipak priznata osnova vladajućeg shvaćanja i bilo je smetnja koja je onemogućavala svaki slobodan pogled na proučavanu oblast a time i svaki presudan napredak. Precjenjivanju Maklenana, koje je uobičajeno u Engleskoj, a po engleskom primjeru i u drugim zemljama, dužni smo suprotstaviti činjenicu da je on svojim suprotstavljanjem egzogamskih »plemena« endogamskim, koje

se može pogrešno shvatiti, nanio više štete nego što je svojim istraživanjima koristio.

Međutim, uskoro se javljalo sve više činjenica koje nisu mogle da se smjeste u kitnjaste okvire njegove teorije. Maklenan je znao samo za tri oblika braka: poligamiju, poliandriju i monogamiju. Ali, kad je već jednom skrenuta pažnja na ovo pitanje, nalazilo se sve više dokaza da su među nerazvijenim narodima postojali oblici braka u kojima je niz muškaraca zajednički imao niz žena; i *Lebbok* (»The Origin of Civilization«, 1870) je priznao ovaj grupni brak (communal marriage) za istorijsku činjenicu.

Odmah zatim, 1871, pojavio se *Morgan* s novim i u mnogom pogledu presudnim materijalom. On se uvjerio da je specifični sistem srodstva, koji vrijedi kod Irokeza, zajednički svima prastanovnicima Sjedinjenih Država, da je, dakle, rasprostranjen po čitavom jednom kontinentu, iako neposredno protivurječi stupnjevima srodstva koji proizlaze iz sistema braka koji tamo važi. On je, zatim, potaknuo američku saveznu vladu da, na osnovi upitnika i tabela koje je sam sastavio, prikupi podatke o sistemima srodstva kod ostalih naroda. Iz odgovora on je utvrdio: 1) da američko-indijanski sistem srodstva važi također u Aziji i, u nešto izmijenjenom obliku, kod mnogobrojnih plemena Afrike i Australije; 2) da taj sistem nalazi svoje puno objašnjenje u jednom obliku grupnog braka koji baš sada izumire na Havajskim i drugim australijskim otocima, i 3) da na istim otocima pored ovog oblika braka važi sistem srodstva koji se može objasniti samo jednim još primitivnijim, već izumrlim oblikom grupnog braka. Skupljene izvještaje sa svojim zaključcima koje je izveo iz njih objavio je on u svom djelu »Systems of Consanguinity and Affinity«, 1871, te je time prenio diskusiju na beskrajno opsežnije područje. Polazeći od sistemâ srodstva, rekonstruirao je odgovarajuće im oblike porodica, i time otvorio nov put istraživanju i dubljem prodiranju u predistoriju čovječanstva. Ako se usvoji ova metoda, onda su Maklenanove kitnjaste konstrukcije pretvorene u prah.

Maklenan je branio svoju teoriju u novom izdanju knjige »Primitive Marriage«(»Studies in Ancient History«, 1876). Dok sâm sasvim umjetno kombinira istoriju porodice iz samih hipoteza, on od Leboka i Morgana zahtijeva ne samo dokaze za svako njihovo tvrđenje nego dokaze nepobitne uvjerljivosti, kao što su oni koji su jedino dopušteni u škotskom sudu. I to čini onaj isti čovjek koji iz prisnog odnosa između ujaka i sestrića kod Nijemaca (Tacitus, »Germania«,

c. 20), iz Cezarova izvještaja da su Briti u grupama od po deset ili dvanaest zajednički imali svoje žene, i iz svih drugih izvještaja starih pisaca o zajednici žena kod barbara — izvlači bez kolebanja zaključak da je kod svih tih naroda vladala poliandrija. Čovjeku se čini da sluša državnog tužioca koji sebi dopušta punu slobodu pri udešavanju optuženog materijala, ali koji od branioca zahtijeva za svaku riječ najformalističkiji pravni dokaz.

On tvrdi da je grupni brak čista fantazija, i time ostaje daleko iza Bahofena. Sistemi srodstva kod Morgana su, po njemu, obični propisi učtivosti, što se vidi iz činjenice da Indijanci oslovljavaju i stranca, bijelog čovjeka, bratom ili ocem. To je kao kad bi se tvrdilo da su izrazi otac, mati, brat, sestra obični besmisleni oblici oslovljavanja zato što katoličke svećenike i predstojnice samostana isto tako oslovljavaju ocem i majkom, što se kaluđeri i kaluđerice, čak i slobodni zidari i članovi engleskih stručnih udruženja na svečanim sjednicama oslovljavaju bratom i sestrom. Ukratko, Maklenanova odbrana je bila vrlo bijedna.

Ali ostala je još jedna tačka u kojoj on nije napadan. Suprotnost egzogamskih i endogamskih »plemena«, na čemu se zasnivao cio njegov sistem, bila je ne samo nepokolebana, već je bila općepriznata kao stožer cjelokupne istorije porodice. Priznavalo se da je Maklenanov pokušaj objašnjenja ove suprotnosti nedovoljan i protivurječan činjenicama koje je sam naveo. Ali sama suprotnost, postojanje dvije vrste samostalnih i nezavisnih plemena koje se uzajamno isključuju, od kojih je jedna vrsta uzimala sebi žene u okviru plemena, dok je to bilo apsolutno zabranjeno drugoj vrsti — to je važilo kao neosporno evanđelje. Uporedite npr. Žiro-Telonovo »Origines de la famille« (1874), pa čak i Lebokovo »Origin of Civilization« (4. izd., 1882).

Povodom ovog pitanja nastalo je Morganovo glavno djelo »Ancient Society« (1877), djelo kome je podloga ovom radu. Ono što je Morgan 1871. samo još nejasno naslućivao, to je ovdje potpuno jasno izloženo. Endogamija i egzogamija nisu nikakva suprotnost; postojanje egzogamskih »plemena« nije dosad nigdje dokazano. Ali u doba kad je još vladao grupni brak — a on je, po svoj prilici, nekada svuda vladao — pleme se dijelilo na izvjestan broj s materine strane krvno srodnih grupa — gensova, u okviru kojih je vladala stroga zabrana braka, tako da su ljudi jednog gensa mogli uzimati, i po pravilu su i uzimali sebi žene, doduše iz plemena, ali obavezno izvan svoga gensa. Tako, ako je gens bio strogo egzogamski, pleme, koje je obuhvatalo skup gensova, bilo je

isto toliko endogamsko. Time je bio konačno uništen posljednji ostatak Maklenanovih umjetnih konstrukcija.

Ali Morgan se nije time zadovoljio. Gens američkih Indijanaca mu je dalje poslužio da učini drugi odsudan korak naprijed u oblasti koju je proučavao. U tom gensu, matrijarhalno organiziranom, otkrio je praoblik iz koga se razvio kasniji, patrijarhalno organizirani gens, koji nalazimo kod svih antičkih kulturnih naroda. Grčki i rimski gens, zagonetka za sve dosadašnje istoričare, objašnjen je pomoću indijanskog gensa i time nađena nova podloga za cijelu praistoriju.

Ovo ponovno otkriće prvobitnog matrijarhalnog gensa, kao prethodnog stupnja patrijarhalnog gensa kulturnih naroda, ima za praistoriju isto značenje koje imaju Darvinova teorija evolucije za biologiju i Marksova teorija viška vrijednosti za političku ekonomiju. Ono je omogućilo Morganu da prvi put dâ nacrt istorije porodice u kom su, ukoliko danas poznati materijal dozvoljava, zasad utvrđeni bar klasični razvojni stupnjevi u glavnim linijama. Svakako je jasno da ovim počinje nova epoha obrade praistorije. Matrijarhalni gens je postao stožer oko koga se okreće cijela nauka; otkako je on otkriven, zna se u kome pravcu i šta treba istraživati i na koji način treba grupirati rezultate. I shodno tome, na tom polju se sad čine mnogo brži napreci nego prije Morganove knjige.

Morganova otkrića su sada općepriznata ili, bolje reći, prisvojena i od strane praistoričara u Engleskoj. Ali skoro ni kod jednog nema otvorenog priznanja da Morganu dugujemo tu revoluciju u shvaćanju. U Engleskoj se njegova knjiga prešućuje koliko god je to moguće, a što se tiče njega samog, svršava se sa snishodljivom hvalom njegovih *ranijih* radova; cjepidlački se pabirči po pojedinostima njegova izlaganja, a uporno se ćutke prelazi preko njegovih stvarno velikih otkrića. »Ancient Society« je u originalnom izdanju rasprodato; za tako nešto u Americi nema prođe koja se isplati; u Engleskoj je, izgleda, knjiga sistematski ugušivana, i jedino izdanje ove epohalne knjige koje se još može naći u knjižarskoj prodaji jeste — njemački prevod.

Otkuda ta uzdržljivost, koju je teško ne shvatiti kao zavjeru šutnje, naročito nasuprot mnogobrojnim citatima iz obične kurtoazije i drugim dokazima kolegijalnosti kojima kipte radovi naših poznatih praistoričara? Možda zato što je Morgan Amerikanac i što engleskim praistoričarima teško pada što su oni, pored sve vrednoće u skupljanju ma-

terijala, što zaslužuje najveće priznanje, u pogledu općih načela sređivanja i grupiranja ovog materijala, ukratko u pogledu ideja, upućeni na dva genijalna stranca, na Bahofena i Morgana? Nijemac se još mogao nekako podnijeti, ali Amerikanac? U odnosu na Amerikance svaki Englez postaje patriot, o čemu sam u Sjedinjenim Državama vidio zanimljivih primjera. Tome treba još dodati da je Maklenan bio, tako reći, službeno imenovani osnivač i vođ engleske praistorijske škole; da je u neku ruku spadalo u dobar praistorijski odgoj da se govori samo s najvećim strahopoštovanjem o njegovoj umjetnoj praistorijskoj konstrukciji, koja vodi od ubistva djece preko poliandrije i braka otmicom k matrijarhalnoj porodici; da se i najmanja sumnja u postojanju egzogamskih i endogamskih »plemena«, koja se međusobno potpuno isključuju, smatrala za drsku herezu; da je, dakle Morgan izvršio neku vrstu svetogrđa time što je u prah pretvorio sve ove svete dogme. I još povrh toga on je to učinio na takav način da je bilo potrebno samo da se izrekne pa da odmah postane očigledno; tako da su se poštovaoci Maklenana, koji su se dosad bespomoćno teturali tamo-amo između egzogamije i endogamije, morali lupiti gotovo šakom u glavu i uzviknuti: kako smo mogli biti toliko glupi da to sami već odavno nismo uvidjeli!

I kao da još nije bilo dosta zločina koji su službenoj školi zabranjivali svako drugo ponašanje osim hladnog ignoriranja, Morgan je prevršio mjeru time što je kritikovao ne samo civilizaciju, društvo robne proizvodnje, osnovni oblik našeg današnjeg društva, i to na način koji podsjeća na Furijea, nego još govori o budućem preobražaju ovog društva riječima koje bi i Karl Marks mogao reći. On je to, dakle, potpuno zaslužio što mu Maklenan indignirano predbacuje da mu je »istorijska metoda skroz antipatična« i što mu to potvrđuje još 1884. gospodin profesor Žiro-Telon u Ženevi. A nije li isti gospodin Žiro-Telon još 1874 (»Origines de la famille«) bespomoćno lutao po Maklenanovu labirintu egzogamije, odakle ga je tek Morgan morao spasavati!

Nije potrebno da ovdje ulazim u izlaganje ostalih postignuća za koja praistorija duguje Morganu; u mom radu nalazi se o tome ono što je neophodno. Četrnaest godina, koje su protekle od pojave njegovog glavnog djela, mnogo su obogatile naš materijal za istoriju ljudskih prvobitnih društava; antropolozima, putnicima i profesionalnim praistoričarima pridružili su se stručnjaci uporednog prava i iznijeli dijelom

nov materijal a dijelom nova gledišta. Poneka pojedinačna Morganova hipoteza poljuljana je time ili čak i oborena. Ali novoskupljeni materijal nije nigdje doveo do toga da se njegova velika osnovna gledišta potisnu drugim gledištima. Red koji je on unio u praistoriju važi još i danas u glavnim linijama. Čak se može reći da taj red dobiva sve više i više opće priznanje, i to u istoj mjeri u kojoj se nastoji prikriti da je on začetnik ovog velikog napretka*.

London, 16. juna 1891.

Fridrih ENGELS

---

* Na povratku iz Njujorka u septembru 1888. sreo sam se s jednim bivšim članom Kongresa za izborni okrug Ročester, koji je poznavao Lujsa Morgana. Na žalost, nije znao baš mnogo da mi priča o njemu. Morgan je živio u Ročesteru kao privatan čovjek zauzet samo svojim studijama. Njegov brat je bio pukovnik i bio zaposlen u Ministarstvu vojske u Vašingtonu; posredstvom toga brata uspjelo mu je da zainteresira vladu za svoja istraživanja i da više svojih djela izda o državnom trošku; i moj izvještač se zalagao više puta za tu stvar dok je bio član Kongresa. *(Engelsova napomena.)*

PORIJEKLO PORODICE, PRIVATNOG VLASNIŠTVA I DRŽAVE

I

PREDISTORIJSKI STUPNJEVI KULTURE

Morgan je prvi koji je, poznavajući stvar, pokušao da unese izvjestan red u predistoriju čovječanstva; dokle god znatno prošireni materijal ne učini neophodnim promjene, ostaće, bez sumnje, na snazi njegova periodizacija.

Od triju glavnih epoha: divljaštva, barbarstva, civilizacije, njega zanimaju, razumije se, samo prve dvije i prelaz trećoj. Obje te epohe on dijeli na niži, srednji i viši stupanj, prema napretku u proizvodnji sredstava za život; jer, on kaže:

»Vještina u ovoj proizvodnji odlučujuća je za stupanj ljudske nadmoćnosti i savlađivanja prirode; od svih bića jedino je čovjek uspio da gotovo bezuvjetno vlada proizvodnjom sredstava za život. Sve velike epohe ljudskog napretka poklapaju se, više ili manje neposredno, s epohama povećanja izvora za opstanak.«

Razvoj porodice ide uporedo, ali ne pruža tako odlučna obilježja za podjelu na periode.

1. *DIVLJAŠTVO*

1. *Niži stupanj.* Djetinjstvo ljudskog roda, koji se još zadržava u svojim prvobitnim boravištima, u tropskim ili suptropskim šumama, živeći bar djelomično na drveću, čime se jedino može objasniti njegov dalji opstanak nasuprot velikim grabljivim životinjama. Plodovi, orasi, korijenje, služili su za ishranu; razvijanje artikuliranog govora je glavna tekovina ovog doba. Nijedan od naroda koji su poznati u granicama istorijskog perioda nije se više nalazio u tom prvobitnom stanju. Iako je to stanje moglo trajati hiljadama godina, ipak ga

ne možemo dokazati na osnovu neposrednih svjedočanstava; ali, čim smo jednom priznali porijeklo čovjeka iz životinjskog carstva, onda je neizbježna pretpostavka ovog prelaza.

2. *Srednji stupanj*. Počinje iskorišćivanjem riba (u koje ubrajamo i rakove, školjke i druge vodene životinje) za hranu, i upotrebom vatre. Ovo dvoje je u vezi, jer se riba kao hrana može potpuno iskoristiti tek pomoću vatre. A s ovom novom hranom ljudi nisu više zavisni od klime i mjesta; držeći se rijeka i morskih obala, oni su mogli, čak i u divljem stanju, da se rasprostru po najvećem dijelu zemlje. Grubo izrađena, nebrušena kamena oruđa ranijeg kamenog doba, takozvana paleolitska oruđa, koja sasvim ili većim dijelom spadaju u ovaj period, svojom rasprostranjenošću na svim kontinentima dokazi su tih seoba. Novonaseljene oblasti, kao i neprekidno aktivan pronalazački nagon, u vezi s dobivanjem vatre putem trenja, pružili su nove životne namirnice; tako na primjer korijenja u gomolji, koji sadrže škrobno brašno, pečeni u toplom pepelu ili u jamama za pečenje (zemljanim pećima); pa divljač koja, s pronalaskom prvog oružja, buzdovana i koplja, postaje povremeni dodatak ishrani. Isključivo lovačkih naroda kakvi se opisuju u knjigama, tj. takvih koji žive *samo* od lova, nije nikad bilo, zato što je dobit od lova suviše neizvjesna. Uslijed trajne nesigurnosti izvora ishrane, javlja se, izgleda, na ovom stupnju ljudožderstvo, koje se otada dugo održava. Australijanci i mnogi Polinežani su još i danas na ovom srednjem stupnju divljaštva.

3. *Viši stupanj*. Počinje pronalaskom luka i strijele, uslijed čega divljač postaje redovna životna namirnica, a lov jedna od normalnih grana rada. Lûk, tetiva i strijela predstavljaju već vrlo složeno oruđe, čiji pronalazak predstavlja dugo, nagomilano iskustvo i izoštrenu inteligenciju, kao i istodobno poznavanje čitavog niza drugih pronalazaka. Ako uporedimo narode koji doduše znaju za luk i strijelu, ali još ne i za lončarsku vještinu (koju Morgan smatra početkom prelaza u barbarstvo), onda ćemo stvarno naći već neke početke naseljavanja u selima, izvjesno ovladivanje proizvodnjom sredstava za život, drveno posuđe i alatke, tkanje prstima (bez razboja) likinih vlakana, pletene korpe od like ili trske, brušeno (neolitsko) kameno oruđe. Vatra i kamena sjekira većinom već pružaju mogućnost pravljenja čunova od izdubljenog stabla, a mjestimično i greda i dasaka za građenje kuća. Sve ove vrste napretka nalazimo npr. kod Indijanaca na sjeverozapadu Amerike, koji, doduše, znaju za luk i strijelu, ali ne i za lončarstvo. Luk i strijela su bili za divljaštvo ono što je gvozdeni mač bio za barbarstvo, a vatreno oružje za civilizaciju: odlučujuće oružje.

2. *BARBARSTVO*

1. *Niži stupanj.* Počinje uvođenjem lončarstva. Moguće je dokazati u mnogim slučajevima, a vjerovatno svuda, da je ono nastalo premazivanjem pletenog ili drvenog posuđa ilovačom da bi postalo otporno na vatri, pri čemu se ubrzo uvidjelo da uobličena ilovača služi istom cilju i bez unutrašnjeg suda.

Dovde smo mogli promatrati potpuno opći tok razvitka, koji važi za određeni period svih naroda bez obzira na mjesto. Ali s početkom barbarstva dostigli smo stupanj na kome dolaze do izražaja različiti prirodni uvjeti oba velika kontinenta. Karakterističan moment perioda barbarstva je pripitomljavanje i odgajivanje životinja i kultura biljaka. Istočni kontinent, takozvani Stari svijet, imao je gotovo sve životinje podobne za pripitomljavanje, i, izuzev jedne, sve vrste žitarica podobne za gajenje; zapadni kontinent, Amerika, imao je od sisavaca podesnih za pripitomljavanje jedino lamu, a i nju samo na jednom dijelu Juga, a od svih žitarica za gajenje samo jednu, ali najbolju: kukuruz. Uslijed ovih različitih prirodnih uvjeta stanovništvo svake hemisfere razvija se odsada svojim posebnim putem, a pojedine stupnjeve na svakom kontinentu dijele različiti kameni-međaši.

2. *Srednji stupanj.* Počinje na istoku pripitomljavanjem domaćih životinja, a na zapadu kulturom hranjivih biljaka pomoću navodnjavanja, i upotrebom adobâ (na suncu osušenih opeka) i kamena za građevine.

Počećemo sa zapadom, jer taj stupanj ovdje nije nigdje premašen prije evropskog osvajanja.

Kod Indijanaca nižeg stupnja barbarstva (svih onih koji su zatečeni istočno do Misisipija) postojalo je, u doba njihova otkrića, već izvjesno vrtno gajenje kukuruza, a možda i bundeva, bostana i drugih vrtnih biljaka, koje im je davalo vrlo važan sastavni dio njihove hrane; oni su stanovali u drvenim kućama, u palisadama opasanim selima. Sjeverozapadna plemena, naročito ona u oblasti rijeke Kolumbije, bila su još na višem stupnju divljaštva i nisu znala ni za lončarstvo, niti za ma kakvu vrstu gajenja biljaka. Nasuprot tome, Indijanci u Novom Meksiku, takozvani Pueblos,[2]

---

[2] *Pueblo* — naziv grupe indijanskih plemena koja su živjela na teritoriju Novog Meksika (na današnjem jugozapadu SAD i u sjevernom Meksiku). Taj naziv, prema španskoj riječi »pueblo« (narod, naselje, naseobina), dali su im španski osvajači zbog naročitog karaktera njihovih staništa — kompleksa velikih zajedničkih kuća-tvrđava, visokih do 5 i 6 katova, u kojima je živjelo i do hiljadu ljudi.

Meksikanci, stanovnici centralne Amerike i Peruanci bili su, u doba osvajanja, na srednjem stupnju barbarstva; oni su živjeli u kućama od adoba ili kamena, koje su bile nalik na tvrđave, gajili su u umjetno navodnjavanim baštama kukuruz i druge različite, prema položaju i klimi, hranjive biljke, koje su bile glavni izvor hrane, a pripitomili su čak i neke životinje — Meksikanci purana i druge ptice, Peruanci lamu. Pored toga, umjeli su da obrađuju metale — ali ne i gvožđe, zbog čega su se još uvijek služili kamenim oružjem i kamenim oruđem. Španjolsko osvajanje je, zatim, presjeklo svaki dalji samostalni razvoj.

Na istoku je počeo srednji stupanj barbarstva pripitomljavanjem životinja koje daju mlijeko i meso, dok je ovdje kultura biljaka, izgleda, još dugo u tom periodu bila nepoznata. Pripitomljavanje i odgajivanje stoke i stvaranje većih stada dali su, izgleda, povod za izdvajanje Arijevaca i Semita od ostalih barbara. Evropski i azijski Arijevci imaju još zajednička imena za stoku, ali u imenima kulturnih biljaka nemaju skoro ništa zajedničko.

Stvaranje stada na podesnim mjestima dovelo je do pastirskog života; kod Semita na travnim ravnicama Eufrata i Tigrisa, kod Arijevaca na travnim ravnicama Indije, Oksusa i Jaksartesa, Dona i Dnjepra. Na ivicama takvih predjela pašnjaka mora biti da se najprije izvršilo pripitomljavanje stoke. Stoga je kasnijim generacijama izgledalo da pastirski narodi potječu iz krajeva koji ne samo što nisu kolijevka ljudskog roda, već su, naprotiv, za njihove divlje pretke, pa i za ljude nižeg stupnja barbarstva, bili gotovo nenastanjivi. Obrnuto, čim su se ti barbari srednjeg stupnja jednom navikli na pastirski život, nikad im ne bi moglo pasti na pamet da se dobrovoljno vrate s pašnjaka riječnih dolina u šumske predjele, gdje su živjeli njihovi preci. Štaviše, kad su bili potisnuti dalje prema sjeveru i zapadu, bilo je Semitima i Arijevcima nemoguće da se sele u zapadnoazijske i evropske šumske predjele prije nego što im je gajenjem žitarica bilo omogućeno da na tom manje povoljnom tlu ishrane svoju stoku, naročito preko zime. Više je nego vjerovatno da je gajenje žitarica ovdje proizašlo iz potrebe hrane za stoku, pa je tek kasnije postalo važno za ljudsku ishranu.

Možda bi trebalo pripisati viši razvoj Arijevaca i Semita njihovoj obilnoj mesnoj i mliječnoj hrani, naročito njenom povoljnom djelovanju na razvoj djece. Činjenica je da Pueblos-Indijanci iz Novog Meksika, koji su svedeni na gotovo isključivu biljnu hranu, imaju manji mozak od Indijanaca nižeg stupnja barbarstva, koji jedu više mesa i ribe. U svakom slučaju, na ovom stupnju postepeno iščezava ljudo-

žderstvo, i održava se jedino kao religijski akt ili, što je ovdje gotovo istovetno, kao magija.

3. *Viši stupanj*. Počinje topljenjem željezne rude i prelazi u civilizaciju pronalaskom alfabetskog pisma i njegovom upotrebom za književne zapise. Ovaj stupanj, kroz koji je, kao što je rečeno, prošla samostalno samo istočna hemisfera, bogatiji je dostignućima u proizvodnji od svih prethodnih stupnjeva zajedno. Tom stupnju pripadaju Grci herojskog doba, italska plemena kratko vrijeme prije osnivanja Rima, Tacitovi Nijemci, Normani u doba Vikinga.

Prije svega, ovdje najprije sretamo željezni raonik sa stočnom vučom, koji je omogućio obrađivanje zemlje u velikim razmjerima, *zemljoradnju*, a time, za ondašnje prilike, praktično neograničeno uvećanje životnih namirnica, kao i krčenje šuma i njihovo preobraćanje u ziratnu zemlju i livadu — što bi, opet, bilo nemoguće u velikim razmjerima bez željezne sjekire i željeznog ašova. A to je dovelo do brzog povećanja stanovništva i do guste naseljenosti na malom prostoru. Prije zemljoradnje morao bi nastati sticaj vrlo izuzetnih okolnosti da bi se pola miliona ljudi ujedinilo pod jednu jedinstvenu centralnu upravu; to se vjerovatno nije nikad ni dogodilo.

Puni procvat višeg stupnja barbarstva sretamo u homerovskim spjevovima, naročito u »Ilijadi«. Usavršeno željezno oruđe, mijeh, žrvanj, lončarsko kolo, spravljanje ulja i vina, usavršeno obrađivanje metala, koje prelazi u umjetnički zanat, kola i bojna kola, brodogradnja s gredama i debelim daskama, počeci arhitekture kao umjetnosti, zidom opasani gradovi s kulama i puškarnicama, homerovski ep i čitava mitologija — to su glavna nasljeđa koja su Grci prenijeli iz barbarstva u civilizaciju. Ako s time uporedimo Cezarovo, pa čak i Tacitovo opisivanje Germana,[3] koji su se nalazili na početku istog kulturnog stupnja iz koga su se Grci Homerovog doba baš spremali da pređu u viši stupanj, onda vidimo kakvo bogatstvo razvoja proizvodnje sadrži u sebi viši stupanj barbarstva.

Slika razvoja čovječanstva kroz divljaštvo i barbarstvo ka počecima civilizacije, koju sam ovdje skicirao prema Morganu, već je dovoljno bogata novim i, što je još više, neospornim obilježjima, jer su uzeta neposredno iz proizvodnje. Ipak, ta će slika izgledati blijeda i nepotpuna kad je uporedimo sa slikom koja će nam se ukazati na kraju našeg putovanja; tek tada će biti moguće potpuno osvijetliti pre-

---

[3] Engels ima u vidu djelo Gaja Julija Cezara »De bello gallico« (»O galskom ratu«) i Publija Kornelija Tacita »Germania«.

laz iz barbarstva u civilizaciju i njihovu upadljivu suprotnost. Zasad možemo Morganovu podjelu ovako uopćiti: Divljaštvo — period u kome prevladava prisvajanje gotovih prirodnih proizvoda; umjetni čovjekovi proizvodi pretežno su pomoćna oruđa za to prisvajanje. Barbarstvo — period čije su tekovine stočarstvo i zemljoradnja, period u kome čovjek stiče metode za povećanu proizvodnju prirodnih proizvoda ljudskom djelatnošću. Civilizacija — period u kome čovjek stiče znanja dalje prerade prirodnih proizvoda, period industrije u pravom smislu riječi, i umjetnosti.

II

PORODICA

Morgan, koji je veliki dio svog života proveo među Irokezima, nastanjenim još i sada u državi Njujork, i koji je bio adoptiran u jednom od njihovih plemena (u plemenu Senekâ), našao je da kod njih važi sistem srodstva koji je u protivurječnosti s njihovim stvarnim porodičnim odnosima. Kod njih je prevladavao onaj obostrano lako razrješivi oblik monogamije koji Morgan naziva »sindijazmičkom porodicom«.[4] Potomstvo takvog bračnog para bilo je, dakle, pred cijelim svijetom opće poznato i priznato, nije moglo biti nikakve sumnje na koga se imaju primijeniti nazivi otac, mati, sin, kćerka, brat, sestra. Ali, tome je protivurječila stvarna upotreba ovih izraza. Irokez naziva svojim sinovima i kćerima ne samo svoju vlastitu djecu nego i djecu svoje braće, a ona njega nazivaju svojim ocem. Djecu svojih sestara, naprotiv, naziva svojim sestrićima i setričinama, a ona njega ujakom. Obrnuto, pored svoje vlastite djece, Irokeskinja naziva svojim sinovima i kćerima i djecu svojih sestara, a ona nju zovu materom. Djecu svoje braće, naprotiv, ona naziva svojim bratancima i bratanicama, a ona nju nazivaju svojom tetkom. Isto tako djeca braće nazivaju se među sobom braćom i sestrama, također i djeca sestara. Naprotiv, djeca jedne žene i djeca njenog brata nazivaju se uzajamno braćom i sestrama od tetke odnosno od ujaka. I to nisu samo gola imena, već izrazi stvarno važećih gledišta o bliskosti i udaljenosti, jednakosti i nejednakosti krvnog srodstva; a ova gledišta služe za osnovu potpuno razrađenog sistema srodstva,

[4] Od grčke riječi »syndyasmos« — sparivanje, združivanje po parovima. Sindijazmička porodica počiva na združivanju muškarca i žene kao jednog para, ali bez isključive kohabitacije (zajedničkog stanovanja).

koji je u stanju da izrazi više stotina različitih srodničkih odnosa jednog istog pojedinca. Štaviše, ovaj sistem je ne samo u punoj važnosti kod svih američkih Indijanaca (dosad se nije našao nikakav izuzetak), već isto tako vrijedi, gotovo neizmijenjen, među prastanovnicima Indije, među dravidskim plemenima u Dekanu, i plemenima Gaura u Hindustanu. Izrazi srodstva južnoindijskih Tamila i Seneka-Irokeza u državi Njujork podudaraju se još i danas za više od dvije stotine različitih srodničkih odnosa. A i kod tih indijskih plemena, kao i kod svih američkih Indijanaca, srodnički odnosi, koji proističu iz važećeg oblika porodice, u protivurječnosti su sa sistemom srodstva.

Kako da se to objasni? S obzirom na presudnu ulogu koju ima srodstvo u društvenom uređenju svih divljih i barbarskih naroda, ne može se značenje ovog tako rasprostranjenog sistema likvidirati frazama. Sistem, koji je općepriznat u Americi, koji postoji isto tako u Aziji kod naroda sasvim različite rase, sistem čiji se više ili manje modificirani oblici nalaze u obilju svuda u Africi i Australiji, takav sistem treba istorijski objasniti a ne riječima poricati, kao što je to pokušao npr. Maklenan. Nazivi otac, dijete, brat, sestra nisu nikakve prazne počasne titule, već nose sobom potpuno određene, vrlo ozbiljne uzajamne obaveze, čiji skup čini bitni dio društvenog uređenja onih naroda. I objašnjenje se našlo. Na Sendvičkim (Havajskim) otocima postojao je još u prvoj polovini ovog stoljeća oblik porodice u kome su očevi i matere, braća i sestre, sinovi i kćeri, stričevi i strine [odnosno ujaci i ujne ili teci i tetke], sinovci i sinovice [odnosno bratanci i bratanice ili sestrići i sestričine] bili tačno onakvi kakve zahtijeva američko-staroindijski sistem srodstva. Ali čudnovato! Sistem srodstva koji je bio u važnosti na Havajskim otocima nije se opet slagao s oblikom porodice koji je tamo stvarno postojao. Tamo su, naime, sva djeca braće i sestara bez izuzetka braća i sestre, i vrijede kao zajednička djeca ne samo svoje matere i njenih sestara, ili svoga oca i njegove braće, nego kao djeca braće i sestara svojih roditelja bez razlike. Ako, dakle, američki sistem srodstva pretpostavlja primitivniji oblik porodice, koji više ne postoji u Americi, a nalazimo ga još stvarno na Havajskim otocima, to nam, s druge strane, havajski sistem srodstva ukazuje na još primitivniji oblik porodice koji, doduše, nigdje više ne možemo dokazati da postoji, ali koji je *morao* postojati, jer inače ne bi mogao nastati odgovarajući sistem srodstva.

»Porodica je«, kaže Morgan, »aktivni element; ona nikad ne stoji u mjestu, već ide naprijed od nižeg oblika k višem ukorak s društvenim razvojem od nižeg stupnja k višem. Sistemi srodstva su, naprotiv, pasivni; oni registriraju samo u dugim vremenskim razmacima napredak koji je porodica u toku vremena učinila, a radikalno se mijenjaju samo onda kad se porodica radikalno izmijeni.«

»A isto je tako«, dodaje Marks, »i s političkim, pravnim, religijskim, filozofskim sistemima uopće.« Dok porodica nastavlja da živi, sistem srodstva se okoštava, i dok se ovaj i dalje održava na osnovu običaja, porodica ga preraštava. Ali s istom sigurnošću kojom je Kivije mogao zaključiti po marsupijalnim kostima životinjskog kostura, pronađenog blizu Pariza, da ovaj kostur pripada nekom torbaru i da su tamo nekada živjeli izumrli torbari, istom sigurnošću možemo zaključiti, na osnovu istorijski naslijeđenog sistema srodstva, da je postojao odgovarajući mu oblik porodice, koji je izumro.

Sistemi srodstva i oblici porodica koje smo upravo spomenuli razlikuju se od onih koji sad vladaju po tome što svako dijete ima više otaca i matera. Po američkom sistemu srodstva, kome odgovara havajska porodica, brat i sestra ne mogu biti otac i mati istog djeteta; a havajski sistem srodstva pretpostavlja, naprotiv, porodicu u kojoj je to bilo pravilo. Našli smo se ovdje pred nizom oblika porodice koji neposredno protivurječe onim oblicima koji su dosad obično smatrani kao jedini koji važe. Tradicionalno gledište zna samo za monogamiju, pored toga za poligamiju jednog muškarca, možda još za poliandriju jedne žene — ali pri tom prešućuje, kao što priliči filistru koji moralizira, da praksa ćutke ali bez ustručavanja prelazi preko ovih brana koje je propisalo službeno društvo. Međutim, proučavanje praistorije otkriva nam društvena stanja gdje ljudi žive u poligamiji a njihove žene istodobno u poliandriji, a zajednička djeca su stoga i smatrana kao zajednička svih njih; stanja koja sama opet prolaze kroz čitav niz promjena do svog krajnjeg prelaza u monogamiju. Te promjene su takve vrste da se krug, koji obuhvata zajednička bračna veza i koji je prvobitno bio vrlo širok, sve više i više sužava, dok najzad ne obuhvati samo pojedinačni par, koji oblik danas prevladava.

Rekonstruirajući na taj način istoriju porodice, Morgan je došao, u suglasnosti s većinom svojih kolega, do prastanja gdje su vladali neograničeni spolni odnosi u okviru jednog plemena, tako da je svaka žena podjednako pripadala svakom muškarcu, a isto tako svaki muškarac svakoj ženi. Još od

prošlog vijeka govorilo se o takvom prastanju, ali samo u općim frazama; tek je Bahofen, i to je jedna od njegovih velikih zasluga, ozbiljno shvatio to prastanje i istraživao tragove tog stanja u istorijskim i religijskim predanjima. Danas znamo da nas ti tragovi, koje je on otkrio, nikako ne vode natrag do društvenog stupnja nereguliranih spolnih odnosa, već do jednog mnogo kasnijeg oblika, grupnog braka. Onaj primitivni društveni stupanj, ako je stvarno postojao, pripada jednoj toliko udaljenoj epohi da mi jedva smijemo očekivati da ćemo naći *direktne* dokaze za njegovo ranije postojanje u socijalnim fosilima, kod zaostalih divljaka. Bahofenova zasluga je baš u tome što je postavio ovo pitanje u prvi plan istraživanja.*

Odsokra je ušlo u modu da se poriče taj početni stupanj spolnog života čovjeka. Želi se da se čovječanstvo poštedi te »sramote«. I pri tom se pozivaju ne samo na nedostatak svakog neposrednog dokaza, već naročito na primjer ostalog životinjskog svijeta; Leturno (»L'évolution du mariage et de la famille«, 1888) je pokupio iz životinjskog svijeta mnogobrojne činjenice prema kojima bi potpuno neregulirani spolni odnosi i ovdje pripadali nekom niskom stupnju. Ali, iz svih tih činjenica mogu da izvedem samo zaključak da one apsolutno ništa ne dokazuju u pogledu ljudi i njihovih prastarih životnih prilika. Parenja na duže vrijeme kod kičmenjaka dovoljno su objašnjena fiziološkim uzrocima, npr. kod ptica potrebom pomoći ženki za vrijeme ležanja na jajima; primjeri vjerne monogamije, kojih ima kod ptica, ne dokazuju ništa u pogledu ljudi iz razloga što ovi ne vode porijeklo od ptica. Ako je pak stroga monogamija kruna svih vrlina, onda prva nagrada pripada trakavici koja u svakom od svojih 50—200 proglotida ili djelića tijela ima potpun ženski i muški spolni aparat, i provodi cio svoj život da se u svakom od ovih dje-

---

* Bahofen je pokazao kako je slabo shvatio ono što je otkrio ili, tačnije, naslutio time što je upotrijebio izraz *heterizam* da bi obilježio to prastanje. Heterizam je Grcima označavao, kad su uveli tu riječ, spolni odnos muškaraca, koji su neoženjeni ili koji žive u monogamiji, s neudatim ženama, te pretpostavlja uvijek određeni oblik braka izvan koga se vrši taj odnos, i uključuje već prostituciju, bar kao mogućnost. U nekom drugom smislu riječ nije nikada ni upotrebljavana, i u tom smislu je ja upotrebljavam, zajedno s Morganom. Bahofen unosi svuda nevjerovatne mistifikacije u svoja izvanredno značajna otkrića, uslijed svog uobraženja da istorijski nastali odnosi između muškarca i žene imaju svoj izvor u odgovarajućim religijskim predodžbama ljudi, a ne u njihovim stvarnim životnim uvjetima. *(Engelsova napomena.)*

lića sâma sa sobom pari. Ali, ako se ograničimo na sisavce, onda ovdje nalazimo sve oblike spolnog života, promiskuitet, zametke grupnog braka, poligamiju, monogamiju; nedostaje jedino poliandrija, do koje su mogli doći samo ljudi. Čak naši najbliži srodnici, kvadrumani, pružaju nam sve moguće raznolikosti grupiranja mužjaka i ženki, a ako povučemo još uže granice i promatramo samo četiri čovjekolika majmuna, onda Leturno zna da nam kaže samo da su oni čas monogamski, čas poligamski, dok Sosir tvrdi kod Žiro-Telona da su oni monogamski. Ni novija tvrđenja o monogamiji čovjekolikih majmuna koja iznosi Vestermark (»The History of Human Marriage«, London 1891) nisu još ni izdaleka nikakvi dokazi. Ukratko, podaci su takve vrste da pošteni Leturn priznaje:

»Uostalom, kod sisavaca ne postoji nikakav uzajamni odnos između stupnja intelektualnog razvoja i oblika spolnih odnosa«.

A Espinas (»Des sociétés animales«, 1877) upravo kaže:

»Horda je najviša socijalna grupa koju možemo naći među životinjama. Ona se, *tako izgleda*, sastoji od porodicâ, ali od samog početka *porodica i horda su u sukobu*, one se razvijaju u obrnutom razmjeru«.

Kao što se već vidi iz izloženoga, o porodičnim i drugim društvenim grupama čovjekolikih majmuna ne znamo, tako reći, ništa određeno; podaci direktno protivurječe jedan drugom. Tome se ne treba ni čuditi. Koliko li protivurječnosti, koliko potrebe kritičkog ispitivanja i pretresanja kod podataka koje imamo o divljim ljudskim plemenima; a majmunska društva još je mnogo teže promatrati negoli ljudska. Za sada, dakle, moramo da odbacimo svako izvođenje zaključaka iz takvih potpuno nepouzdanih izvještaja.

Naprotiv, navedena Espinasova rečenica pruža nam bolje uporište. Horda i porodica kod viših životinja nisu uzajamne dopune nego suprotnost. Espinas vrlo lijepo pokazuje kako ljubomora mužjaka u doba parenja labavi društvenu vezu horde ili je privremeno raskida.

»Tamo gdje je porodica tijesno povezana, horde se stvaraju samo u rijetkim izuzecima. Naprotiv, tamo gdje vladaju slobodni spolni odnosi ili poligamija, horda se javlja gotovo sama od sebe... Da bi mogla nastati horda, moraju olabaviti porodične veze i individuum se mora ponovo osloboditi. Stoga tako rijetko nalazimo među pticama organizirana jata... Naprotiv, među sisavcima nalazimo donekle organizirana društva, baš stoga što se ovdje individuum ne utapa u porodicu... Osjećanje zajednice horde, dakle, pri svom nastanku ne može imati većeg neprijatelja od

osjećanja porodične zajednice. Ne oklijevajmo da izrazimo: ako se razvio viši društveni oblik od porodice, to se moglo dogoditi samo zahvaljujući tome što je on apsorbirao porodice, koje su pretrpjele temeljite promjene; to ne isključuje da te porodice zahvaljujući baš tome kasnije nađu mogućnost da se ponovo konstituiraju pod beskrajno povoljnijim okolnostima.« (Espinas, l. c., citirano kod Žiro-Telona, »Origines du mariage et de la famille«, 1884, str. 518—520)

Ovdje vidimo da životinjska društva imaju svakako izvjesnu vrijednost za izvođenje zaključaka u pogledu ljudskih društava — ali samo negativnu vrijednost. Kod viših kičmenjaka postoje, koliko nam je poznato, samo dva oblika porodice: poligamija ili pojedinačno parenje: oba oblika dopuštaju samo *jednog* odraslog mužjaka, samo *jednog* muža. Ljubomora mužjaka, koja je istodobno veza i granica porodice, dovodi porodicu životinja u suprotnost prema hordi; ljubomora mužjaka tu sprečava stvaranje horde, višeg oblika društvenosti, a tamo je olabavljuje ili raskida za vrijeme parenja, u najboljem slučaju — ometa njen dalji razvitak. To je već dovoljno za dokaz da su životinjska porodica i ljudsko pradruštvo dvije nepomirljive stvari; da praljudi, koji su se s trudom uzdizali iz životinjskog stanja, ili nisu znali ni za kakvu porodicu ili su, u najboljem slučaju, znali za takvu porodicu koja se ne javlja među životinjama. Tako nenaoružana životinja kao što je čovjek u procesu nastajanja mogla bi preživjeti u neznatnom broju čak i u stanju izoliranosti, kad je najviši oblik društvenosti pojedinačno sparivanje, kao što to Vestermark pripisuje gorili i čimpanzi, prema izvještajima lovaca. Ali za uzdizanje iz životinjskog stanja, za ostvarenje najvećeg napretka što ga pokazuje priroda, bio je potreban još jedan element: zamjena pojedinačne oskudne sposobnosti za odbranu sjedinjenom snagom i saradnjom horde. Prelaz u čovječansko stanje iz uvjeta kao što su oni u kojima danas žive čovjekoliki majmuni, bio bi naprosto neobjašnjiv; ovi majmuni daju prije utisak da su napustili ovu liniju razvoja, da idu u susret postepenom izumiranju, i da su, u svakom slučaju, u opadanju. Već to je dovoljno da bi se odbacilo svako izvođenje uporednih zaključaka o oblicima porodice praljudi, polazeći od oblika porodice čovjekolikih majmuna. Međutim, uzajamna trpeljivost odraslih mužjaka, odsutnost ljubomore bio je prvi uvjet za formiranje takvih većih i trajnijih grupa, u kojima je jedino mogao da se izvrši nastanak ljudi iz životinja. I zaista, šta nalazimo kao najstariji, najprimitivniji oblik porodice, čije istorijsko postojanje možemo nepobitno dokazati i koji još i danas možemo ponegdje proučavati? Grupni brak, oblik braka u kome čitava

grupa ljudi i čitava grupa žena uzajamno pripadaju jedni drugima i koji ostavlja malo mjesta za ljubomoru. A zatim, na kasnijem stupnju razvoja, nalazimo izuzetni oblik poliandrije, koji je tek u suprotnosti sa svakim osjećanjem ljubomore i koji je stoga nepoznat životinjama. Ali, kako su nam poznati oblici grupnog braka praćeni s tako naročito zamršenim uvjetima koji nas nužno upućuju na ranije, jednostavnije oblike spolnih odnosa, a time, na kraju krajeva, na period nereguliranih spolnih odnosa, koji odgovara prelazu iz životinjskog stanja u ljudsko, — to nas upućivanje na brakove životinja opet dovode baš na onu tačku odakle bi trebalo da nas jednom zauvijek odvedu.

A šta to znači: neregulirani spolni odnosi? To znači odsutnost zabrana i ograničenja koja danas važe ili su ranije važila. Vidjeli smo već kako je pala brana ljubomore. Ako je išta pouzdano, onda je svakako to da je ljubomora osjećanje koje se razvilo relativno kasno. Isto to vrijedi i za predodžbu o rodoskvrnuću. Ne samo da su braća i sestre prvobitno bili muž i žena nego su i danas još kod mnogih naroda dozvoljeni i spolni odnosi između roditelja i djece. Benkrof (»The Native Races of the Pacific States of North America«, 1875, knj. I) potvrđuje postojanje takvih odnosa među Kavijatima na Beringovu moreuzu, među Kadijacima blizu Aljaske, među Tinejima u unutrašnjosti Britanske Sjeverne Amerike; Leturno izvještava o istoj činjenici među Čipvej-Indijancima, Kukusima u Čileu, Karaibima, Karenima u Indokini; a da i ne govorimo o kazivanjima starih Grka i Rimljana o Parćanima, Persijancima, Skitima, Hunima itd. Prije no što je pronađeno rodoskvrnuće (a ono *je* pronalazak, i to vrlo dragocjen), spolni odnosi između roditelja i djece nisu mogli izgledati strašniji od spolnih odnosa između drugih osoba koje pripadaju raznim generacijama, a to se još i danas dešava, čak i u najfilistarskijim zemljama, ne izazivajući veliko užasavanje; čak stare »djevice« od preko šezdeset godina udaju se katkad, ako su dovoljno bogate, za mlade ljude u tridesetim godinama. Ali ako razmotrimo najprimitivnije poznate oblike porodice nezavisno od predodžbi o rodoskvrnuću koje su u vezi s njima — predodžbe koje se potpuno razlikuju od naših i koje im često upravo protivurječe, — onda dolazimo do oblika spolnog odnosa koji se može obilježiti jedino kao nereguliran. Nereguliran utoliko ukoliko još ne postoje ograničenja koja je kasnije postavio običaj. Ali iz toga ne proistječe nužno potpuna zbrka spolnih odnosa u svakidašnjoj praksi. Povremena pojedinačna sparivanja nikako nisu isključena, pa otud ona i danas predstavljaju većinu slučajeva u grupnom braku. I kad Vestermark, najnoviji među autorima koji poriču

takvo jedno prvobitno stanje, označava kao brak svako stanje u kome oba spola ostaju spareni sve do rođenja potomka, onda valja reći da se brak takve vrste može javiti u stanju nereguliranih spolnih odnosa ne protivurječeći nereguliranosti, tj. odsustvu ograničenja koja je postavio običaj. Vestermark, naravno, polazi od gledišta da

»nereguliranost uključuje i ugušivanje individualnih naklonosti«, tako da je »prostitucija njen pravi oblik«.

Meni se, naprotiv, čini da je nemoguće ikakvo razumijevanje primitivnih prilika dokle god se na njih gleda kroz naočare bordela. Vratićemo se na ovu tačku kod grupnog braka.

Po Morganu, iz tog prastanja nereguliranih spolnih odnosa razvila se, vjerovatno, vrlo rano:

1. *Porodica krvnog srodstva,* prvi stupanj porodice. Ovdje su bračne grupe izdvojene po generacijama: svi djedovi i babe su u okviru porodice međusobno muževi i žene, isto tako njihova djeca, dakle očevi i matere, kao što će opet njihova djeca činiti treći krug zajedničkih supruga, a njihova djeca, praunuci prvih, četvrti krug. Dakle, u tom obliku porodice samo preci i potomci, roditelji i djeca isključeni su iz uzajamnih bračnih prava i dužnosti (kao što bismo mi rekli). Između rođene braće i sestara i braće i sestara drugog i daljih stupnjeva ne pravi se razlika, svi su braća i sestre među sobom i *baš stoga* su svi jedno drugom muž i žena. Odnos brata i sestre uključuje u sebi, na ovom stupnju, vršenje uzajamnih spolnih odnosa.* Tipičan oblik takve porodice sa-

* U jednom pismu, napisanom u proljeće 1882,[5] Marks se izražava najoštrijim riječima o potpunom falsifikatu prastarog doba u Vagnerovom tekstu Nibelunga. »Da li se ikad čulo da je brat zagrlio sestru kao nevjestu?«[6] Tim Vagnerovim »bogovima pohote«, koji na sasvim moderan način začinjavaju svoje ljubavne pustolovine s malčice rodoskvrnuća da bi bile pikantnije, Marks odgovara: »U prastaro doba sestra je *bila* žena, i *to je bilo moralno*«. — (Uz četvrto izdanje.) Jedan Vagnerov francuski prijatelj i poštovalac ne slaže se s ovom primjedbom i primjećuje da već u starijoj Edi, koja je služila kao osnova Vagneru, u »Egizdreki«[7], Loki predbacuje Freji: »Pred bogovima ti zagrli rođenog brata«. Da je, dakle, brak između brata i sestre bio već tada strogo zabranjen. »Egizdreka« je izraz doba u kome je bila potpuno uništena vjera u stare mitove; ona je prava podrugljiva pjesma o bogovima u stilu Lukijana. Ako Loki, kao Mefisto, u njoj čini takav prijekor Freji, onda to prije govori protiv Vagnera. Pored toga, nekoliko stihova dalje, Loki kaže Njerdru (Njördhr): »Sa svojom sestrom rodio si (takvog) sina« (vidh systur thinni gaztu

stojao bi se od potomstva jednog para, u kome su opet potomci svakog pojedinog stepena među sobom braća i sestre i baš stoga međusobno muževi i žene.

Porodica krvnog srodstva izumrla je Čak ni najprimitivniji narodi za koje istorija zna ne pružaju za to nikakav primjer koji se može dokazati. Da je ona, međutim, *morala* postojati, prinuđeni smo da priznamo, jer havajski sistem srodstva, koji još i sada vrijedi u cijeloj Polineziji, izražava stupnjeve krvnog srodstva koji mogu nastati samo u tom obliku porodice; na to nas primorava cio dalji razvoj porodice, koji uvjetuje taj oblik kao nužni prethodni stupanj.

2. *Porodica punaluâ.* Ako se prvi korak u organizaciji sastojao u tom da se roditelji i djeca isključe iz uzajamnih spolnih odnosa, onda se drugi korak sastojao u isključenju sestara i braće. Ovaj korak je bio, zbog veće jednakosti sta-

---

slikan mög). Njerdr, doduše, nije Az, nego Van, i u sagi o Inglingu kaže da su brakovi između braće i sestara uobičajeni u zemlji Vana, što nije slučaj s Azima[8]. To bi pokazivalo da su Vani stariji bogovi od Aza. Svakako Njerdr živi među Azima kao među sebi ravnima, a onda je »Egizdreka« prije dokaz da u vrijeme nastanka norveških saga o bogovima brak između brata i sestre, bar među bogovima, još nije izazivao gnušanje. Ako bi neko htio da opravda Vagnera, onda bi možda bolje učinio da se umjesto na Edu pozove na Getea koji u baladi o bogu i bajaderi čini sličnu grešku u pogledu religijskog podavanja žena, upoređujući isuviše taj običaj s modernom prostitucijom. *(Engelsova napomena.)*

[5] To Marksovo pismo nije se sačuvalo. Engels ga spominje u svom pismu Karlu Kautskom koje nosi datum 11. aprila 1884.

[6] Riječ je o tekstu operne tetralogije Riharda Vagnera »Prsten Nibelungâ« koji je napisao sam kompozitor prema skandinavskom epu »Edda« (vidi napomenu 7) i »Pjesmi o Nibelungima«, njemačkom junačkom epu ispjevanom na osnovu mitova i saga iz vremena seobe naroda (III—V vijek), a sačuvanom u obliku koji je imao oko XII vijeka.

[7] »*Eda*« (»Edda«) zbirka mitoloških junačkih priča i pjesama skandinavskih naroda; sačuvala se u vidu rukopisa iz XIII vijeka, koji je 1643. otkrio islandski biskup Sveinson (»starija Edda«) i u vidu rasprave o poeziji skalda, koju je na početku XIII vijeka sastavio islandski pjesnik i ljetopisac Snori Sturluson (»mlađa Edda«). Pjesme »Ede« odražavaju skandinavsko društvo u periodu propadanja gentilnog uređenja i seobe naroda. U njima se sretaju likovi iz pripovjedaka i predanja starih Germana. »*Egizdreka*« (»Ögisdrecka«) — pjesma iz »starije Edde«.

[8] *Azi* i *Vani* — dvije grupe bogova u skandinavskoj mitologiji. *Saga o Inglingu* (»Ynglinga Saga«) — prva (od 16) saga o norveškim kraljevima (od najstarijih vremena do XII vijeka) iz knjige srednjovjekovnog islandskog pjesnika i ljetopisca Snori Sturlusona (1178—1241).

rosti učesnika, beskrajno važniji, ali i teži od prvog. Izvršen je postepeno, počinjući vjerovatno s isključenjem spolnih odnosa između rođene braće i sestara (tj. s materine strane), najprije u pojedinim slučajevima, prelazeći postepeno u pravilo (na Havajskim otocima bilo je izuzetaka još i u ovom vijeku), i završujući sa zabranom braka čak između braće i sestara pobočnih linija, tj. kako bismo mi rekli, između djece, unučadi i praunučadi braće i sestara; on pruža, po Morganu,

»izvanrednu ilustraciju djelovanja principa prirodnog odabiranja.«

Nesumnjivo da su se plemena kod kojih je sparivanje bliskih srodnika bilo ograničeno ovim napretkom morala brže i punije razvijati od onih kod kojih je brak između braće i sestara bio i dalje pravilo i zapovijest. A kako se silno osjetilo djelovanje ovog napretka, dokazuje ustanova *gensa,* koja je neposredno iz njega proizašla i koja daleko premaša cilj, ustanova koja čini osnovu društvenog uređenja većine, ako ne i svih barbarskih naroda na zemlji i iz koje, u Grčkoj i Rimu, neposredno prelazimo u civilizaciju.

Svaka praporodica morala se, najkasnije poslije nekoliko generacija, pocijepati. Prvobitno komunističko zajedničko gospodarstvo, koje bez izuzetka vlada sve do poznog srednjeg barbarstva, uvjetovalo je maksimalnu veličinu porodične zajednice, koja je promjenljiva prema okolnostima, ali na svakom mjestu prilično određena. Čim se javila predodžba o nedopustivosti spolnih odnosa između djece jedne matere, morao se osjetiti njen utjecaj prilikom takvog cijepanja starih i osnivanja novih kućnih zajednica (koje se, međutim, nisu poklapale s porodičnom grupom). Jedan ili više nizova sestara postali su jezgra jedne kućne zajednice, njihova rođena braća jezgra druge. Tako ili slično proizašao je iz porodice krvnog srodstva oblik porodice koji je Morgan nazvao porodicom punaluâ. Po havajskom običaju, izvjestan broj sestara, rođenih ili daljih (tj. sestara drugog ili daljeg stupnja), bile su zajedničke žene svojih zajedničkih muževa, ali s isključenjem svoje braće; ovi muževi nisu se više međusobno nazivali braćom, što nisu više ni morali biti, nego punaluom, tj. prisnim drugom, tako reći ortakom. Isto tako, jedan niz braće, rođene ili dalje, bio je u zajedničkom braku s izvjesnim brojem žena, koje *nisu* njihove sestre, i te su se žene međusobno nazivale punaluama. Ovo je klasični oblik jedne porodične formacije, koji je kasnije dopuštao niz varijacija, a čija je bitna, karakteristična crta bila: uzajamna zajednica

muževa i žena u okviru određenog porodičnog kruga, iz koga su međutim bila isključena braća žena, najprije rođena, a kasnije i dalja, i također, obratno, sestre muževa.

Ovaj oblik porodice daje nam s najpotpunijom tačnošću stupnjeve srodstva koji su izraženi u američkom sistemu. Djeca sestara moje matere su još uvijek njena djeca, isto tako djeca braće moga oca također njegova djeca, a sva ona moja braća i sestre; ali su sada djeca braće moje matere njeni bratanci i bratanice, djeca sestara moga oca njegovi sestrići i sestričine, a svi oni moja braća i sestre od ujaka odnosno od tetke. Jer dok su muževi sestara moje matere još uvijek njeni muževi, a isto tako žene braće moga oca također još i njegove žene — pravno, ako ne uvijek i stvarno — društvena zabrana spolnih odnosa između braće i sestara podijelila je sad djecu braće i sestara, koja su dotle bila smatrana kao braća i sestre, u dvije klase: jedna ostaju kao i prije (dalja) braća i sestre među sobom, druga — u jednom slučaju bratovljeva djeca, u drugom sestrina djeca — *ne mogu* više biti braća i sestre, ona ne mogu više imati zajedničke roditelje, ni oca, ni mater, niti oba, i stoga je ovdje prvi put nužna klasa sestrića i sestričina, bratanaca i bratanica, braće i sestara od ujaka odnosno od tetke, koja bi u ranijem porodičnom poretku bila besmislena. Američki sistem srodstva, koji izgleda naprosto besmislen pri svakom obliku porodice zasnovane na monogamiji bilo koje vrste, nalazi, do najmanjih pojedinosti, svoje racionalno objašnjenje i prirodno obrazloženje u porodici punaluâ. Porodica punaluâ ili njoj sličan oblik morao je biti bar isto toliko rasprostranjen koliko je bio rasprostranjen taj sistem srodstva.

O ovom obliku porodice, čije je postojanje na Havajskim otocima stvarno dokazano, dobili bismo obavještenja vjerovatno iz cijele Polinezije, da nisu pobožni misionari, kao nekada španjolski kaluđeri u Americi, u takvim protivkršćanskim odnosima vidjeli samo običnu »gnusobu«.* Kad nam Cezar priča o Britima, koji su onda bili na srednjem stupnju barbarstva, da »po deset ili dvanaest njih zajednički imaju svoje žene, i to najčešće braća s braćom i roditelji s djecom« — onda se ovo najbolje objašnjava kao grupni brak. Barbar-

* Više ne može biti sumnje da se tragovi nereguliranih spolnih odnosa, Bahofenovih takozvanih »rađanja u razvratu«, koje on misli da je pronašao, svode na grupni brak. »Ako Bahofen nalazi da su ovi brakovi punaluâ »bez zakona«, onda bi čovjek iz onog perioda našao da je većina današnjih brakova između bliskih i dalekih rođaka s očeve i materine strane rodoskvrnuće, naime da su to brakovi između braće i sestara koji su u krvnom srodstvu.« (Marks.) *(Engelsova napomena.)*

ske matere nemaju deset do dvanaest dovoljno odraslih sinova koji bi mogli imati zajedničke žene, ali američki sistem srodstva, koji odgovara porodica punaluâ, daje mnogo braće, jer su svi bliski i dalji srodnici jednog muškarca u istoj generaciji njegova braća. Ono »roditelji s djecom« svakako je Cezarovo pogrešno shvaćanje; ali da su se otac i sin, ili mati i kći mogli nalaziti u istoj bračnoj grupi nije, međutim, u ovom sistemu potpuno isključeno, ali je svakako isključeno za oca i kćer, ili za majku i sina. Isto tako ovaj ili sličan oblik grupnog braka daje najjednostavnije objašnjenje izvještaja Herodota i drugih starih pisaca o zajednici žena kod divljih i barbarskih naroda. To vrijedi i za izvještaje Votsona i Kea (»The People of India«) o Tikurima u Audu (sjeverno od Gangesa):

»Oni zajednički žive (tj. spolno) skoro izmiješano u velikim zajednicama, i ako se dvoje od njih smatraju kao muž i žena, to je ova veza ipak samo nominalna.«

U najvećem broju slučajeva ustanova *gensa* izgleda da je proizašla neposredno iz porodice punaluâ. Doduše, i australijski sistem klasa[9] pruža polaznu tačku za to; Australijanci imaju gensove, ali još ne porodicu punaluâ, već jedan grublji oblik grupnog braka.

Kod svih oblika grupne porodice neizvjesno je ko je otac nekom djetetu, ali je izvjesno ko mu je mati. Iako ona *svu* djecu cjelokupne porodice naziva svojom djecom i ima materinske dužnosti prema njima, ipak ona poznaje svoju rođenu djecu između ostalih. Jasno je, dakle, da se porijeklo, dok postoji grupni brak, može utvrditi samo *s materine* strane, da se, dakle, priznaje samo *ženska loza*. U stvari je tako kod svih naroda divljih i na nižem stupnju barbarstva; i Bahofenova je druga velika zasluga u tome što je to prvi otkrio. On označava ovo isključivo priznanje porijekla po materi i nasljedne odnose koji su se u toku vremena odavde razvili izrazom — materinsko pravo [matrijarhat]; zadržaću ovaj izraz kratkoće radi. Ali on je pogrešan, jer na ovom društvenom stupnju ne može biti ni govora o pravu u juridičkom smislu.

Uzmemo li sad iz porodice punaluâ jednu od obiju tipičnih grupa, naime grupu niza rođenih ili daljih sestara (tj. onih koje u prvom, drugom ili daljem stupnju vode porijeklo od rođenih sestara), zajedno s njihovom djecom i njihovom

---

[9] Riječ je o bračnim klasama ili sekcijama — posebnim granama na koje se dijelila većina australskih plemena. Muškarci svake grupe mogli su stupiti u brak samo sa ženama određene druge grupe: u svakom plemenu bilo je od 4 do 8 takvih grupa.

rođenom ili daljom braćom s materine strane (koji, po našoj pretpostavci, *nisu* njihovi muževi!), onda imamo tačan krug lica koja će se kasnije pojaviti kao članovi gensa u praobliku ove ustanove. Svi oni imaju zajedničku pramajku i na osnovu porijekla od nje ženski potomci svake generacije su sestre. Muževi ovih sestara, međutim, ne mogu više biti njihova braća, dakle ne potiču od ove pramajke, ne pripadaju, prema tome, grupi krvnih srodnika, kasnijem gensu; ali njihova djeca pripadaju ovoj grupi, jer je porijeklo s materine strane, kao jedino izvjesno, odlučujuće. Čim je jednom utvrđena zabrana spolnih odnosa između sve braće i sestara, čak i najdaljih kolateralnih rođaka s materine strane, pretvorila se i gornja grupa u gens, tj. konstituirala se kao postojan krug krvnih srodnika po ženskoj lozi koji ne smiju stupati u međusobne brakove, a taj se krug odsada sve više i više učvršćuje drugim zajedničkim ustanovama društvenog i religijskog karaktera i razlikuje od ostalih gensova istog plemena. O tome opširno kasnije. No ako uviđamo da se gens razvija ne samo neminovno, nego čak i sasvim prirodno iz porodice punaluâ, onda je prirodno da pretpostavimo, kao gotovo pouzdano, ranije postojanje ovog oblika porodice kod svih naroda kod kojih se mogu dokazati gentilne ustanove, tj. gotovo kod svih barbarskih i kulturnih naroda.

Kad je Morgan pisao svoju knjigu, naše znanje o grupnom braku bilo je još vrlo skučeno. Znalo se nešto malo o grupnim brakovima Australijanaca, organiziranih u klase, a pored toga Morgan je objavio već 1871. izvještaje koje je dobio o havajskoj porodici punaluâ. Porodica punaluâ je, s jedne strane, pružala potpuno objašnjenje za sistem srodstva koji je vladao među američkim Indijancima, a koji je Morganu bio polazna tačka svih njegovih istraživanja; ona je, s druge strane, činila pogodnu polaznu tačku za izvođenje matrijarhalnog gensa; ona je, najzad, predstavljala mnogo viši stupanj razvoja od australijskih klasa. Bilo je, dakle, shvatljivo što ju je Morgan smatrao kao razvojni stupanj koji nužno prethodi sindijazmičkom braku, i što joj je pripisivao opću rasprostranjenost u ranije doba. Otada smo upoznali niz drugih oblika grupnog braka, i sada znamo da je Morgan ovdje otišao suviše daleko. Ali on je ipak imao sreću što je u svojoj porodici punaluâ naišao na najviši, klasični oblik grupnog braka, na onaj oblik iz koga se najjednostavnije objašnjava prelaz u viši oblik.

Za najbitnije obogaćenje našeg znanja o grupnom braku zahvaljujemo engleskom misionaru Lorimeru Fisonu, koji je godinama studirao ovaj oblik porodice na njenom klasičnom tlu, u Australiji. Najniži stupanj razvoja našao je među au-

stralijskim crncima na Maunt Gambijeru u Južnoj Australiji. Ovdje je cijelo pleme podijeljeno na dvije velike klase, na Kroki i Kumite. Spolni odnosi su u okviru svake od ovih klasa strogo zabranjeni; naprotiv, svaki muškarac jedne klase je po rođenju muž svake žene druge klase, a ova je po rođenju njegova žena. Nisu u braku pojedinci jedan s drugim, nego čitave grupe, klasa s klasom. I valja primijetiti da se ovdje nigdje ne pravi ograničenje zbog razlike starosti ili specijalnog krvnog srodstva, izuzev ukoliko to nije uvjetovano raspadanjem na dvije egzogamske klase. Jedan Kroki ima za zakonitu ženu svaku kumitsku ženu, ali kako njegova rođena kći, kao kći jedne kumitske žene pripada po matrijarhatu također Kumitima, to je ona time po rođenju žena svakog Krokia, dakle i svog oca. U najmanju ruku, organizacija klasa kakvu poznajemo ne sprečava to. Ili je, dakle, ova organizacija nastala u doba kad se, pored ove nejasne težnje da se ograniči incest, u spolnim odnosima između roditelja i djece nije vidjelo ništa naročito grozno — u kom slučaju bi sistem klasa morao nastati neposredno iz stanja nereguliranih spolnih odnosa. Ili su pak spolni odnosi između roditelja i djece *bili* već običajem zabranjeni kad su nastale klase, i u tom slučaju današnje stanje ukazuje na postojanje porodice krvnog srodstva prije toga i predstavlja prvi korak izlaska iz nje. Ovo posljednje je vjerovatnije. Koliko je meni poznato, u Australiji nema primjera bračnog života između roditelja i djece. A i kasniji oblik egzogamije, matrijarhalni gens, po pravilu prećutno pretpostavlja zabranu ovih odnosa kao nešto što je već zatekao pri svom osnivanju.

Sistem *dviju* klasa nađen je, osim na Mount Gambieru u Južnoj Australiji, također i na rijeci Darling, dalje na istoku, i u Kvinslendu, na sjeveroistoku, dakle jako je rasprostranjen. On isključuje samo brakove između braće i sestara, između djece i braće i između djece sestara s materine strane, jer ovi pripadaju istoj klasi; naprotiv, djeca sestre i brata mogu sklapati brakove među sobom. Dalji korak u sprečavanju incesta nalazimo kod Kamilaroa na rijeci Darling u Novom Južnom Velsu, gdje su se obje prvobitne klase raspale na četiri, a svaka od ove četiri klase je ukupno uzevši u braku s određenom drugom klasom. Prve dvije klase su jedna drugoj rođeni supruzi; prema tome da li mati pripada prvoj ili drugoj klasi, djeca ulaze u treću ili četvrtu klasu; djeca ovih obiju klasa, koje su također u braku jedna s drugom, pripadaju opet prvoj ili drugoj klasi. Tako da jedna generacija uvijek pripada prvoj i drugoj klasi, slijedeća — trećoj i četvrtoj, a treća generacija opet prvoj i drugoj. Prema tome, djeca braće i sestara (s materine strane) ne mogu

biti muž i žena, ali zato mogu biti unučad braće i sestara. Ovo neobično komplicirano uređenje još više se zamršuje nakalemljivanjem — svakako kasnijim — matrijarhalnih gensova na nj, ali u to ne možemo ovdje ulaziti. Vidi se upravo kako težnja za sprečavanjem incesta dolazi uvijek iznova do izražaja, ali sasvim instinktivno, nasumce, bez jasne svijesti o cilju.

Grupni brak, koji je ovdje, u Australiji, još brak klasa, masovno bračno stanje čitave klase muškaraca, često rasutih širom cijelog kontinenta, s isto tako rasprostranjenom klasom žena — ovaj grupni brak ne izgleda izbliza baš tako užasno kao što ga zamišlja fantazija filistra, koja je navikla na bordelske prilike. Naprotiv, proteklo je mnogo godina prije nego što se i naslućivalo njegovo postojanje, a i u posljednje vrijeme ono se opet osporava. Površni promatrač vidi u grupnom braku labav oblik monogamije i mjestimično poligamiju s povremenim nevjerstvom. Potrebno je tome posvetiti godine, kao što su to učinili Fizon i Hanit, da bi se u tim bračnim odnosima, koji u svojoj praksi običnog Evropljanina nekako podsjećaju na njegove domaće bračne odnose, otkrio zakon koji ih regulira, zakon po kome strani australijski crnac, udaljen hiljadama kilometara od svog zavičaja, među ljudima čiji jezik ne razumije, ipak često u svakom logoru, u svakom plemenu nalazi žene koje mu se podaju bez otpora i bez zazora, i po kome onaj koji ima više žena ustupa gostu jednu od njih za noć. Tamo gdje Evropljanin vidi nemoralnost i bezakonje, u stvari vlada strogi zakon. Žene pripadaju bračnoj klasi stranca i stoga su one njegove žene po rođenju; isti moralni zakon koji upućuje oboje jedno na drugo zabranjuje pod kaznom javne osude svaki spolni odnos izvan bračnih klasa koje pripadaju jedna drugoj. Čak i tamo gdje se žene otimaju, kao što se to često događa, a što je u nekim krajevima pravilo, brižljivo se poštuje zakon klasa.

Pri otmici žena, uostalom, javlja se već trag prelaza k monogamiji, barem u obliku sindijazmičkog braka: kad mladić, uz pomoć svojih prijatelja, otme ili odvede djevojku, onda svi oni redom imaju spolni odnos s njom, ali poslije toga nju smatraju za ženu mladića koji je otmicu pokrenuo. I obrnuto, kad oteta žena pobjegne od muža, pa je uhvati neki drugi, onda je ona njegova žena, a prvi je izgubio svoje pravo prvenstva. Pored i u okviru grupnog braka, koji dalje postoji kao opći oblik, stvaraju se, dakle, odnosi ekskluzivnosti, sparivanja na duže ili kraće vrijeme, pored toga poligamija, tako da se grupni brak i ovdje nalazi u odumiranju i da je pitanje samo ko će, pod evropskim utjecajem, prije

nestati s pozornice: grupni brak ili australijski crnci koji su mu privrženi.

Brak između čitavih klasa, koji prevladava u Australiji, svakako je vrlo nizak i primitivan oblik grupnog braka, dok je porodica punaluâ, ukoliko nam je poznato, njegov najviši razvojni stupanj. Prvi oblik, izgleda, više odgovara društvenom stanju skitačkih divljaka, drugi oblik pretpostavlja već relativno stalne naseobine komunističkih zajednica, i neposredno vodi u slijedeći, viši razvojni stupanj. Između oba oblika naći ćemo sigurno još neke srednje stupnjeve; pred nama je zasad tek otkrivena, još gotovo potpuno neispitana oblast istraživanja.

3. *Sindijazmička porodica.* Izvjesno sparivanje, na kraće ili duže vrijeme, vršilo se već u vrijeme grupnog braka, ili još i ranije; muž je imao glavnu ženu (jedva bi se moglo reći: ljubimicu) među mnogim ženama, a on je za nju bio najglavniji muž među ostalima. Ova okolnost znatno je pridonijela konfuziji misionara, koji su u grupnom braku vidjeli čas neregulirani zajednicu žena, čas samovoljnu preljubu. Ali ovakvo uobičajeno sparivanje moralo se sve više ustaljivati ukoliko se gens više razvijao i ukoliko su mnogobrojnije bile klase »braće« i »sestara«, među kojima je brak bio nemoguć. Poticaj koji je gens dao u sprečavanju braka između krvnih srodnika širio se još dalje. Tako nalazimo da je kod Irokeza i većine drugih Indijanaca, koji su bili na nižem stupnju barbarstva, zabranjen brak između *svih* srodnika koje nabraja njihov sistem i kojih ima više stotina vrsta. Pri ovoj sve većoj zamršenosti bračnih zabrana grupni brakovi su sve više postajali nemogući; njih je potisla *sindijazmička porodica.* Na ovom stupnju jedan muškarac živi s jednom ženom, ali tako da poligamija i prigodna nevjerstva ostaju pravo muškaraca, iako se poligamija rijetko javlja iz ekonomskih razloga, dok se od žena, za vrijeme trajanja zajedničkog života, najčešće zahtijeva najstroža vjernost i njeno se brakolomstvo okrutno kažnjava. Međutim, bračna veza se obostrano lako raskida i djeca pripadaju i dalje, kao dosad, samo materi.

I na ovo isključivanje krvnih srodnika od bračne veze, koje se sve više proširuje, prirodno odabiranje utječe dalje. Po Morganovim riječima:

»Brakovi između gensova koji nisu u krvnom srodstvu rađali su fizički i umno snažniju rasu; dva napredna plemena pomiješala su se, i nove lubanje i mozgovi prirodno su se povećavali dok nisu obuhvatili sposobnosti oba plemena.«

Plemena sa gentilnim uređenjem su morala na taj način steći nadmoćnost nad zaostalim plemenima, ili ih povući za sobom svojim primjerom.

Razvoj porodice u praistoriji sastoji se, prema tome, u neprekidnom sužavanju kruga — koji prvobitno obuhvata cijelo pleme — u čijem okviru vlada bračna zajednica između oba spola. Stalnim isključivanjem najprije bližih, zatim sve daljih srodnika, najzad čak i onih koji su se samo ženidbom ili udajom orodili, postaje, na kraju krajeva, praktično nemoguća svaka vrsta grupnog braka; naposljetku ostaje za prvi mah još labavo povezan par, molekula, čijim raspadom brak uopće prestaje. Već iz ovoga se vidi koliko je malo veze imala individualna spolna ljubav u današnjem smislu riječi s nastankom monogamije. To još više dokazuje praksa svih naroda na tom stupnju. Dok u ranijim oblicima porodice muškarci nisu nikad oskudijevali u ženama, nego su ih, naprotiv, imali više nego dovoljno, sad su žene postale rijetke i tražene. Stoga sa sindijazmičkim brakom počinje otmica i kupovanje žena — veoma rasprostranjeni *simptomi*, ali ništa više do simptomi korjenitije promjene koja je nastupila; ove simptome, koji su samo metode pribavljanja žena, pedantni Škotlanđanin Maklenan, međutim, pretvorio je pod imenom »brak otmicom« i »brak kupovanjem« u posebne klase porodica. Uostalom, sklapanje braka u američkih Indijanaca i drugih naroda (na istom stupnju) nije stvar učesnika, koje često i ne pitaju, nego njihovih matera. Često tako sklope vjeridbu između dvije osobe koje su potpuno nepoznate jedna drugoj, i zaključeni posao im stavljaju do znanja tek kad se približi vrijeme sklapanja braka. Prije svadbe mladoženja daje gentilnim srodnicima nevjeste (dakle njenim srodnicima po materi, a ne ocu i njegovoj rodbini) poklone koji važe kao kupovni darovi za ustupljenu djevojku. Brak se još može raskinuti po želji svakog od supruga; ali postepeno se razvilo kod mnogih plemena, npr. kod Irokeza, javno mnjenje koje nije bilo naklonjeno takvim razvodima; pri nesuglasicama, gentilni srodnici obje strane posreduju, i tek kad oni ne uspiju, brak se razvodi, djeca ostaju ženi, a svakoj strani je dozvoljeno da stupi u nov brak.

Sindijazmička porodica, koja je i sama suviše slaba i nestalna da bi imala potrebu ili bar želju za vlastitim gospodarstvom, nikako ne raščinja komunističko gospodarstvo naslijeđeno iz ranijeg doba. Ali komunističko gospodarstvo znači vladavinu žena u kući, kao što isključivo priznanje rođene matere, uslijed nemogućnosti da se sa sigurnošću zna rođeni otac, znači veliki ugled žena, tj. matera. Jedna od najapsurdnijih predodžbi, naslijeđenih iz doba prosvijećenosti XVIII

vijeka, jeste da je žena bila na početku društva robinja muškarca. Žena ima u svih divljaka i svih barbara na nižem i srednjem stupnju, djelomično još i na višem stupnju, ne samo slobodan, već i vrlo poštovan položaj. Šta ona znači još u sindijazmičkom braku, može da posvjedoči Artur Rajt, dugogodišnji misionar među Seneka-Irokezima:

»Što se tiče njihovih porodica u doba kad su oni još stanovali u starim dugim kućama (komunistička gospodarstva više porodica) ... tamo je uvijek prevladavao jedan klan (gens), tako da su žene uzimale svoje muževe iz drugih klanova (gensova) ... Obično je ženski dio vladao kućom; zalihe su bile zajedničke; ali teško nesretnom suprugu ili ljubavniku koji je bio suviše lijen ili nespretan da pridonese svoj dio zajedničkoj zalihi. Bez obzira na broj djece ili na veličinu lične imovine u kući, mogao je svakog trenutka očekivati naredbu da pokupi svoje stvari i da se gubi. I on nije smio pokušati da se tome suprotstavi; kuća bi mu bila pakao, ostajalo mu je jedino da se vrati svome vlastitom klanu (gensu) ili pak, što je bio najčešći slučaj, da potraži nov brak u nekom drugom klanu. Žene su bile glavni činilac u klanovima (gensovima), a i svuda inače. One se ne bi kolebale, kad prilika zahtijeva, da zbace poglavicu i da ga vrate u redove običnih ratnika.«

Komunističko domaćinstvo, u kome većina ili sve žene pripadaju jednom istom gensu, a muškarci se dijele na različite gensove, jeste stvarna podloga one prevlasti žena koja je u prastaro doba bila općenito rasprostranjena. Što je i ovo otkrio, treća je Bahofenova zasluga. — Mogu još dodati da izvještaji putnika i misionara o opterećivanju žena prekomjernim radom kod divljaka i barbara nikako ne protivurječe onome što je rečeno. Podjela rada između oba spola uvjetovana je sasvim drugim uzrocima, a ne položajem žene u društvu. Narodi u kojima žene moraju da rade mnogo više nego što mi zamišljamo da im priliči, imaju za žene često daleko više stvarnog poštovanja nego naši Evropljani. Dama civilizacije, okružena lažnim poštovanjem i odstranjena od svakog stvarnog posla, ima beskrajno niži društveni položaj nego žena barbarstva, koja teško radi, ali koja u svome narodu vrijedi za stvarnu damu (lady, frowa, Frau = gospodarica) i koja je i bila takva po svome karakteru.

Da li je sindijazmički brak danas potpuno potisnuo u Americi grupni brak, na to pitanje daće odgovor bliže ispitivanje sjeverozapadnih i naročito južnoameričkih naroda, koji se još nalaze na višem stupnju divljaštva. O spolnoj slobodi ovih posljednjih saopćeni su toliki primjeri da se ovdje jedva može pretpostaviti da je potpuno prevladan stari grupni brak. U svakom slučaju, još nisu nestali svi njegovi tragovi.

Kod najmanje četrdeset sjevernoameričkih plemena ima pravo muškarac koji se oženi najstarijom sestrom da isto tako uzme za žene sve njene sestre, čim one dostignu potrebnu starost: ostatak zajednice muževa za cio niz sestara. A o stanovnicima Kalifornijskog poluotoka (viši stupanj divljaštva) saopćava Benkroft da oni imaju izvjesne svečanosti, gdje se više »plemena« sastaju u cilju vršenja neograničenih spolnih odnosa. To su očigledno gensovi, koji su u ovim svečanostima sačuvali nejasno sjećanje na doba kad su žene jednog gensa imale za svoje muževe sve muškarce drugog gensa, i obratno. Isti običaj još vlada u Australiji. Kod nekih naroda dešava se da stariji ljudi, poglavice i vrači-svećenici eksploatiraju zajednicu žena za sebe i monopoliziraju većinu žena za sebe; ali zato moraju, prilikom izvjesnih svečanosti i velikih narodnih skupova, da uspostave staru zajednicu žena i da dopuste svojim ženama da se uveseljavaju s mladim ljudima. Cio niz primjera takvih periodičnih saturnalija,[10] kad ponovo stupaju na snagu za kratko vrijeme stari slobodni spolni odnosi, navodi Vestermark (str. 28—29): kod Hoa, Santala, Panđa i Kotara u Indiji, kod nekih afričkih naroda itd. Čudno je što Vestermark iz ovog izvlači zaključak da je to ostatak ne grupnog braka, koji on poriče, nego doba parenja, koje je pračovjeku zajedničko s ostalim životinjama.

Ovdje dolazimo do četvrtog velikog Bahofenovog otkrića, otkrića vrlo rasprostranjenog prelaznog oblika od grupnog braka ka sparivanju. Ono što Bahofen prikazuje kao iskupljenje za povredu starih buržoaskih zapovijesti — iskupljenje kojim žena iskupljuje pravo na nevinost — u stvari je samo mistični izraz za iskupljenje kojim se žena otkupljuje iz stare zajednice muževa i stiče pravo da se poda samo *jednom* muškarcu. Ovo iskupljenje sastoji se u ograničenom podavanju: babilonske žene morale su se jedanput godišnje podati u Militinom hramu; drugi narodi prednje Azije slali su godinama svoje djevojke u Anaitisin hram, gdje su one imale da vode slobodnu ljubav sa ljubavnicima koje su same izabrale, prije nego što su se smjele udati; slični, religijski prerušeni običaji zajednički su gotovo svim azijskim narodima između Sredozemnog mora i Gangesa. Žrtva otkupa postajala je u toku vremena sve lakša, kao što primjećuje već Bahofen:

---

[10] *Saturnalije* — svečanosti u čast boga Saturna u starom Rimu; priređivale su se, u vezi sa završetkom poljodjelskih radova, svake godine od 17. do 24. decembra. U vrijeme saturnalija vladala je sloboda spolnih odnosa. Riječ saturnalije postalo je zajedničko ime za oznaku raskalašnih gozbi i orgija.

»Svakogodišnje prinošenje žrtve ustupa mjesto jednokratnom izvršenju, na mjesto heterizma matrona dolazi heterizam djevojaka, na mjesto izvršenja za vrijeme braka — izvršenje prije braka, na mjesto podavanja svima bez izbora — podavanje određenim licima.« (Mutterrecht, str. XIX)

Kod drugih naroda nema religijskog prerušavanja; kod nekih — Tračana, Kelta itd. u starom vijeku, kod mnogih prastanovnika Indije, kod malajskih naroda, kod stanovnika Oceanije i mnogih američkih Indijanaca još i danas — uživaju djevojke do svoje udaje najveću spolnu slobodu. Osobito gotovo svuda u Južnoj Americi, što može da posvjedoči svaki koji je tamo malo prodro u unutrašnjost. Tako Agasi (»A Journey in Brazil«, Boston and New-York, 1868, str. 166) priča o jednoj bogatoj porodici indijanskog porijekla; kad se on upoznao s kćerkom, upitao je za oca, misleći da je to materin muž, koji je kao oficir bio u ratu protiv Paragvaja; međutim, mati je, smiješeći se, odgovorila: naõ tem pai, é filha da fortuna, ona nema oca, ona je dijete slučaja.

»Na taj način indijanske žene ili meleskinje govore uvijek bez stida ili zazora o svojoj vanbračnoj djeci; i ovo nikako nije nešto neobično, prije izgleda da je suprotno izuzetak. Djeca... često znaju samo svoje matere, jer sva briga i odgovornost pada na njih; o svojim očevima ne znaju ništa, niti, izgleda, ženi ikad padne na pamet da ona ili njena djeca zahtijevaju ma šta bilo od njega.«

Ono što ovdje civiliziranom čovjeku izgleda neobično, naprosto je pravilo po matrijarhatu i grupnom braku.

Kod drugih opet naroda, mladoženjini prijatelji i srodnici ili svadbeni gosti iziskuju na samoj svadbi tradicionalno pravo na nevjestu, te mladoženja tek naposljetku dolazi na red; tako je na Balearskim otocima i kod afričkih Augila u starom vijeku, kod Barea u Abesiniji još i sada. Kod drugih, opet, zajednicu zastupa službeno lice, starješina plemena ili gensa, kacika, šaman, svećenik, knez ili kako bilo da se zvao, te izvršuje kod nevjeste pravo prve noći. Uprkos svima novoromantičarskim pokušajima da se spere ta ljaga, još i dan-danas postoji ovo ius primae noctis kao ostatak grupnog braka kod većine stanovnika Aljaske (Bancroft, »Native Races«, I, 81), kod Tahua u Sjevernom Meksiku (ib., str. 584) i drugih naroda; a postojalo je cijelog srednjeg vijeka bar u prvobitno keltskim zemljama, gdje je neposredno naslijeđeno iz grupnog braka, npr. u Aragoniji. Dok u Kastilji seljak nije bio nikad kmet, u Aragoniji je vladalo najsramnije kmetstvo sve do dekreta Ferdinanda Katoličkog od 1486. U tom dokumentu stoji:

»Mi presuđujemo i objavljujemo da ranije spomenuta gospoda (senyors, baroni) ... također ne mogu prve noći, kad seljak uzme ženu, spavati s njom, niti, u znak gospodstva, u svadbenoj noći, pošto je žena legla u postelju, prekoračiti nju i spomenutu ženu; niti se mogu ranije spomenuta gospoda poslužiti kćerkom ili sinom seljaka, uz naplatu ili bez nje, protiv njihove volje.« (Citirano na katalonskom originalu kod Zugenhajma, »Leibeigenschaft«, Petrograd, 1861, str. 35).

Bahofen je, dalje, bezuvjetno u pravu kad uvijek i svuda tvrdi da je prelaz od onga što on naziva »heterizmom« i »rađanjem u razvratu«, ka monogamiji uglavnom izvršen blagodareći ženama. Ukoliko su tradicionalni spolni odnosi više gubili svoj primitivno-naivni karakter, uslijed razvoja ekonomskih životnih uvjeta, dakle uslijed potkopavanja starog komunizma i porasta gustine stanovništva, utoliko su više ti odnosi morali izgledati ženama kao ponižavajući i nesnosni, utoliko su one morale usrdnije željeti, kao neko spasenje, pravo na čednost, na povremen ili trajan brak samo s jednim muškarcem. Ovaj napredak nije mogao ionako poteći od muškaraca već i stoga što njima nikada, ni do danas, nije palo na pamet da se odreknu prijatnosti faktičkog grupnog braka. Tek kad su žene izvršile prelaz na sindijazmički brak, mogli su muškarci da uvedu strogu monogamiju — naravno samo za žene.

Sindijazmička porodica je nastala na granici između divljaštva i barbarstva, najčešće već na višem stupnju divljaštva, a ponegdje tek na nižem stupnju barbarstva. Ona je karakterističan oblik porodice za barbarstvo, kao što su to grupni brak za divljaštvo i monogamija za civilizaciju. Da bi se ona dalje razvila do čvrste monogamije, bili su potrebni drukčiji uzroci od onih koje smo dosad nalazili na djelu. Grupa je u paru bila već svedena na svoju posljednju jedinicu, svoju dvoatomnu molekulu: na jednog muškarca i jednu ženu. Prirodno odabiranje izvršilo je svoj zadatak sve većim isključivanjem iz bračne zajednice; ono nije imalo više šta da učini u tom smjeru. Ako, dakle, ne bi stupile u djelovanje nove, *društvene* pokretačke snage, onda ne bi bilo nikakvog razloga zbog koga bi iz sparivanja mogao proizaći nov oblik porodice. No ove pokretačke snage stupile su u djelovanje.

Ostavljamo sad Ameriku, klasično tlo sindijazmičke porodice. Nikakav znak nam ne dopušta da zaključimo da se tamo razvio viši oblik porodice, da je tamo prije otkrića i osvajanja ikada i igdje postojala čvrsta monogamija. Drukčije je u Starom svijetu.

Ovdje je pripitomljavanje domaćih životinja i odgajivanje stada razvilo dotada neslućen izvor bogatstva i stvorilo sasvim nove društvene odnose. Sve do nižeg stupnja barbarstva stalno bogatstvo se sastojalo skoro samo od kuće, odjeće, grubog nakita i oruđa za pribavljanje i pripremanje hrane: čamca, oružja, kućnog oružja i posuđa najjednostavnije vrste. Hrana se morala iznova pribavljati iz dana u dan. Sada, sa stadima konja, kamila, magaraca, goveda, ovaca, koza i svinja, pastirski narodi koji su nadirali, Arijevci u Pendžabu i oblasti Gangesa kao i u stepama na Oksusu i Jaksartesu, koje su onda bile mnogo bogatije vodom, Semiti na Eufratu i Tigru — stekli su imovinu kojoj su bili potrebni samo nadzor i najprimitivnija njega da bi se rasplođavala u sve većem broju i davala najobilniju hranu u mlijeku i mesu. Sva ranija sredstva za pribavljanje hrane došla su u pozadinu; lov, ranije neophodnost, postaje sad luksuz.

Ali kome je pripadalo ovo novo bogatstvo? Nesumnjivo, prvobitno gensu. Međutim, već rano se moralo razviti privatno vlasništvo stada. Teško je reći da li je pisac takozvane prve knjige Mojsijeve smatrao oca Abrahama vlasnikom njegovih stada na osnovu vlastitog prava kao starješine porodične zajednice, ili na osnovu njegovog svojstva kao stvarno nasljednog starješine gensa. Sigurno je samo da ga ne smijemo zamišljati kao vlasnika u današnjem smislu. I sigurno je, dalje, da na pragu provjerene istorije svuda već nalazimo stada kao zasebno vlasništvo starješine porodice, kao što je to i s umjetničkim proizvodima barbarstva, metalnim oruđem, luksuznim artiklima i, najzad, ljudskom stokom — robovima.

Jer sad je bilo pronađeno i ropstvo. Za barbara na nižem stupnju rob je bio bez vrijednosti. Stoga su američki Indijanci i postupali s pobijeđenim neprijateljima sasvim drukčije nego što se događalo na višem stupnju. Muškarce su ubijali ili pak adoptirali u pleme pobjednika kao braću; sa ženama su se ženili ili su ih inače, s njihovom preživjelom djecom također adoptirali. Ljudska radna snaga na ovom stupnju još ne daje nikakav višak vrijedan pažnje iznad troškova svoga izdržavanja. Stanje se izmijenilo s uvođenjem gajenja stoke, obrađivanja metala, tkanja i, najzad, zemljoradnje. Kao što su supruge, do kojih je prije bilo tako lako doći, dobile sad prometnu vrijednost i bile kupovane, tako se dogodilo i s radnom snagom, naročito otkad su stada konačno prešla u porodično vlasništvo. Porodica se nije tako brzo množila kao stoka. Bilo je potrebno više ljudi za nadzor nad njom; u tu svrhu mogao se upotrijebiti u ratu zarobljeni neprija-

telj, koji se, osim toga, mogao rasplođavati isto tako dobro kao i stoka.

Čim su takva bogatstva jednom prešla u privatno vlasništvo porodicâ i tamo brzo rasla, zadala su snažan udar društvu koje se osnivalo na sindijazmičkom braku i matrijarhalnom gensu. Sindijazmički brak je unio nov element u porodicu. On je postavio pored rođene matere utvrđenog rođenog oca, koji je još uz to vjerovatno bio bolje utvrđen negoli mnogi »očevi« danas. Po tadašnjoj podjeli rada u porodici, mužu je padao u dio pribavljanje hrane i za to potrebnih oruđa za rad, pa prema tome njemu je pripadalo i vlasništvo nad posljednjima; u slučaju razvoda on ih je uzimao sobom, kao što je žena zadržavala svoje kućno oruđe i posuđe. Po običaju ondašnjeg društva, dakle, muž je također bio vlasnik novog izvora hrane, stoke, a kasnije novog oruđa za rad, robova. Ali, po običaju istog društva, njega nisu mogla naslijediti njegova djeca, jer u pogledu nasljeđivanja situacija je bila ovakva:

Po matrijarhatu, dakle, dokle god se porijeklo računalo samo po ženskoj lozi, i po prvobitnom običaju nasljeđivanja u gensu, gentilni srodnici su u početku nasljeđivali svoga umrlog gentilnog druga. Imanje je moralo ostati u gensu. S obzirom na beznačajnost predmetâ, ono je, vjerovatno, u praksi oduvijek prelazilo na najbliže gentilne srodnike, dakle na krvne srodnike s materine strane. Djeca umrlog muškarca, međutim, nisu pripadala njegovom gensu, već gensu svoje matere; ona su nasljeđivala mater, isprva s ostalim krvnim srodnicima matere, kasnije, možda, u prvom redu; ali svoga oca nisu mogla nasljeđivati, jer nisu pripadala njegovom gensu, a njegovo imanje je moralo ostati u gensu. Dakle, prilikom smrti vlasnika stada, stada bi prelazila najprije na njegovu braću i sestre, i na djecu njegovih sestara, ili na potomke sestara njegove matere. Ali njegova rođena djela bila su isključena iz nasljedstva.

Dakle, ukoliko su bogatstva rasla, ona su, s jedne strane, davala muškarcu važniji položaj u porodici negoli ženi, a, s druge strane, stvarala su podstrek da se taj pojačani položaj iskoristi za to što će se tradicionalni red nasljeđa izmijeniti u korist djece. Ali to nije bilo moguće dokle god je vrijedilo porijeklo po matrijarhatu. Trebalo je dakle njega ukinuti, i ono je ukinuto. To nije ni bilo tako teško kao što nam danas izgleda. Jer ova revolucija — jedna od najradikalnijih koju su ljudi doživjeli — nije pogodila ni jednog od živih članova gensa. Svi njegovi pripadnici mogli su i dalje ostati ono što su i prije bili. Dovoljno je bilo jednostavno rješenje da će ubuduće potomci muških članova ostati u gensu, a da

će potomci ženskih članova biti isključeni prelaskom u gens svoga oca. Time su bili ukinuti računanje porijekla po ženskoj lozi i matrijarhalno nasljedno pravo, a ustanovljeni muška loza porijekla i patrijarhalno nasljedno pravo. Mi ništa ne znamo o tome na koji je način i u koje vrijeme izvršena ova revolucija među kulturnim narodima. Ona pada sasvim u predistorijsko doba. Ali *da je* ona izvršena, dokazano je više nego što je nužno, naročito onim obilnim tragovima matrijarhata koje je sakupio Bahofen; kako se ona lako izvodi, vidimo na primjeru čitavog niza indijanskih plemena, gdje je tek nedavno izvedena i još se izvodi, djelomično pod utjecajem porasta bogatstva i izmijenjenog načina života (preseljenja iz šuma u prerije), a djelomično zbog moralnog utjecaja civilizacije i misionara. Od osam plemena oko Misourija, šest imaju mušku lozu porijekla i nasljednog reda a dva još žensku. Među plemenima Šoni, Majami i Delavar ukorijenio se običaj da se djeci daje jedno od gentilnih imena očeva gensa da bi prešli u njega, kako bi mogli da naslijede oca. »Kazuistika, urođena čovjeku, da mijenja stvari mijenjajući im imena! I da pronađe način da u okviru tradicija skrši tradiciju kad je neki neposredni interes dao dovoljno podstreka!« (Marks). Time je nastala nepopravljiva zbrka koja se mogla otkloniti, a djelomično se i otklanjala, samo prelazom na patrijarhat. »To je, izgleda, uopće najprirodniji prelaz«. (Marks). O tome što nam mogu kazati stručnjaci uporednog prava u pogledu načina kako se ovaj prelaz odigrao među kulturnim narodima Starog svijeta — naravno skoro same hipoteze — up. M. Kovalevski, »Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété«, Stockholm, 1890.

Ukidanje matrijarhata bilo je *svjetskoistorijski poraz ženskog spola.* Muškarac je prigrabio krmilo i u kući, žena je bila lišena svog dostojanstva, podjarmljena, pretvorena u robinju njegove pohote i puko oruđe za rađanje djece. Ovaj poniženi položaj žena, koji se naročito otvoreno pokazuje među Grcima herojskog doba i još više klasičnog doba, postepeno je uljepšavan i licemjerno prikrivan, a mjestimično ispoljavan u blažem obliku, ali nije nikako uklonjen.

Prvi rezultat sada ustanovljenog svevlašća muškaraca javlja se u prelaznom obliku patrijarhalne porodice koji se sada pomalja. Njena glavna karakteristika nije poligamija, o čemu će biti riječi kasnije, već

»organiziranje izvjesnog broja slobodnih i neslobodnih osoba u jednu porodicu pod očinskom vlašću starješine porodice. U semitskom obliku ovaj starješina porodice živi u poligamiji, neslobodni imaju ženu i djecu, a cilj je cijele organizacije briga o stadima na ograničenom području.«

Glavna su obilježja uključivanje neslobodnih u porodicu i očinska vlast; stoga je potpun tip ovog oblika porodice rimska porodica. Riječ *familia* prvobitno ne znači ideal današnjeg filistra, koji se sastoji od sentimentalnosti i domaće svađe; ona se u Rimljana isprva čak i ne odnosi na bračni par i njihovu djecu, već jedino na robove. Famulus znači domaći rob, a familia je skup robova koji pripadaju jednom čovjeku. Još u doba Gaja *familia, id est patrimonium* (tj. nasljedstvo), zavještavana je oporukom. Izraz su pronašli Rimljani da bi obilježili jedan nov društveni organizam, čija je glava držala pod rimskom očinskom vlašću ženu i djecu, i izvjestan broj robova, s pravom nad životom i smrću svih njih.

»Riječ, dakle, nije starija od gvožđem oklopljenog porodičnog sistema latinskih plemena, koji se pojavio poslije uvođenja zemljoradnje i ozakonjenog ropstva, i poslije odvajanja arijevskih Italaca od Grka.«

Marks dodaje: »Moderna porodica sadrži u klici ne samo ropstvo (servitus), već i kmetstvo, jer se ona odpočetka odnosi na službe u zemljoradnji. Ona sadrži u sebi *u minijaturi* sve one suprotnosti koje će se kasnije potpuno razviti u društvu i njegovoj državi«.

Takav oblik porodice pokazuje prelaz od sindijazmičkog braka u monogamiju. Da bi se osigurala vjernost žene, dakle i očinstvo djece, žena je bezuvjetno predata vlasti muža: ako je ubije, on vrši samo svoje pravo.

S patrijarhalnom porodicom ulazimo u oblast pisane istorije, a time u oblast gdje nam uporedna pravna nauka može ukazati znatnu pomoć. I odista, ona nam je ovdje omogućila znatan napredak. Zahvaljujemo Maksimu Kovalevskom (»Tableau etc. de la famille et de la propriété«, Stockholm, 1890, str. 60—100) što je utvrdio da je patrijarhalna kućna zajednica, koju još i danas nalazimo kod Srba i Bugara pod imenom zadruge ili bratstva, i u modificiranom obliku među istočnim narodima, činila prelazni stupanj između matrijarhalne porodice, koja je proizašla iz grupnog braka, i inokosne porodice modernog svijeta. Izgleda da je ovo dokazano bar za kulturne narode Starog svijeta, za Arijevce i Semite.

Južnoslavenska zadruga pruža najbolji još postojeći primjer takve porodične zajednice. Ona obuhvata više generacija potomaka jednog oca, s njihovim ženama, koji svi zajedno žive na jednom imanju, zajednički obrađuju svoja polja, hrane se i odijevaju iz zajedničke zalihe i zajednički raspolažu viškom prihoda. Zajednica je pod vrhovnom upravom domaćina, koji je njen predstavnik u odnosima s vanjskim

svijetom, smije prodavati manje predmete, vodi blagajnu i odgovara za nju, kao i za pravilan tok poslova. Njega biraju, i on nipošto ne mora biti najstariji. Žene i njihovi poslovi su pod upravom domaćice, koja je obično domaćinova žena. Ona ima važan, često odlučujući glas pri izboru muža djevojkama. Ali vrhovnu vlast ima porodično vijeće, skupština svih odraslih zadrugara, kako žena, tako i muškaraca. Domaćin polaže račun toj skupštini; ona donosi važnije zaključke, sudi zadrugarima, odlučuje o značajnijim kupnjama i prodajama, naročito u pogledu zemljišnog posjeda itd.

Tek od prije desetak godina dokazano je da još postoje i u Rusiji takve velike porodične zadruge; sad je općepriznato da one imaju korijena u ruskim narodnim običajima isto toliko koliko i »obščine« ili seoske zajednice. One se javljaju u najstarijem ruskom zakoniku, Jaroslavljevoj »Pravdi«,[11] pod istim imenom *vervj* kao u dalmatinskim zakonima,[12] a mogu se utvrditi i u poljskim i češkim istorijskim izvorima.

Po Hojsleru (»Institutionen des deutschen Privatrechts«) privredna jedinica prvobitno nije ni kod Nijemaca inokosna porodica u današnjem smislu, nego »kućna zadruga« koja se sastoji od nekoliko generacija, odnosno inokosnih porodica i često obuhvata, pored njih, dosta neslobodnih. I rimska porodica se svodi na ovaj tip, te se dosljedno tome, u posljednje vrijeme jako osporava apsolutna vlast oca porodice, kao i bespravnost ostalih porodičnih članova nasuprot njemu. Izgleda da su slične porodične zadruge postojale također među Keltima u Irskoj; u Francuskoj su se održale u Nivernaisu pod imenom parçonneries do francuske revolucije, a u Franš-Konteu još ni danas nisu sasvim izumrle. U oblasti Luana (Saône et Loire) viđaju se velike seljačke kuće sa zajedničkom visokom centralnom dvoranom koja dopire do krova, a unaokolo su sobe za spavanje, do kojih se dolazi preko 6—8 stepenica i u kojima stanuju nekoliko generacija iste porodice.

---

[11] »Jaroslavljeva Pravda« zove se prvi dio najstarije redakcije »Ruske Pravde« — zbornika zakona Stare Rusije koji je nastao u XI—XII vijeku na osnovi običajnog prava onog vremena i koji je odražavao ekonomske i socijalne odnose tadašnjeg ruskog društva.

[12] *Dalmatinski zakoni* — ima se u vidu Poljički statut, zbornik pravnih propisa koje je za svoje članove i svoje područje donijela Poljička komuna. Najstariji dio statuta redigiran je 1440, a toj osnovnoj redakciji dodavane su uvijek nove norme sve do potkraj opstanka autonomne Poljičke komune (početak XIX vijeka). Statut poznaje i porodičnu (kućnu) zadrugu, koja je u doba nastanka statuta već bila u raspadanju.

Kućnu zadrugu sa zajedničkim obrađivanjem zemlje u Indiji spominjao je već Nearh u doba Aleksandra Velikog, i ona još i danas postoji u istoj oblasti, u Pendžabu i po cijelom sjeverozapadnom dijelu Indije. Na Kavkazu je sâm Kovalevski uspio da dokaže njeno postojanje. Ona još postoji u Alžiru među Kabilima. Pretpostavljalo se da je postojala čak i u Americi; pokušalo se da se ona pronađe u »Calpullisu«[13] koje opisuje Surita u starom Meksiku; nasuprot tome, Kunov je (»Ausland«,[14] 1890, br. 42—44) prilično jasno dokazao da je Peru, u doba osvajanja, imao neku vrstu uređenja marke (pri čemu je čudnovato da se marka također zvala marca) s periodičnom podjelom obradive zemlje, dakle s pojedinačnim obrađivanjem.

U svakom slučaju, patrijarhalna kućna zadruga, sa zajedničkim imanjem i zajedničkim obrađivanjem, dobiva sad sasvim drugo značenje nego dosad. Ne možemo više sumnjati u važnu ulogu koju je ona odigrala kao prelazni oblik između matrijarhalne i inokosne porodice, kod kulturnih i nekih drugih naroda Starog svijeta. Kasnije ćemo se vratiti na dalje zaključke koje je izveo Kovalevski, da je ona bila također i prelazni stupanj iz koga se razvila seoska općina ili marka s pojedinačnim obrađivanjem i s prvobitno periodičnom, a zatim konačnom podjelom ziratne zemlje i livade.

U pogledu porodičnog života u okviru ovih kućnih zadruga valja primijetiti da je domaćin, bar u Rusiji, na glasu da mnogo zloupotrebljava svoj položaj u odnosu na mlađe žene zadruge, posebno na snahe, i da često pravi od njih čitav harem, o čemu ruske narodne pjesme govore prilično rječito.

Prije nego što pređemo na monogamiju, koja se s padom matrijarhata naglo razvija, još nekoliko riječi o poligamiji i poliandriji. Oba oblika braka su samo izuzeci, tako reći istorijski luksuzni proizvodi, pa čak kad bi u jednoj zemlji postojali jedan pored drugog, što, kao što je poznato, nije slučaj. Kako se iz poligamije isključeni muškarci ne mogu tješiti ženama preteklim od poliandrije, a kako je broj muškaraca

[13] *Calpullis* — kućna zadruga kod Indijanaca Meksika u vrijeme španskog osvajanja. Svaka kućna zadruga (calpulli), u kojoj su svi članovi bili zajedničkog porijekla, zajednički je posjedovala komad zemlje, a taj se nije mogao ni otuđiti niti podijeliti među nasljednike.

[14] »*Das Ausland*. Ueberschau der neusten Forschungen auf dem Gebiet der Natur-, Erd- und Völkerkunde« (»Inozemstvo. Pregled najnovijih istraživanja u oblasti prirodopisa, geografije i etnografije«) — njemački časopis. Izlazio 1828—1893 (u početku dnevno, od 1853. nedjeljno); od 1873. izdavan u Štutgartu.

i žena uvijek bio približno jednak bez obzira na socijalne ustanove, to je samo po sebi isključeno da ma koji od ovih oblika braka bude uzdignut na stupanj općevažećeg oblika. Stvarno, poligamija jednog čovjeka je bila očigledno proizvod ropstva, i ograničena je na pojedinačne izuzetne položaje. U semitskopatrijarhalnoj porodici, u poligamiji živi samo sâm patrijarh, i najviše još nekoliko njegovih sinova, a ostali se moraju zadovoljiti jednom ženom. Tako je još i danas na cijelom Istoku: poligamija je povlastica bogatih i uglednih, i žene se regrutiraju uglavnom kupnjom robinja; narodna masa živi u monogamiji. Isti takav je izuzetak poliandrija u Indiji i Tibetu, čije bi nesumnjivo zanimljivo porijeklo iz grupnog braka valjalo još bliže ispitati. U svojoj praksi, uostalom, poliandrija izgleda mnogo kulantnija od ljubomornog haremskog života muhamedanaca. U svakom slučaju, među Nairima u Indiji sve po trojica, četvorica ili više muškaraca imaju, doduše, zajedničku ženu, ali svaki od njih, uz to, može u zajednici s trojicom ili više drugih muškaraca imati drugu ženu, pa tako treću, četvrtu itd. Pravo je čudo da Maklenan u ovim bračnim klubovima, koji daju mogućnost čovjeku da bude član u više njih, a koje i sâm opisuje, nije otkrio novu klasu *klupskog braka*. Ovaj običaj bračnog kluba, uostalom, nije nikakva prava poliandrija, ona je, naprotiv, kao što primjećuje još Žiro-Telon, specijaliziran oblik grupnog braka; muškarci žive u poligamiji, žene u poliandriji.

4. *Monogamska porodica.* Kao što smo pokazali, ona se razvija iz sindijazmičke porodice u prelazno doba između srednjeg i višeg stupnja barbarstva; njena krajnja pobjeda je jedno od obilježja početka civilizacije. Ona se zasniva na vladavini muškaraca i izričnim ciljem rađanja djece s neosporivim očinstvom, a to se očinstvo zahtijeva jer ta djeca, kao rođeni nasljednici, imaju jednog dana da naslijede očevo imanje. Monogamska porodica razlikuje se od sindijazmičke mnogo većom čvrstinom bračne veze, koja se sada više ne može raskidati po volji obje strane. Sada po pravilu može samo još muž da je raskine i da otjera svoju ženu. Pravo na bračno nevjerstvo dopušteno mu je i sada, bar još na osnovu običaja (Code Napoléon izrično daje to pravo mužu dokle god ne dovede suložnicu u bračni dom),[15] te se ono, sa sve većim društvenim razvojem, sve više prakticira; ako se žena sjeti stare spolne prakse i poželi da je obnovi, kažnjava se strože negoli ikad ranije.

Taj novi oblik porodice nalazimo u svoj njegovoj surovosti kod Grka. Dok nam, kao što primjećuje Marks, položaj

[15] Engels se poziva na član 230 Code civila (Građanskog zakonika), uvedenog 1804. pod Napoleonom I.

boginja u mitologiji prikazuje raniji period, kad su žene još imale slobodniji i ugledniji položaj, u herojsko doba nalazimo ženu već uniženu prevlašću muža i konkurencijom robinja. Treba samo pročitati u »Odiseji« kako Telemah odbija i ušutkava svoju majku. Kod Homera su zarobljene mlade žene plijen pohote pobjednika; zapovjednici biraju sebi redom, po rangu, najljepše; cijela »Ilijada« okreće se, kao što je poznato, oko svađe između Ahila i Agamemnona zbog takve jedne robinje. Uz svakog značajnog Homerovog junaka spominje se zarobljena djevojka, s kojom on dijeli šator i postelju. Oni vode sa sobom te djevojke i u domovinu i u bračni dom, kao Agamemnon Kasandru kod Eshila; sinovi, rođeni s takvim robinjama, dobivaju jedan mali dio očinskog nasljedstva i smatraju se kao potpuno slobodni; Teukros je takav vanbračni sin Telamona i ima pravo da se zove po svom ocu. Od supruge se očekuje da se pomiri sa svim tim, a da sama sačuva strogu čednost i supružansku vjernost. Grčka žena herojskog doba je, doduše, poštovanija nego žena u periodu civilizacije, ali ona je na kraju krajeva ipak za muža samo mati njegove bračne djece-nasljednika, njegova vrhovna upraviteljica kuće i starješina robinja, koje on može po volji učiniti svojim konkubinama, što on i čini. Postojanje ropstva pored monogamije, prisustvo mladih lijepih robinja koje pripadaju potpuno *mužu* dalo je odpočetka monogamiji svoje specifično obilježje — monogamije *samo za ženu* ali ne i za muža. A to obilježje ona ima još i danas.

Među poznijim Grcima moramo praviti razliku između Dorana i Jonjana. Prvi, čiji je klasični primjer Sparta, imaju u mnogom pogledu bračne odnose još starodrevnije čak od onih koje opisuje Homer. U Sparti vrijedi sindijazmički brak, koji je država modificirala prema tamošnjim shvaćanjima i koji još u poneččmu podsjeća na grupni brak. Brakovi bez djece razvode se; kralj Anaksandrid (oko 650. pr. n. e.) uzeo je pored svoje žene bez djece još jednu, i vodio je dva domaćinstva; u isto doba kralj Ariston je uzeo, pored dvije žene nerotkinje, treću, ali je zato otpustio jednu od prvih. S druge strane, nekolicina braće smjela je da ima zajedničku ženu; prijatelj kome se više sviđala prijateljeva žena smio je s njim da je dijeli, i smatralo se da je pristojno staviti ženu na raspolaganje dobrom »pastuhu«, kako bi rekao Bismark, čak i kad on nije bio građanin. Prema jednom mjestu kod Plutarha, gdje jedna Spartanka upućuje ljubavnika, koji je progoni prijedlozima, na svog muža, izgleda — po Šemanu — da je vladala čak još veća moralna sloboda. Stoga je stvarno brakolomstvo, nevjerstvo žene iza leđa muža, bilo nešto nečuveno. S druge strane, u Sparti, bar u zlatno doba, bili su ne-

poznati domaći robovi; neslobodni heloti živjeli su odvojeno na imanjima; stoga su Spartijati[16] bili izloženi manjem iskušenju da uzimaju njihove žene. Prirodno je što su žene u Sparti, pod svim tim okolnostima, zauzimale mnogo uvaženiji položaj nego u ostalih Grka. Spartanske žene i elita atenskih hetera jedine su grčke žene o kojima stari govore s poštovanjem i čije riječi smatraju vrijednim da se zabilježe.

Sasvim je drukčije u Jonjana, za koje je karakteristična Atena. Djevojke su učile samo predenje, tkanje i šivanje, u najboljem slučaju nešto čitanja i pisanja. One su živjele kao zatvorenice, družile su se samo s drugim ženama. Odaja za žene bila je izdvojen dio kuće na gornjem spratu ili u zadnjem dijelu kuće, u koju nisu lako ulazili muškarci, naročito stranci, i u koju su se one povlačile prilikom posjeta muškaraca. Žene nisu izlazile bez pratnje robinje; kod kuće su bile bukvalno pod stražom; Aristofan spominje mološke pse koje su držali radi zastrašivanja preljubnika,[17] a u azijskim gradovima bar držali su radi čuvanja žena eunuhe, koje su na Hiosu već u Herodotovo doba fabricirali za trgovinu, i to, po Vaksmutu, ne samo za barbare. Kod Euripida žena se označava kao iokurema, kao stvar (riječ je srednjeg roda) za staranje oko kuće, i ona je, izuzev rađanja djece, Atenjaninu bila samo vrhovna služavka. Muž je imao svoje gimnastičke vježbe, svoje javne poslove, iz kojih je žena bila isključena; osim toga, on je često imao robinje na svom raspolaganju, a u doba cvjetanja Atene rasprostranjenu i od države svakako povlašćenu prostituciju. Baš na osnovi te prostitucije razvili su se jedini grčki tipovi žena koji se duhom i izrađenim umjetničkim ukusom isto toliko uzdižu iznad općeg nivoa antičkih žena koliko Spartanke karakterom. Ali okolnost što je žena morala najprije biti hetera da bi postala žena, predstavlja najoštriju osudu atenske porodice.

Ta atenska porodica postala je tokom vremena uzor po kome su podešavali svoje domaće odnose ne samo ostali Jonjani nego u sve većoj mjeri i svi Grci Grčke i kolonijâ. Ali uprkos svom zatvaranju i čuvanju, Grkinje su nalazile dosta često priliku da prevare svoje muževe. Ovi muževi, koji bi se stidjeli da pokažu ma kakvu ljubav prema svojim ženama, zabavljali su se svakojakim ljubakanjima s heterama; ali poniženje ženâ osvetilo se muškarcima i ponižavalo je i

---

[16] *Spartijati* — punopravni građani Sparte. *Heloti* — prvobitno prastanovnici južnoga Peloponeza pokoreni od doseljenih Spartanaca. Heloti, koji su bili robovi spartanske države, morali su za vladajuću klasu, spartijate, obrađivati zemlju i predavati polovinu njenog prinosa.

[17] *Aristofan* — »Ženska skupština u Tezmoforiju«.

sve njih, dok se nisu srozali u odvratnu ljubav s dječacima i lišili dostojanstva svoje bogove, kao i same sebe, mitom o Ganimedu.

To je porijeklo monogamije, ukoliko ga možemo pratiti kod najciviliziranijeg i najrazvijenijeg naroda staroga vijeka. Ona nikako nije bila plod individualne spolne ljubavi, s kojom nije imala ničeg zajedničkog, jer su brakovi, kao i ranije, bili brakovi konvenijencije. Ona je bila prvi oblik porodice koji se zasnivao ne na prirodnim, već na ekonomskim uvjetima, naime na pobjedi privatnog vlasništva nad prvobitnim, iskonskim zajedničkim vlasništvom. Vladavina muža u porodici i rađanje djece koja su mogla biti samo njegova i koja su bila određena za nasljednika njegova bogatstva — to su bili jedini i isključivi ciljevi monogamije, koje su Grci bez okolišenja izražavali. Inače im je monogamija bila teret, dužnost prema bogovima, državi i vlastitim precima, koja se naprosto morala izvršiti. U Ateni je zakon prinuđavao ne samo na ženidbu, nego i na ispunjavanje minimuma takozvanih bračnih dužnosti od strane muža.

Na taj način monogamija se nikako ne javlja u istoriji kao izmirenje muškarca i žene, a još daleko manje kao njegov najviši oblik. Naprotiv. Monogamija se javlja kao podjarmljivanje jednog spola od strane drugog, kao proklamacija suprotnosti spolova koja je dotle nepoznata u cijeloj predistoriji. U jednom starom neštampanom rukopisu,[18] koji smo 1846. napisali Marks i ja, nalazim ovo: »Prva podjela rada je između muškarca i žene radi rađanja djece«. A danas mogu da dodam: Prva klasna suprotnost koja se javlja u istoriji poklapa se s razvojem antagonizma muža i žene u monogamiji, a prvo klasno ugnjetavanje — s ugnjetavanjem ženskog spola od strane muškog. Monogamija je bila veliki istorijski napredak. Ali ona u isti mah, pored ropstva i privatnog vlasništva, otvara epohu koja traje do danas, u kojoj je svaki napredak istodobno relativni nazadak, u kojoj se blagostanje i razvoj jednih ostvaruje stradanjem i suzbijanjem drugih. Ona je ćelija civiliziranog društva na kojoj već možemo proučavati prirodu suprotnosti i protivurječnosti koje se u punoj mjeri razvijaju u tom društvu.

Stara relativna sloboda spolnih odnosa nije nikako iščezla pobjedom sindijazmičkog braka, niti pak monogamskog braka.

»Stari bračni sistem, sveden na uže granice postepenim izumiranjem grupa punaluâ, okruživao je još uvijek porodicu, koja se dalje razvijala, i pratilo ju je sve do svitanja civilizacije ...

---

[18] Riječ je o »Njemačkoj ideologiji«.

on se najzad izgubio u novom obliku heterizma, koji prati ljude i u periodu civilizacije kao mračna sjena koja leži na porodici.«

Pod heterizmom Morgan razumije *pored monogamskog braka* postojeće vanbračne spolne odnose muškaraca s neudatim ženama, koji, kao što je poznato, za vrijeme cijelog perioda civilizacije cvjetaju u najrazličitijim oblicima i sve više prelaze u otvorenu prostituciju. Ovaj heterizam potiče sasvim neposredno iz grupnog braka, iz žrtve podavanja ženâ, kojom su one iskupljivale pravo na čednost. Podavanje za novac bilo je najprije religijski akt, ono se vršilo u hramu boginje ljubavi, i novac je prvobitno išao u riznicu hrama. Hijerodule[19] boginje Anaitis u Armeniji, boginje Afrodite u Korintu, kao i religijske plesačice koje su pripadale hramovima u Indiji, takozvane bajadere (što dolazi od izopačene portugalske riječi bailadeira — plesačica) bile su prve prostitutke. Podavanje, prvobitno dužnost svake žene, kasnije su vršile samo te svećenice, zamjenjujući sve druge žene. U drugih naroda heterizam potiče iz spolne slobode, koja je dozvoljavana djevojkama prije braka — dakle opet ostatak grupnog braka, koji je samo drugim putem došao do nas. S pojavom imovinske nejednakosti, dakle još na višem stupnju barbarstva, sporadično se javlja najamni rad pored robovskog rada, te u isti mah, kao njegov nužni korelat, profesionalna prostitucija slobodnih žena pored iznuđivanog podavanja robinja. Tako je nasljeđe, koje je grupni brak ostavio civilizaciji, dvostrano, kao što je sve što civilizacija stvara dvostrano, dvolično, unutrašnje podijeljeno, protivurječno: ovdje monogamija, tamo heterizam, zajedno sa svojim najekstremnijim oblikom, prostitucijom. Heterizam je ni manje ni više društvena ustanova kao svaka druga; on nastavlja staru spolnu slobodu — u korist muškaraca. U stvari, ne samo što ga trpe, već u njemu veselo učestvuju, naročito vladajuća klasa, dok ga na riječima osuđuju. Ali stvarno ta osuda nikako ne pogađa muškarce koji u njemu učestvuju, nego samo žene, one su žigosane i istjerane iz društva, da bi se još jednom proklamirala neograničena vladavina muškaraca nad ženskim spolom kao osnovni društveni zakon.

Međutim, time se razvija druga protivurječnost u okviru same monogamije. Pored supruga koji heterizmom uljepšava svoj život nalazi se zanemarena supruga. A nemoguće je imati jednu stranu protivurječnosti bez druge, kao što se ne

---

[19] *Hijeroduli* — u staroj Grčkoj i u grčkim kolonijama robovi i robinje koji su pripadali hramovima. U mnogim mjestima, naročito u gradovima Prednje Azije i Korinta, *hijerodule* su se bavile hramskom prostitucijom.

može imati još cijela jabuka u ruci pošto je polovina pojedena. Uprkos tome, izgleda da je to bilo mišljenje muškaraca dok im nisu otvorile oči njihove žene. S monogamijom se pojavljuju dva stalna društvena karakteristična lika koji su ranije bili nepoznati: ženin stalni ljubavnik i rogonja. Muškarci su odnijeli pobjedu nad ženama, ali krunisanje su velikodušno preuzele pobijeđene. Uz monogamiju i heterizam, preljub je postao neizbježna društvena ustanova — zabranjivana, strogo kažnjavana, ali nesavladiva. Izvjesnost u pogledu očinstva djece počivala je kao i ranije, u najboljem slučaju, na moralnom uvjerenju, te da bi riješio nerješivu protivurječnost, Code Napoléon je propisivao u čl. 312:

»L'enfant conçu pendant le mariage a pour père le mari« — djetetu začetom za vrijeme braka otac je — suprug.

To je krajnji rezultat tri hiljade godina monogamije.

Tako nam inokosna porodica, u slučajevima koji ostaju vjerni njenom istorijskom postanku i koji zbog izključive vlasti muža jasno ispoljavaju izrazit antagonizam muškarca i žene, daje sliku u malom istih suprotnosti i protivurječnosti kroz koje prolazi društvo, podijeljeno na klase na početku civilizacije, nemajući snage da ih riješi i savlada. Ovdje, naravno, govorim samo o onim slučajevima monogamije gdje bračni život u stvari teče u suglasnosti s prvobitnim karakterom cijele ustanove, ali gdje se žena buni protiv vladavine muža. Da nije tako u svim brakovima, ne zna niko bolje od njemačkog filistra, koji ne umije da sačuva svoju vlast u kući, isto onako kao ni u državi, i čija je žena stoga s punim pravom uzela u svoje ruke komandu koje on nije ni dostojan. Ali zato on zamišlja sebe daleko iznad svog francuskog supatnika, kome se, češće nego njemu samom, dešavaju mnogo gore stvari.

Uostalom, inokosna porodica nije se nikako svuda i uvijek javljala u klasično-oštrom obliku koji je imala u Grka. Kod Rimljana, koji su, kao budući osvajači svijeta, imali šire, iako manje istančane poglede od Grka, žena je bila slobodnija i poštovanija. Rimljanin je smatrao da mu je bračna vjernost dovoljno zajamčena vlašću nad životom i smrću svoje žene. I žena je mogla ovdje, kao i muž, da raskine brak po volji. Ali najveći napredak u razvoju monogamije nesumnjivo je izvršen ulaskom Nijemaca u istoriju, i to stoga što se tada kod njih, vjerovatno zbog njihovog siromaštva, monogamija još nije, izgleda, potpuno razvila iz sindijazmičkog braka. Ovo zaključujemo na osnovu tri okolnosti koje Tacit spominje: Prvo, iako je brak smatran za veliku svetinju — »oni se za-

dovoljavaju jednom ženom, žene žive ograđene čednošću« — ipak je vladala poligamija među uglednim članovima i poglavicama plemena, dakle stanje slično onom kod Amerikanaca, kod kojih je vrijedio sindijazmički brak. Drugo, prelaz iz matrijarhata u patrijarhat mogao je biti izvršen tek nedavno, jer je još vrijedio brat matere — najbliži muški gentilni srodnik po matrijarhatu — kao gotovo bliži srodnik od rođenog oca, što također odgovara gledištu američkih Indijanaca, kod kojih je Marks, kao što je često govorio, našao ključ za razumijevanje našeg vlastitog drevnog doba. Najzad, treće, žene su kod Nijemaca bile veoma cijenjene i vrlo utjecajne na javne poslove, što je u neposrednoj protivurječnosti s monogamskom vlašću muškaraca. To su gotovo sve stvari u kojima se Nijemci podudaraju sa Spartancima, kod kojih, kao što smo vidjeli, sindijazmički brak isto tako još nije bio potpuno prevladan. S Nijemcima je, dakle, i u ovom pogledu došao do svjetske prevlasti jedan sasvim nov element. Nova monogamija, koja se sad razvijala na ruševinama rimskog svijeta iz mješavine naroda, davala je vlasti muškaraca blaže oblike i dopuštala ženama, bar izvana, daleko poštovaniji i slobodniji položaj nego što su ga ikad imale u klasičnom starom vijeku. Tek time je stvorena mogućnost da se iz monogamije — u njoj, pored nje, i nasuprot njoj, kako kad — mogao dostići najveći moralni napredak za koji joj dugujemo: današnja individualna spolna ljubav, koja je bila nepoznata cijelom ranijem svijetu.

Taj napredak, međutim, nastao je svakako iz okolnosti što su Nijemci još živjeli u sindijazmičkoj porodici i što su njoj odgovarajući položaj žene, koliko god je bilo moguće, nakalemili na monogamiju, a nikako iz nekakve legendarne, čudesne prirodne naklonosti Nijemaca k moralnoj čistoći, koja se svodi na to što je sindijazmički brak u stvari bez oštrih moralnih protivurječnosti koje prate monogamiju. Naprotiv, Nijemci su u svojim seobama, naročito prema jugoistoku, među stepskim nomadima na Crnom moru, moralno jako propali i naučili od ovih, pored njihovih vještina u jahanju, i zle, protivuprirodne poroke, što Amijan izričito potvrđuje za Tajfalce a Prokopije za Herule.

Ali ako je monogamija od svih poznatih oblika porodice bila onaj oblik u kome se jedino mogla razviti moderna spolna ljubav, to ovo ne znači da se ona razvijala isključivo ili samo pretežno u njoj, kao ljubav jednog supruga prema drugom. Cijela priroda stroge monogamije pod vlašću muža isključivala je to. Kod svih istorijski aktivnih, tj. kod svih vladajućih klasa sklapanje braka je ostalo ono što je bilo u vrijeme sindijazmičkog braka, stvar konvenijencije, koju su

aranžirali roditelji. A prvi istorijski oblik spolne ljubavi kao strasti, kao strasti koja pripada svakom čovjeku (bar iz vladajućih klasa), kao najvišeg oblika spolnog nagona — što upravo čini njen specifični karakter — ovaj njen prvi oblik, viteška ljubav srednjeg vijeka, nije nikako bila neka bračna ljubav. Naprotiv. U svom klasičnom obliku, kod Provansalaca, viteška ljubav vodi ravno u preljub, i njeni pjesnici je slave. Cvijet provansalske ljubavne poezije su albe, njemački »Tagelieder« [zornice]. One opisuju žarkim bojama kako vitez leži u postelji pored svoje ljepotice — žene drugog čovjeka — dok napolju stoji čuvar koji mu dovikuje čim se javi prvo svitanje (alba), da bi mogao još neprimjetno umaći. Scena rastanka predstavlja tada vrhunac. Sjeverni Francuzi, kao i čestiti Nijemci, primili su također ovu vrstu poezije zajedno s odgovarajućim manirom viteške ljubavi, i naš stari Volfram fon Ešenbah ostavio je o istom škakljivom predmetu tri vanredno lijepe pjesme (Tagelieder), koje su mi milije od njegovih triju dugih junačkih pjesama.

Buržoasko sklapanje braka u naše vrijeme je dvojako. U katoličkim zemljama roditelji, kao i prije, nalaze mladom buržoaskom sinu prikladnu ženu, a posljedica toga je, naravno, najpuniji razvoj protivurječnosti koju sadrži monogamija: obilan heterizam od strane muža, obilan preljub od strane žene. Katolička crkva je svakako samo stoga i ukinula razvod braka, jer se uvjerila da protiv preljuba, kao ni protiv smrti, nema lijeka. Naprotiv, u protestantskim zemljama je pravilo da se buržoaskom sinu dopušta da s više ili manje slobode nađe ženu iz svoje klase, pa se prema tome sklapanje braka može zasnivati na izvjesnom stepenu ljubavi, što se pristojnosti radi uvijek i pretpostavlja, kao što priliči protestantskom licemjerstvu. Ovdje se muževljev heterizam slabije prakticira, a ženin preljub je rjeđi. Ali kako u braku ma koje vrste ljudi ostaju onakvi kakvi su bili prije braka, a buržuji protestantskih zemalja većinom su filistri, to ova protestantska monogamija, prosječno uzevši najbolje slučajeve, daje bračnu zajednicu ispunjenu užasnom dosadom, koju nazivaju porodičnom srećom. Najbolje ogledalo obje metode sklapanja braka je roman; za katolički manir francuski, a za protestantski — njemački. U oba »on dobiva«: u njemačkom — mladi čovjek djevojku, u francuskom — suprug rogove. Ko je, pri tom, od obojice gore prošao, nije uvijek jasno. Stoga dosada njemačkog romana i izaziva u francuskom buržuju onu istu jezu kao »nemoral« francuskog romana u njemačkom filistru. Uostalom, u posljednje vrijeme, otkako »Berlin postaje svjetski grad«, njemački roman počinje da opisuje

manje bojažljivo heterizam i preljub u njemu, koji su tamo već odavno bili vrlo dobro poznati.

Međutim, u oba slučaja brak je uvjetovan klasnim položajem učesnika, i utoliko je uvijek — brak konvenijencije. Ovaj brak se u oba slučaja dosta često pretvara u najotvoreniju prostituciju — ponekad obiju strana, a mnogo češće u prostituciju žene, koja se od obične kurtizane razlikuje samo time što ona svoje tijelo ne iznajmljuje kao najamna radnica za rad na komad, nego ga jednom za svagda prodaje u ropstvo. I za sve brakove konvenijencije vrijede Furijeove riječi:

»Kao što u gramatici dvije negacije čine afirmaciju, tako se u bračnom moralu dvije prostitucije smatraju za vrlinu.«

Spolna ljubav postaje i može postati istinsko pravilo u odnosu prema ženi jedino među potlačenim klasama, što danas znači u proletarijatu — pa bio taj odnos službeno priznat ili ne. Ali ovdje su uklonjene i sve osnove klasične monogamije. Ovdje nema nikakvog vlasništva radi čijeg su očuvanja i nasljeđivanja baš stvorene i monogamija i vladavina muškaraca; ovdje, prema tome, nema nikakve pobude za ustanovljavanje vladavine muškaraca. Čak nedostaju i sredstva; građansko pravo, koje zaštićuje tu vladavinu, postoji samo za imućne i za njihove odnose s proleterima; ono stoji novaca i stoga, uslijed siromaštva radnika, nema nikakvog značenja za odnos radnika prema njegovoj ženi. Tu odlučuju sasvim druge lične i društvene okolnosti. A otkako je krupna industrija premjestila ženu iz kuće na tržište rada i u tvornicu, i načinila je dosta često hraniteljkom porodice, potpuno je uklonjen u proleterskom stanu posljednji ostatak vladavine muškaraca — osim možda nešto brutalnosti prema ženi, koja je uzela maha otkako je uvedena monogamija. Na taj način proleterska porodica nije više monogamska porodica u strogom smislu, čak i pored najstrasnije ljubavi i najpostojanije vjernosti obje strane i uprkos svim mogućim duhovnim i svjetovnim blagoslovima. Stoga ovdje vječiti pratioci monogamije, heterizam i preljub, imaju sasvim beznačajnu ulogu; žena je, u stvari, ponovo stekla pravo na razvod braka, i ako se dvoje ne mogu složiti, oni se radije razilaze. Ukratko, brak proletera je monogamski u etimološkom smislu riječi, ali ni u kom slučaju u njenom istorijskom smislu.

Naši pravnici svakako nalaze da napredak zakonodavstva oduzima ženama u sve većoj mjeri razlog da se žale. Savremeni civilizirani zakonski sistemi sve više priznaju: prvo, da bi brak bio punovažan, ugovor mora biti sklopljen dobrovoljno od obje strane, i drugo, da i za vrijeme braka obje strane, jedna prema drugoj, moraju imati ista prava i dužnosti. Kad

bi se ova oba zahtjeva konsekventno provela, onda bi žene imale sve što mogu zahtijevati.

Ova čisto pravnička argumentacija potpuno se podudara s onom koju upotrebljava radikalni republikanski buržuj da bi odbio proletera i pozvao ga da ne remeti mir. Ugovor o radu treba da bude dobrovoljno sklopljen od obje strane. A smatra se kao dobrovoljno sklopljen čim zakon *na papiru* izjednači obje strane. Moć koju jednoj strani daje različit klasni položaj, pritisak koji on vrši na drugu stranu — stvarni ekonomski položaj obje strane — to se zakona ništa ne tiče. I za vrijeme trajanja ugovora o radu trebalo bi, opet, da obje strane budu ravnopravne dokle god jedna ili druga strana izrično ne odustane. Što ekonomski položaj primorava radnika da se odrekne čak i posljednjeg privida ravnopravnosti, za to opet nije kriv zakon.

U odnosu na brak, zakon, čak i najnapredniji, potpuno je zadovoljen čim su učesnici formalno izjavili u zapisniku svoj dobrovoljni pristanak. Šta se događa iza pravnih kulisa, gdje se odigrava stvarni život, kako se dolazi do dobrovoljnog pristanka, o tome se ne mogu brinuti zakon i pravnik. A ipak bi ovdje najjednostavnije upoređenje prava trebalo da pokaže pravniku šta, u stvari, znači dobrovoljni pristanak. U zemljama gdje je djeci zakonom osiguran zakonski dio roditeljske imovine, gdje ona, dakle, ne mogu biti potpuno lišena nasljedstva — u Njemačkoj, u zemljama francuskog prava itd. — djeca moraju imati, pri sklapanju braka, roditeljski pristanak. U zemljama engleskog prava, gdje zakon ne traži roditeljski pristanak pri sklapanju braka, roditelji imaju punu slobodu testamentarnog raspolaganja svojom imovinom, oni mogu po volji lišiti nasljeđa svoju djecu. Jasno je da uprkos tome i baš stoga sloboda sklapanja braka u Engleskoj i Americi, u klasama gdje ima šta da se naslijedi, u stvari nije ni za dlaku veća nego u Francuskoj i Njemačkoj.

Nije ništa bolje ni s pravnom ravnopravnošću muža i žene u braku. Njihova pravna nejednakost, koju smo naslijedili od ranijih društvenih odnosa, nije uzrok, već posljedica ekonomskog ugnjetavanja žena. U starom komunističkom domaćinstvu, koje je obuhvatalo mnogo bračnih parova i njihovu djecu, ženama povjereno vođenje domaćinstva bilo je isto toliko javna, društveno nužna radinost koliko i rad muškaraca na pribavljanju životnih namirnica. Ovo se izmijenilo s patrijarhalnom porodicom, i još više s monogamskom inokosnom porodicom. Vođenje domaćinstva izgubilo je svoj javni karakter. Ono se više nije ticalo društva. Ono je postalo *privatna služba;* žena je postala prva služavka, isključena iz učešća u društvenoj proizvodnji. Tek joj je krupna

industrija našeg doba — i to samo proleterki — opet otvorila put u društvenu proizvodnju. No s tim da ostaje isključena iz javne proizvodnje i da ne može ništa privređivati ako ispunjava svoje dužnosti u privatnoj službi porodice; i da nije u stanju da ispunjava svoje porodične dužnosti ako želi da uzme udjela u javnoj radinosti i da samostalno privređuje. A kakav je položaj žene u tvornici, takav joj je položaj u svima poslovnim granama, sve do medicine i advokature. Moderna inokosna porodica osnovana je na otvorenom ili prikrivenom domaćem ropstvu žene, a moderno društvo je masa koja se sastoji samo od inokosnih porodica kao svojih molekula. Danas u velikoj većini slučajeva, bar u imućnim klasama, muž mora da bude onaj koji privređuje, hranilac porodice, a to mu daje položaj gospodara kome nije potrebno nikakvo posebno pravno povlašćivanje. On je u porodici buržuj, a žena predstavlja proletarijat. U industrijskom svijetu, međutim, specifičan karakter ekonomskog ugnjetavanja koje podnosi proletarijat ističe se u svojoj punoj oštrini tek kad su uklonjeni svi zakonski posebni privilegiji kapitalističke klase i kad je uspostavljena puna pravna ravnopravnost obje klase; demokratska republika ne ukida suprotnost obje klase, ona, naprotiv, tek pruža tlo na kome će se borbom riješiti suprotnost. A isto tako će specifični karakter vladavine muža nad ženom u modernoj porodici, i nužnost, kao i način njihovog istinskog društvenog izjednačenja izaći na punu svjetlost dana tek onda kad obje strane budu pravno potpuno ravnopravne. Onda će se pokazati da je za oslobođenje žena prvi preduvjet ponovo uvođenje cijelog ženskog roda u javnu radinost, a da ovo opet iziskuje uklanjanje svojstva inokosne porodice kao društvene privredne jedinice.

* *
*

Prema tome imamo tri glavna oblika braka, koji uglavnom odgovaraju trima glavnim periodima ljudskog razvoja. Divljaštvu odgovara grupni brak, barbarstvu — sindijazmički brak, civilizaciji — monogamija dopunjena preljubom i prostitucijom. Na višem stupnju barbarstva, između sindijazmičkog braka i monogamije uklopljeno je komandovanje muževa nad robinjama, i poligamija.

Kao što je pokazalo cijelo naše izlaganje, napredak koji se ovim redom javlja vezan je za specifičnosti da se ženama sve više oduzima spolna sloboda grupnog braka, dok se ona ne oduzima muškarcima. I zaista, za muškarce grupni brak stvarno postoji i danas. Što je za ženu zločin i što povlači

sobom teške zakonske i društvene posljedice, to se smatra za muškarca kao časno ili, u najgorem slučaju, kao mala moralna mrlja, koja se sa zadovoljstvom nosi. Ali ukoliko se tradicionalni heterizam u naše doba više mijenja kao posljedica kapitalističke robne proizvodnje i njoj prilagođuje, ukoliko se više pretvara u neprikrivenu prostituciju, utoliko više djeluje demoralizirajući. I doista, on demoralizira muškarce još mnogo više nego žene. Prostitucija degradira među ženama samo nesretnice koje su postale njene žrtve, pa ni njih ni približno onoliko koliko se obično zamišlja. Naprotiv, ona ponižava karakter svih muškaraca uopće. Tako je, na primjer, dugotrajno vjereništvo u devet slučajeva od deset prava pripremna škola za bračno nevjerstvo.

Međutim, idemo u susret društvenom prevratu u kome će sve dosadašnje ekonomske osnove monogamije isto tako neminovno nestati kao i osnove njene dopune, prostitucije. Monogamija je nastala zbog koncetracije većih bogatstava u jednoj ruci — i to u ruci muškarca — i zbog potrebe da se ta bogatstva ostave u nasljeđe djeci tog muškarca a ne djeci nekog drugog. Stoga je bila potrebna monogamija žene a ne muža, tako da ta monogamija žene nije ništa smetala otvorenoj ili prikrivenoj poligamiji muškarca. Ali predstojeći društveni prevrat svešće na minimum svu tu brigu oko nasljeđa pretvaranjem bar pretežno najvećeg dijela trajnih, nasljedivih bogatstava — sredstava za proizvodnju — u društveno vlasništvo. Kako je pak monogamija proistekla iz ekonomskih uzroka, hoće li ona nestati kad iščeznu ti uzroci?

Moglo bi se s pravom odgovoriti: ona ne samo što neće nestati nego će, naprotiv, tek biti potpuno ostvarena. Jer s pretvaranjem sredstava za proizvodnju u društveno vlasništvo nestaje i najamni rad, proletarijat, dakle i nužnost za izvjestan broj žena — čiji se broj može statistički izračunati — da se za novac prodaju. Prostitucija nestaje, monogamija umjesto da propadne postaje najzad stvarnost — i za muškarce.

Položaj muškaraca biće, prema tome, u svakom slučaju jako izmijenjen, ali i u položaju žena, *svih* žena, nastupa znatna promjena. Prelaskom sredstava za proizvodnju u zajedničko vlasništvo, inokosna porodica prestaje biti privredna jedinica društva. Privatno domaćinstvo pretvara se u društvenu industriju. Njega i odgoj djece postaju javan posao; društvo se brine za svu djecu podjednako, bila ona bračna ili vanbračna. Zahvaljujući tome, otpada briga zbog »posljedica«, što danas predstavlja najbitniji društveni — kako moralni, tako i ekonomski — moment koji sprečava djevojku da se potpuno preda voljenom muškarcu. Neće li to biti do-

voljan uzrok postepenom razvoju slobodnih spolnih odnosa, a time i širokogrudnijeg javnog mnjenja u pogledu djevičanske časti i ženske sramote? I najzad, zar nismo vidjeli da su u modernom svijetu monogamija i prostitucija doduše suprotnosti, ali nerazdvojne suprotnosti, polovi istog društvenog stanja? Može li iščeznuti prostitucija a da sobom ne povuče u propast monogamiju?

Ovdje stupa u djelovanje nov moment koji je u vrijeme kad se monogamija razvijala bio u najboljem slučaju jedva u začetku: individualna spolna ljubav.

Prije srednjeg vijeka ne može se govoriti o individualnoj spolnoj ljubavi. Samo se po sebi razumije da su lična ljepota, prisni odnosi, podudarne sklonosti itd. budili kod ljudi različitog spola želju za spolnim odnosima, i da nije bilo sasvim ravnodušno ni muškarcima ni ženama s kim će stupiti u taj najintimniji odnos. Ali odatle do naše spolne ljubavi još je beskrajno daleko. U toku cijelog starog vijeka roditelji su sklapali brakove za učesnike, a ovi su se bez opiranja mirili s tim. Ono malo bračne ljubavi koju poznaje stari vijek nije neka subjektivna naklonost, već objektivna dužnost, nije uzrok, već korelat braka. Ljubavni odnosi u modernom smislu javljaju se u starom vijeku samo izvan službenog društva. Pastiri čije su ljubavne radosti i stradanja opjevali Teokrit i Moshos, »Dafnis i Hloe« Longosa,[20] — sve su to robovi koji nemaju nikakvog udjela u državi, životnoj sferi slobodnog građanina. Ali osim među robovima, ljubavne avanture nalazimo jedino kao proizvode raspadanja Starog svijeta, i to sa ženama koje su isto tako izvan službenog društva, sa heterama, dakle sa strankinjama i oslobođenim ropkinjama: u Ateni — uoči njene propasti, u Rimu — u doba imperija. Ako su se ikad dešavale ljubavne avanture između slobodnih građana i građanki, to je bilo jedino u obliku brakolomstva. I klasičnom pjesniku ljubavi u starom vijeku, starom Anakreontu, bila je spolna ljubav u našem smislu toliko bez važnosti da mu je čak i spol voljenog bića bio posljednja briga.

Naša spolna ljubav razlikuje se suštinski od antičkog jednostavnog spolnog nagona, erosa. Prvo, ona pretpostavlja kod voljenog bića uzvraćanje ljubavi: utoliko je žena izjednačena s muškarcem, dok se kod antičkog erosa to uzvraćanje i ne traži uvijek. Drugo, spolna ljubav ima takav stupanj intenziteta i trajanja da objema stranama neposjedovanje i rastanak izgledaju velika, ako ne najveća nesreća; da bi mogli pripadati jedno drugom, oni stavljaju na kocku

[20] »Dafnis i Hloe« — starogrčki pastirski roman iz II—III vijeka; o njegovu autoru, Longosu, ne zna se ništa.

sve, čak i život, što se u starom vijeku moglo desiti jedino prilikom preljuba. I najzad, stvara se novo moralno mjerilo za ocjenu spolnog odnosa; ne pita se samo: da li je odnos bio bračan ili vanbračan, nego i: da li je proistekao iz uzajamne ljubavi ili ne? Razumije se da u feudalnoj ili buržoaskoj praksi to novo mjerilo ne prolazi bolje od svih drugih mjerila morala — preko njega se prelazi. Ali ono ne prolazi ni gore. Ono je priznato isto toliko koliko i ostala — u teoriji, na papiru. A zasad ono ne može više ni tražiti.

Srednji vijek počinje s onim čime je stari vijek prekinuo svoje začetke spolne ljubavi: s brakolomstvom. Mi smo već opisali vitešku ljubav koja je stvorila Tagelieder. Od ove ljubavi, koja hoće da ruši brak, do one koja treba da ga osnuje, još je dug put, koji viteštvo nije nikad prevalilo. Čak i kad pređemo od frivolnih Romana na vrle Nijemce, nalazimo u pjesmi o Nibelungima da Krimhilda doduše nije ništa manje potajno zaljubljena u Zigfrida negoli on u nju, ali da ona ipak na Gunterovo obavještenje da ju je obećao jednom vitezu, koga ne imenuje, mirno odgovara:

»Nema potrebe da me molite; kako mi zapovijedate, tako ću uvijek i postupiti; onoga koga mi vi, gospodaru, date za muža, s njim ću se rado vjeriti.«

Ne pada joj ni na pamet da bi ovdje uopće mogla doći u obzir njena ljubav. Gunter prosi Brunhildu, Etzel Krimhildu, iako ih nisu nikad vidjeli; isto tako u »Gudruni«.[21] Sigebant iz Irske prosi Norvežanku Utu, Hetel iz Helingena Hildu iz Irske, najzad Zigfrid iz Morlanda prosi Hartmut iz Ormanije i Hervig iz Silanda Gudrunu; i tek se ovdje događa da se ona dobrovoljno odlučuje za posljednjeg. Po pravilu, mladom knezu nevjestu biraju njegovi roditelji ako su još živi, inače on sam bira savjetujući se s velikim vazalima, koji u svima slučajevima imaju pri tom odsudnu riječ. Ne može ni biti drukčije. Za viteza ili barona, kao i za sâmog vladara zemlje, ženidba je politički akt, prilika za uvećanje moći pomoću novih saveza. Interes *kuće* ima da odluči, a ne želja pojedinca. Kako bi onda ljubav mogla tu da kaže posljednju riječ u pogledu sklapanja braka?

Isto to vrijedi i za građanina — cehovskog majstora srednjovjekovnih gradova. Upravo privilegiji koji ga štite, cehovski statuti sa svim svojim ograničenjima, umjetno napravljene granice koje su ga zakonski odvajale tu od ostalih cehova, tamo od njegovih vlastitih cehovskih drugova, njego-

---

[21] »*Gudrun*« (ili »Kudrun«) — srednjovjekovna njemačka epska poema (XIII vijek).

vih pomoćnika i šegrta, već su dosta suzile krug u kome je mogao tražiti sebi pogodnu suprugu. A koja je od njih bila najpogodnija, to u ovom zamršenom sistemu svakako nije odlučivala njegova individualna volja, već interes porodice. Tako je u beskrajnoj većini slučajeva, sve do kraja srednjeg vijeka, sklapanje brakova ostalo ono što je odpočetka bilo, stvar o kojoj nisu odlučivali učesnici. Na početku se čovjek rađao već oženjen — oženjen s cijelom grupom drugog spola. U poznijim oblicima grupnog braka vjerovatno je postojao sličan odnos, samo sa sve većim sužavanjem grupe. U sindijazmičkom braku je pravilo da matere ugovaraju brakove za svoju djecu; i ovdje odlučuju obziri u pogledu novih srodničkih veza koje bi imale da osiguraju mladom paru povoljniji položaj u gensu i plemenu. A kad su s prevagom privatnog vlasništva nad zajedničkim vlasništvom i s interesom u pogledu nasljeđivanja došli do prevlasti patrijarhat i monogamija, onda je sklapanje braka postalo potpuno zavisno od ekonomskih obzira. *Oblik* braka kupovanjem iščezava, no u stvari se u sve većoj mjeri provodi tako da dobiva cijenu ne samo žena, već i muškarac — ne prema svojim ličnim svojstvima, nego prema svom imanju. Da bi uzajamna naklonost učesnika trebalo da bude najodlučniji razlog pri sklapanju braka, to je odpočetka bilo i ostalo nešto nečuveno u praksi vladajućih klasa; tako nešto moglo se desiti, u najboljem slučaju, u romantici ili među potlačenim klasama, koje se nisu uzimale u obzir.

To je bilo stanje koje je zatekla kapitalistička proizvodnja kad se počela spremati, od epohe geografskih otkrića, da zavlada svijetom pomoću svjetske trgovine i manufakture. Moglo se pretpostaviti da joj je ovaj način sklapanja braka bio neobično pogodan, a tako je i bilo. A ipak — ironija svjetske istorije je neiscrpna — kapitalistička proizvodnja je bila ta koja je morala načiniti odlučujuću brešu u njemu. Pretvarajući sve stvari u robu, ona je raskrstila sa svim naslijeđenim, tradicionalnim odnosima, stavila je na mjesto naslijeđenog običaja, istorijskog prava, kupnju i prodaju, »slobodni« ugovor. Engleski pravnik H. S. Mejn zamišljao je da je učinio ogromno otkriće kad je tvrdio da se cio naš napredak prema ranijim epohama sastoji u tome što smo prešli from status to contract, od naslijeđenih odnosa na slobodnom voljom ugovorene odnose, što se naravno već nalazilo u »Komunističkom manifestu« ukoliko je tačno.

Ali za sklapanje ugovora potrebni su ljudi koji mogu slobodno rospolagati svojim ličnostima, postupcima i imanjima, i koji su ravnopravni među sobom. Stvaranje ovih »slobodnih« i »jednakih« ljudi bilo je baš jedno od glavnih

djela kapitalističke proizvodnje. Iako se to isprva dešavalo samo na polusvjestan, povrh toga religijski maskiran način, ipak je, poslije luteranske i kalvinističke reformacije, bio utvrđen princip da je čovjek samo onda potpuno odgovoran za svoje postupke kad ih je učinio u punoj slobodi volje, i da je moralna dužnost suprotstaviti se svakom prisiljavanju na nemoralno djelo. No kako se to slagalo s dosadašnjom praksom sklapanja braka? Brak je bio, po buržoaskom shvaćanju, ugovor, pravni posao, i to najvažniji od svih, jer je donosio za cio život odluku o tijelu i duhu dva ljudska bića. Istina, on se sklapao formalno dobrovoljno; bez pristanka učesnika nije se mogao zaključiti. Ali znalo se isuviše dobro kako se dobivao pristanak i ko su stvarno bile ugovorne strane pri sklapanju braka. Međutim, ako se za sve druge ugovore tražila stvarna sloboda odlučivanja, zašto se nije zahtijevala i za ovaj ugovor? Zar nisu i dva mlada bića, koja je trebalo sjediniti, također imala pravo da slobodno raspolažu sama sobom, svojim tijelom i njegovim organima? Zar nije viteštvo uvelo u modu spolnu ljubav, i zar nije, nasuprot viteškoj preljubničkoj ljubavi, ljubav suprugâ njen pravi buržoaski oblik? Ako je pak dužnost suprugâ da se uzajamno vole, zar nije isto toliko dužnost onih koji se vole da pođu jedno za drugog, i ni za koga trećeg? Zar ovo pravo onih koji se vole nije bilo veće od prava roditelja, srodnika i ostalih uobičajenih posrednika i navodadžija? Ako je pravo slobodnog ličnog izbora nesmetano prodrlo u crkvu i religiju, kako je moglo stati pred neodrživim zahtjevom starije generacije da raspolaže tijelom, dušom, imanjem, srećom i nesrećom mlađe generacije?

Ova pitanja su se morala postaviti u doba koje je olabavilo sve stare društvene veze i pokolebalo sve naslijeđene pojmove. Svijet je odjednom postao gotovo deset puta veći; umjesto jednog kvadranta polukugle, sad se ukazala cijela zemljina kugla pogledu zapadnih Evropljana, koji su se požurili da zauzmu ostalih sedam kvadranata. I kao što su pale stare uske granice domovine, pale su i hiljadugodišnje brane srednjovjekovnog propisanog načina mišljenja. Kako vanjskom, tako i unutrašnjem oku čovjeka otvorio se beskrajno širi horizont. Kakvo su značenje mogli imati reputacija patricija ili častan cehovski privilegij, pokoljenjima nasljeđivan, za mladog čovjeka koga su privlačila bogatstva Indije, zlatni i srebrni rudnici Meksika i Potosije? To je bilo doba viteza-lutalica buržoazije; ono je imalo i svoju romantiku i svoje ljubavno maštanje, ali na buržoaskoj osnovi i, u krajnjoj liniji, s buržoaskim ciljevima.

Tako se dogodilo da je buržoazija, uzdižući se, naročito u protestantskim zemljama, gdje je najviše pokoleban postojeći poredak, sve više priznavala slobodu zaključivanja ugovora i u pogledu braka, i provodila je na gore opisani način. Brak je ostao klasni brak, ali u okviru klase učesnicima se dopuštao stanovit stupanj slobode izbora. I na papiru, u moralnoj teoriji i u poetskom prikazu, ništa nije bilo nepokolebljivije utvrđeno od principa da je svaki brak nemoralan ako se ne zasniva na uzajamnoj spolnoj ljubavi i stvarno slobodnom sporazumu supruga. Ukratko, brak iz ljubavi je bio proklamiran pravom čovjeka, i to ne samo kao droit de l'homme već izuzetno i kao droit de la femme.

Ali ovo pravo čovjeka razlikovalo se u jednoj tački od svih ostalih takozvanih čovjekovih prava. Dok su ova prava ostajala u praksi ograničena na vladajuću klasu, buržoaziju, a potlačenoj klasi, proletarijatu, bivala neposredno ili posredno zakidana, dotle se ovdje opet potvrđuje ironija istorije. Vladajuća klasa ostaje pod vlašću poznatih ekonomskih utjecaja, i stoga pokazuje samo u izuzetnim slučajevima stvarno slobodno sklopljene brakove, dok su ovi, kao što smo vidjeli, u potlačenoj klasi pravilo.

Puna sloboda sklapanja braka može dakle biti opće provedena tek onda kad uklanjanjem kapitalističke proizvodnje i njome stvorenih imovinskih odnosa budu odstranjeni svi sporedni ekonomski obziri koji još i sad imaju tako snažan utjecaj na izbor supruga. Tada više neće biti nikakvog drugog motiva osim uzajamne naklonosti.

Kako je pak spolna ljubav po svojoj prirodi isključiva — iako se ova isključivost u današnje vrijeme potpuno ostvaruje samo u pogledu žene — to je brak, osnovan na spolnoj ljubavi, po svojoj prirodi monogamija. Vidjeli smo koliko je Bahofen bio u pravu kad je napredak od grupnog braka k monogamiji smatrao pretežno kao djelo žena; samo prelaz od sindijazmičkog braka k monogamiji može se pripisati muškarcima; a istorijski se on u suštini sastojao u pogoršanju položaja žena i u olakšanju nevjerstva muškaraca. Ako sad izostanu još i ekonomski obziri, uslijed kojih su žene podnosile to uobičajeno nevjerstvo muževa — briga o svojoj vlastitoj egzistenciji i još više briga o budućnosti djece — onda će time postignuta ravnopravnost žena, sudeći po cjelokupnom dosadašnjem iskustvu, utjecati u neuporedivo većoj mjeri u tom smislu što će muževi postati stvarno monogamski nego pak u tom smislu što će žene postati poliandrijske.

Ali monogamija će nesumnjivo izgubiti sva ona obilježja koja su joj utisnuta njenim nastankom iz imovinskih odnosa, a to su, prvo, prevlast muža, i drugo — nerazrješivost braka. Prevlast muža u braku je jednostavna posljedica njegove ekonomske prevlasti, i iščezava s njom sama od sebe. Nerazrješivost braka je dijelom posljedica ekonomskog položaja u kome je monogamija nastala, a dijelom tradicija iz vremena kad se veza ovog ekonomskog položaja s monogamijom još nije potpuno shvaćala i kad se religijski tjerala u krajnost. Ona je već danas hiljadu puta narušena. Ako je moralan samo onaj brak koji je osnovan na ljubavi, onda je, isto tako, moralan samo onaj brak u kome ljubav i dalje traje. Međutim, trajanje snažnog osjećanja individualne spolne ljubavi veoma je različito kod raznih osoba, naročito kod muškaraca, i ako se potpuno ugasi naklonost ili ako bude potisnuta novom strasnom ljubavlju, onda je razvod za obje strane, kao i za društvo, blagodat. Ljudi će biti samo pošteđeni gacanja kroz uzaludno blato brakorazvodne parnice.

Dakle, ono što možemo danas naslućivati o uređenju spolnih odnosa poslije predstojećeg uklanjanja kapitalističke proizvodnje, pretežno je negativnog karaktera, ograničava se najviše na ono što nestaje. A šta će novo doći? To će se riješiti kad poraste novo pokoljenje: pokoljenje muškaraca koji nikad u svom životu nisu došli u priliku da kupuju novcem ili drugim sredstvom socijalne moći podavanje žena, i pokoljenje žena koje nikad nisu došle u priliku da se podaju muškarcu iz bilo kakvih drugih obzira osim istinske ljubavi, niti da ljubljenom uskrate podavanje iz straha od ekonomskih posljedica. Kad se pojave ti ljudi, biće im posljednja briga šta se danas zamišlja da bi oni trebalo da čine; oni će stvoriti svoju vlastitu praksu i svoje odgovarajuće javno mnjenje o praksi svakog pojedinca — i tačka.

No vratimo se Morganu, od koga smo se prilično udaljili. Istorijsko istraživanje društvenih ustanova koje su se razvijale u periodu civilizacije izlazi iz okvira njegove knjige. Stoga ga sudbina monogamije za vrijeme tog razdoblja zanima samo sasvim malo. I on vidi u daljem razvoju monogamske porodice napredak, približavanje punoj ravnopravnosti spolova, ne smatrajući da je taj cilj postignut. Ali, kaže on,

»ako se prizna činjenica da je porodica prošla kroz četiri sukcesivna oblika i da je sad u petom, onda se postavlja pitanje da li ovaj oblik može biti vječit u budućnosti. Jedino mogući odgovor

je da ona mora napredovati kao što napreduje društvo, da se mora mijenjati u onoj mjeri u kojoj se mijenja društvo, sasvim kao i dosad. Ona je čedo društvenog sistema i odražavaće stupanj njegova razvitka. Kako se monogamska porodica popravila od početka civilizacije, i to vrlo primjetno u moderno doba, to se može bar pretpostaviti da je ona sposobna za dalja usavršavanja, dok se ne postigne jednakost oba spola. Ako u dalekoj budućnosti monogamska porodica ne bi bila u stanju da ispunjava zahtjeve društva, onda je nemoguće proreći kakve će prirode biti njena nasljednica.«

III

IROKEŠKI GENS

Prelazimo sad na drugo Morganovo otkriće, koje je bar isto toliko važno koliko i rekonstrukcija oblika iskonske porodice na osnovu sistemâ srodstva. Utvrđivanje da su rodovske zajednice u okviru jednog plemena američkih Indijanaca, koje su obilježene životinjskim imenima, suštinski istovetne s grčkim *genea*-ma i rimskim *gentes*-ima; da je američki oblik prvobitan, a grčko-rimski pozniji, izveden; da cijelo društveno uređenje prastarih Grka i Rimljana s njihovim gensom, fratrijom i plemenom ima svoju vjernu paralelu u američko-indijanskoj organizaciji; da je gens ustanova zajednička svim barbarima do njihovog ulaska u civilizaciju, pa čak i potom (ukoliko se može suditi na osnovi postojećih izvora) — ovo utvrđivanje je odjednom rasvijetlilo najteže dijelove najstarije grčke i rimske istorije, i u isti mah nam dalo neslućena obavještenja o osnovima društvenog uređenja u prastaro doba — prije ustanovljenja *države*. Ma koliko jednostavna izgledala ova stvar kad je već poznata, ipak ju je Morgan otkrio tek u posljednje vrijeme; u svom ranijem djelu, objavljenom 1871, još nije bio prodro u tu tajnu, čije je kasnije otkriće potpuno ušutkalo za izvjesno vrijeme engleske praistoričare, koji su inače toliko puni samopouzdanja.

Latinska riječ gens, koju Morgan upotrebljava kao opći naziv za tu rodovsku zajednicu, potječe, kao i grčka riječ istog značenja genos, od općeg arijevskog korijena gan (njemački, gdje po pravilu mora doći k umjesto arijevskog g kan) što znači rađati. Gens, genos, sanskritski dschanas, gotski kuni (prema gornjem pravilu) staronordijski i anglosaksonski kyn, engleski kin, srednjovisokonjemački künne, znače isto: rod, porijeklo. Međutim, gens na latinskom, genos na grčkom, upotrebljava se specijalno za onu rodovsku zajed-

nicu koja se diči zajedničkim porijeklom (u datom slučaju od zajedničkog praoca) i koja je izvjesnim društvenim i religijskim ustanovama povezana u posebnu zajednicu, čiji su postanak i priroda, uprkos tome, ostali dosad nejasni svim našim istoričarima.

Vidjeli smo već gore, kod porodice punaluâ, kakav je sastav gensa u prvobitnom obliku. On se sastoji od svih lica koja, posredstvom braka punaluâ i u saglasnosti s pojmovima koji u njemu nužno vladaju, čine priznato potomstvo pojedinačno određene pramajke, osnivačice gensa. Kako je u ovom obliku porodice očinstvo neizvjesno, vrijedi samo ženska loza. Pošto se braća ne smiju ženiti sa svojim sestrama, već samo sa ženama drugog porijekla, to djeca, rođena s tim stranim ženama, po matrijarhatu ispadaju iz gensa. Ostaju, dakle, u okviru rodovske zajednice samo potomci *kćeri* svake generacije; potomci sinova prelaze u gensove svojih matera. Šta sad biva s tom grupom krvnog srodstva kad se ona konstituira kao posebna grupa nasuprot sličnim grupama u okviru plemena?

Kao klasičan oblik tog prvobitnog gensa Morgan uzima gens Irokeza, specijalno plemena Senekâ. U tom plemenu postoje osam gensova, nazvanih po životinjama: 1. vuk, 2. medvjed, 3. kornjača, 4. dabar, 5. jelen, 6. šljuka, 7. čaplja, 8. soko. U svakom gensu vlada slijedeći običaj:

1. Gens bira svog sahema (mirnodopskog starješinu) i poglavicu (ratnog vođu). Sahem mora biti biran iz samog gensa, i njegovo zvanje je bilo nasljedno u njemu, ukoliko se pri upražnjenju moralo odmah nanovo popuniti; ratni vođa mogao je biti izabran i izvan gensa, a povremeno se moglo biti i sasvim bez njega. Za sahema nikad nije biran sin prethodnog, jer je među Irokezima vladao matrijarhat, te je sin pripadao drugom gensu; ali zato, i to često, biran je brat ili sestrić. Prilikom izbora u glasanju su učestvovali svi, muškarci i žene. Ali izbor je morao biti potvrđen od ostalih sedam gensova, i tek tada je izabrani svečano uvođen u dužnost, i to od strane zajedničkog vijeća cijelog saveza Irokeza. Značenje ovoga pokazaće se kasnije. Sahemova vlast u okviru gensa bila je očinska, čisto moralne prirode; prinudnih sredstava nije imao. Pored toga, on je bio po službenoj dužnosti član plemenskog vijeća Senekâ, kao i saveznog vijeća svih Irokeza. Ratni poglavica mogao je izdavati naredbe samo prilikom ratnih pohoda.

2. Gens smjenjuje po volji sahema i ratnog poglavicu. Smjenjivanje vrše opet muškarci i žene zajedno. Smijenjeni su, zatim, obični ratnici, kao i drugi, privatna lica. Plemen-

sko vijeće može, uostalom, smijeniti i sahema, čak i protiv volje gensa.

3. Nijedan član ne smije se ženiti u okviru gensa. To je osnovno pravilo gensa, veza koja ga sjedinjuje; ono je negativni izraz vrlo pozitivnog krvnog srodstva, na osnovu koga njime obuhvaćeni individuumi tek postaju gens. Otkrićem te jednostavne činjenice Morgan je prvi put otkrio prirodu gensa. Koliko je dosad gens malo shvaćen, dokazuju raniji izvještaji o divljacima i barbarima, gdje su različite korporacije, kao pleme, klan, tum itd., iz kojih se gentilno uređenje sastoji, bile sve zajedno izmiješane, ne shvaćajući ih i ne razlikujući ih, i za koje se ponekad govorilo da je u okviru takve korporacije zabranjeno sklapanje braka. Time je stvorena bezizlazna zbrka, koja je pružala priliku gospodinu Maklenanu da se pojavi u ulozi Napoleona i zavede red autoritativnom odlukom: sva plemena se dijele na takva u kojima je zabranjen brak (egzogamska) i na takva u kojima je on dozvoljen (endogamska). I stvorivši na taj način potpunu zbrku, mogao se predati dubokoumnim istraživanjima o tome koja je od obiju njegovih apsurdnih kategorija starija: egzogamija ili endogamija. Ova besmislica je prestala sama od sebe otkrićem gensa, osnovanog na krvnom srodstvu, koje je sobom povlačilo nemogućnost braka između njegovih članova. — Razumije se da se zabrana braka u okviru gensa održava bez prekršaja na stupnju na kome zatičemo Irokeze.

4. Imanje umrlih pripadalo je ostalim gentilnim drugovima, ono je moralo ostati u gensu. S obzirom na beznačajnost predmeta koji je Irokez mogao ostaviti za sobom, nasljeđe su dijelili među sobom najbliži gentilni srodnici; ako umre muškarac, onda — njegova rođena braća i sestre i materin brat; ako umre žena, onda — njena djeca i rođene sestre, ali ne njena braća. Baš zbog toga nisu mogli muž i žena naslijediti jedno drugog, niti djeca oca.

5. Gentilni drugovi su bili dužni da pružaju jedan drugom pomoć, zaštitu i osobito potporu pri osveti povrede nanijete od stranaca. U pogledu svoje sigurnosti pojedinac se oslanjao na zaštitu gensa, i to s razlogom; ko bi njega povrijedio, povrijedio bi cio gens. Odatle, iz krvnih veza gensa, proisticala je obaveza krvne osvete, koju su Irokezi bezuvjetno priznavali. Ako bi neko iz stranog gensa ubio gentilnog druga, onda je cio gens ubijenog bio obavezan na krvnu osvetu. Najprije bi se pokušavalo posredovanje; vijeće ubičinog gensa sastalo bi se i učinilo vijeću gensa ubijenog prijedloge za okončanje spora, najčešće nudeći izraze žaljenja i znatne darove. Ako bi ovi bili prihvaćeni, stvar je bila okončana.

U protivnom slučaju, povrijeđeni gens imenovao bi jednog ili više osvetnika koji su bili dužni da gone i ubiju ubicu. Ako bi se to desilo, onda gens ubijenog nije imao pravo da se žali, slučaj je bio okončan.

6. Gens ima izvjesna imena ili nizove imena koje u cijelom plemenu samo on smije da upotrebljava, tako da ime pojedinca istodobno pokazuje kome gensu on pripada. Gentilno ime odmah povlači sobom gentilna prava.

7. Gens može da adoptira strance i da ih time primi u cijelo pleme. Ratni zarobljenici, koje ne ubijaju, postali su tako, posredstvom adopcije u jednom gensu, članovi plemena Senekâ i time stekli sva gentilna i plemenska prava. Adopcija se vršila na prijedlog pojedinih gentilnih drugova, na prijedlog muškaraca koji su stranca primili kao brata ili sestru, ili na prijedlog žena koje su ga primale kao svoje dijete; radi potvrde bio je neophodan svečan prijem u gens. Tako su često pojedini, izuzetno prorijeđeni gensovi popunjavani masovnom adopcijom članova nekog drugog gensa, uz njegov pristanak. Među Irokezima svečan prijem u gens vršio se na javnoj sjednici plemenskog vijeća, čime je prijem u stvari postao religijska ceremonija.

8. Specijalne religijske svečanosti jedva se mogu utvrditi kod indijanskih gensova; ali religijske ceremonije Indijanaca su više ili manje u vezi s gensovima. Za vrijeme šest godišnjih religijskih svetkovina Irokeza, sahemi i ratne poglavice pojedinih gensova ubrajani su po službenoj dužnosti u »čuvare vjere« i imali su svećeničke funkcije.

9. Gens ima zajedničko mjesto za sahranu. Kod Irokeza države Njujork, koji su pritiješnjeni sa svih strana bijelim ljudima, ono se već izgubilo, ali je ranije postojalo. Kod drugih Indijanaca još postoji; tako kod Tuskarora, bliskih srodnika Irokezâ, koji, iako kršćani, imaju za svaki gens određen red na groblju, tako da se mati sahranjuje u istom redu s djecom, ali ne i otac. A i kod Irokeza cio gens umrlog prisustvuje pogrebu, priprema grob, nadgrobne govore itd.

10. Gens ima vijeće, demokratsku skupštinu svih muških i ženskih odraslih članova, koji svi imaju jednako pravo glasa. Ovo vijeće je biralo i smjenjivalo saheme i ratne poglavice, a isto tako i ostale »čuvare vjere«; ono je odlučivalo o krvnini (vraždi) ili o krvnoj osveti za ubijene članove gensa; ono je adoptiralo strance u gens. Ukratko, ono je bilo suverena vlast u gensu.

To su ovlašćenja tipičnog indijanskog gensa.

»Svi njegovi članovi su slobodni ljudi, obavezni da štite slobodu jedan drugog; među njima je jednakost u ličnim pravima — ni sahemi ni ratne starješine ne pretenduju na bilo kakvu pred-

nost; oni čine bratstvo, sjedinjeno krvnim vezama. Sloboda, jednakost, bratstvo, iako nisu nikad formulirani, bili su osnovni principi gensa, a ovaj je opet bio jedinica cijelog društvenog sistema, osnova organiziranog indijanskog društva. To objašnjava nepokolebljiv smisao za nezavisnost i lično dostojanstvo, koje svako priznaje Indijancima.«

U vrijeme otkrića Indijanci su bili organizirani u matrijarhalne gensove u cijeloj Sjevernoj Americi. Samo u pojedinim plemenima, kao što su plemena Dakota, gensovi su bili propali, a u nekim drugim, kao što su plemena Odžibve i Omaha, gensovi su bili patrijarhalno organizirani.

U vrlo velikom broju indijanskih plemena s više od pet ili šest gensova nalazimo po tri, četiri ili više gensova ujedinjenih u jednu posebnu grupu koju Morgan, vjerno prevodeći indijansko ime, naziva fratrijom (bratstvom), po njenom grčkom pandanu. Tako pleme Senekâ ima dvije fratrije. Prva obuhvata gensove od 1—4, a druga gensove od 5—8. Bliže ispitivanje pokazuje da ove fratrije najčešće predstavljaju prvobitne gensove, na koje se pleme najprije pocijepalo; jer sa zabranom sklapanja braka u okviru gensa moralo je svako pleme obuhvatiti neminovno bar dva gensa, da bi moglo samostalno postojati. Kako se pleme uvećavalo, dijelio se opet svaki gens na dva ili više gensova, koji se sad javljaju kao posebni gensovi, dok prvobitni gens, koji obuhvata sve iz njega proizašle gensove, nastavlja život kao fratrija. Kod Senekâ i većine drugih Indijanaca gensovi jedne fratrije su bratski gensovi, dok su gensovi druge fratrije gensovi njihove braće od stričeva, ujaka ili tetaka — izrazi koji u američkom sistemu srodstva, kao što smo vidjeli, imaju vrlo stvaran i izrazit smisao. Prvobitno nijedan iz plemena Senekâ nije smio sklapati brak ni u okviru svoje fratrije, ali to je odavno izašlo iz običaja i zabrana je ograničena na gens. Tradicija Senekâ je bila da su medvjed i jelen oba prvobitna gensa, od kojih su se ostali razgranali. Pošto se ova nova ustanova jednom ukorijenila, ona je po potrebi modificirana; ako bi izumrli gensovi jedne fratrije, onda su ponekad premješteni u nju, radi popunjavanja, čitavi gensovi iz drugih fratrija. Zbog toga nalazimo kod raznih plemena istoimene gensove različito grupirane u fratrije.

Funkcije fratrije kod Irokeza dijelom su društvene a dijelom religijske. 1. U igri loptom, fratrije igraju jedna protiv druge; svaka postavlja svoje najbolje igrače, ostali, podijeljeni na fratrije, promatraju i klade se jedni s drugima u pobjedu svojih. — 2. U plemenskom vijeću sahemi i ratni vođi svake fratrije sjede zajedno, obje grupe jedna prema drugoj, svaki govornik obraća se predstavnicima sva-

ke fratrije kao posebnom tijelu. — 3. Ako se u plemenu desi ubistvo, u kome ubica i ubijeni ne pripadaju istoj fratriji, onda povrijeđeni gens često apelira na svoje bratske gensove; ovi održavaju vijeće fratrije i obraćaju se drugoj fratriji kao cjelini, kako bi i ova sazvala vijeće radi okončanja spora. Ovdje se, dakle, opet javlja fratrija kao prvobitni gens i s većim izgledom na uspjeh od slabijeg pojedinačnog gensa, svog izdanka. — 4. U slučajevima smrti istaknutih ljudi druga fratrija se brine o pogrebu i pogrebnim svečanostima, dok fratrija umrlog sudjeluje kao ožalošćena. Ako umre sahem, onda druga fratrija javlja saveznom vijeću Irokeza o upražnjenju zvanja. — 5. Pri izboru sahema, vijeće fratrije je također uzimalo udjela. Potvrda izbora od strane bratskih gensova smatrala se manje-više osiguranom, ali bi gensovi druge fratrije mogli staviti prigovor. U takvom slučaju sastalo bi se vijeće te fratrije; ako bi vijeće bilo i dalje protivno, onda je izbor bio ništavan. — 6. Ranije su Irokezi imali naročito religijske misterije, koje su bijeli ljudi nazivali medicine-lodges [zborovima vrača]. U plemenu Senekâ ove misterije su svetkovale dvije religijske zajednice, u koje su novi članovi primani sa strogim ceremonijalom posvećivanja; svakoj od obiju fratrija odgovarala je jedna od tih zajednica. — 7. Ako su, kao što je gotovo sigurno, četiri lineages (roda) koji su u doba osvajanja[22] zauzimala četiri četvrtine Tlaskale bile četiri fratrije, onda je time dokazano da su fratrije imale značenje i vojnih jedinica, kao fratrije kod Grka i slične rodovske zajednice kod Nijemaca; ova četiri lineages išla su u borbu izdvojena u posebne čete, svaka u vlastitoj uniformi i s vlastitom zastavom, i pod zapovjedništvom vlastitog vođe.

Kao što više gensova čine fratriju, tako u klasičnom obliku više fratrija čine pleme; u pojedinim slučajevima, kad su plemena jako oslabljena, nema srednjeg člana, fratrije. Šta, dakle, karakterizira indijansko pleme u Americi?

1. Vlastita oblast i vlastito ime. Svako pleme je imalo, osim mjesta svog stvarnog naselja, još i znatnu oblast za lov i ribolov. Preko granica te oblasti pružao se prostran neutralan predio, koji je dopirao do oblasti najbližeg plemena i koji je bio manji kod jezički srodnih plemena, a veći kod jezički nesrodnih plemena. To je ono što je kod Nijemaca granična šuma, pustinja koju Cezarovi Svevi stvaraju oko svoje oblasti, îsarnholt (na danskom jarnved, limes Danicus) između Danaca i Nijamaca, Sachsenwald i branibor (na slavenskom = zaštitna šuma), po kome je Brandenburg

[22] Riječ je o španskom osvajanju Meksika 1519—1521.

dobio svoje ime, između Nijemaca i Slavena. Oblast koja je izdvojena na taj način nesigurnim granicama bila je zajednička zemlja plemena, priznata kao takva od susjednih plemena, a od njega samog branjena od zahvatanja drugih plemena. Nesigurnost granica postajala je u praksi štetna većinom tek onda kad se stanovništvo znatno povećalo. — Imena plemena su, izgleda, nastajala mahom više slučajno nego što su birana namjerno; u toku vremena često se dešavalo da je jedno pleme nazivano od susjednih plemena drugim imenom, a ne onim kojim se ono samo služilo; slično onom kaku su Kelti nametnuli Nijemcima njihovo prvo istorijsko zajedničko ime: Germani.

2. Posebni *dijalekt*, koji je svojstven samo tom plemenu. U stvari, pleme i dijalekt se suštinski podudaraju; stvaranjem novih plemena i dijalekata cijepanjem događalo se još nedavno u Americi i vjerovatno još ni sad nije sasvim prestalo. Tamo gdje su se dva oslabljena plemena stopila u jedno, izuzetno se događa da se u istom plemenu govore dva vrlo srodna dijalekta. Prosječna jačina američkih plemena je ispod 2 000 glava: Čerokeza, međutim, ima oko 26 000, što predstavlja najveći broj Indijanaca u Sjedinjenim Državama koji govore istim dijalektom.

3. Pravo svečanog uvođenja u dužnost sahema i ratnih vođa koje su izabrali gensovi, i

4. Pravo da ih opet smijene, i protiv volje njihova gensa. Kako su sahemi i ratne vođe članovi plemenskog vijeća, to su sama po sebi razumljiva ta prava koja pleme ima u odnosu na njih. Tamo gdje se formirao savez plemena i gdje je ukupan broj plemena bio zastupan u saveznom vijeću, spomenuta prava prelazila su na to vijeće.

5. Zajednička religijska shvaćanja (mitologija) i vršenje obreda. »Indijanci su bili na svoj barbarski način religiozan narod«. Njihova mitologija nikako još nije kritički proučena; oni su zamišljali otjelotvorenje svojih religioznih predodžbi — duhova svih vrsta — već u ljudskom obliku, ali niži stupanj barbarstva, na kome su bili, ne zna još ni za kakvo likovno prikazivanje, za takozvane idole. To je kult prirode i elemenata, koji se razvijao k mnogoboštvu. Različita plemena imala su svoje redovne svetkovine s određenim oblicima vršenja obreda, naročito ples i igre; ples je osobito bio bitan sastavni dio svih religijskih svečanosti; svako pleme je posebno obavljalo svoje svečanosti

6. Plemensko vijeće za zajedničke poslove. Ono se sastojalo od svih sahema i ratnih vođa pojedinih gensova, koji su bili njihovi istinski predstavnici, jer su bili u svako doba

smjenljivi; ono je rješavalo javno, okruženo članovima plemena, koji su imali pravo da se umiješaju u diskusiju i da njihovo mišljenje bude saslušano; vijeće je odlučivalo. Po pravilu, svaki prisutan je saslušan kad je htio, i žene su mogle izložiti svoje mišljenje preko govornika koga su same birale. Kod Irokeza se morala konačna odluka donijeti jednoglasno, kao što je to bio slučaj i u pogledu nekih odluka njemačkih općina-markâ. Osobita dužnost plemenskog vijeća bila je uređenje odnosa sa stranim plemenima; ono je primalo i slalo izaslanstva, ono je objavljivalo rat i zaključivalo mir. Ako dođe do rata, onda su ga vodili većinom dobrovoljci. U načelu se smatralo da je svako pleme u ratnom stanju sa svakim drugim plemenom s kojim nije sklopljen nikakav izričan ugovor o miru. Ratničke pohode protiv takvih neprijatelja mahom su organizirali pojedini istaknuti ratnici; oni su priređivali ratni ples i svaki koji uzme učešća u plesu izjavljuje time da će učestvovati u pohodu. Kolona bi se smjesta formirala i polazila. Isto tako su napadnutu plemensku oblast branili većinom dobrovoljci. Odlazak i povratak takvih kolona bio je uvijek povod za javne svečanosti. Dozvola plemenskog vijeća za takve pohode nije bila potrebna, i nije se ni tražila ni davala. Oni su sasvim slični privatnim ratnim pohodima njemačkih družina, kako ih Tacit opisuje, samo s tom razlikom što kod Nijemaca družine već imaju stalniji karakter, čine čvrstu jezgru koja je već u mirno doba organizirana i oko koje se, u slučaju rata, grupiraju ostali dobrovoljci. Takve ratne kolone rijetko su bile mnogobrojne; najvažnije ekspedicije Indijanaca, i one na velikim udaljenostima, izvodile su neznatne borbene snage. Ako bi se više takvih družina udružilo radi kakvog velikog pothvata, onda svaka družina sluša samo svog vlastitog vođu; jedinstvo ratnog plana osigurano je kako-tako vijećem tih vođa. Isto takav je način ratovanja Alamana u četvrtom vijeku na gornjoj Rajni, kako ga opisuje Amijan Marcelin.

7. U nekim plemenima nalazimo vrhovnog poglavicu, čija su ovlašćenja međutim vrlo neznatna. To je jedan od sahema koji u slučajevima kad je potrebna brza akcija poduzima provizorne mjere dok se vijeće bude moglo sastati i donijeti konačnu odluku. To predstavlja slab zametak službenika s izvršnom vlašću, koji je, međutim, u daljem razvoju većinom ostao jalov; kao što ćemo vidjeti, ovaj se upravo razvio u većini slučajeva, ako ne svuda, iz vrhovnog vojskovođe.

Velika većina američkih Indijanaca nije otišla dalje od ujedinjavanja u pleme. Živeći u malobrojnim plemenima, rastavljeni jedni od drugih prostranim graničnim predjeli-

ma, slabljeni vječitim ratovima, oni su zauzimali s malo ljudi ogromnu oblast. Savezi između srodnih plemena ponekad su se stvarali uslijed trenutno teškog položaja i raspadali se njegovim prestankom. Ali u pojedinim krajevima su se rascjepkana, prvobitno srodna plemena ponovo zbila u trajne saveze i tako učinila prvi korak prema formiranju nacija. U Sjedinjenim Državama nalazimo najrazvijeniji oblik takvog saveza kod Irokeza. Seleći se iz svojih prebivališta zapadno od Misisipija, gdje su vjerovatno činili granu velike porodice Dakota, naselili su se poslije dugog seljenja u današnjoj državi Njujork, podijeljeni na pet plemena: Seneka, Kajuga, Onondaga, Oneida i Mohavk. Oni su se hranili ribom, divljači i proizvodima primitivnog vrtlarstva, živjeli su u selima koja su većinom bila zaštićena palisadom. Nikad brojniji od 20 000 glava, oni su imali u svih pet plemena izvjestan broj gensova zajednički, govorili su vrlo srodnim dijalektima istog jezika, i zauzimali su sad povezanu oblast koja je bila podijeljena na pet plemena. Kako je ova oblast bila odskora osvojena, bilo je prirodno što je ušlo u običaj da se ova plemena uzajamno pomažu protiv onih koja su potisnuli, te se iz toga razvio, najkasnije početkom XV vijeka, formalni »vječni savez«, konfederacija, koja je odmah, svjesna svojih novih snaga, dobila napadački karakter, i na vrhuncu svoje moći, oko 1675, osvojila okolne velike predjele, a stanovnike dijelom otjerala a dijelom im nametnula obavezu danka. Savez Irokeza predstavlja najnapredniju društvenu organizaciju koju su postigli Indijanci, ukoliko nisu izašli iz nižeg stupnja barbarstva (dakle s izuzetkom Meksikanaca, Novomeksikanaca i Peruanaca). Osnovne odredbe saveza bile su slijedeće:

1. Vječni savez pet krvno srodnih plemena na osnovi potpune jednakosti i nezavisnosti u svim unutrašnjim plemenskim poslovima. To krvno srodstvo predstavlja pravu podlogu saveza. Od pet plemena tri su se nazivala matičnim plemenima i bila međusobno bratska plemena; oba druga plemena nazivala su se plemenima-izdancima i bila su isto tako bratska plemena međusobno. Tri gensa — najstariji — još su imala žive predstavnike u svih pet plemena, a ostala tri — u tri plemena; članovi svakog od tih gensova bili su svi zajedno braća u svih pet plemena. Zajednički jezik, koji je imao samo različite dijalekte, bio je izraz i dokaz zajedničkog porijekla.

2. Organ saveza bilo je savezno vijeće od 50 sahema, koji su bili jednaki po rangu i ugledu; to vijeće donosilo je konačne odluke o svim pitanjima saveza.

3. Tih 50 sahema bili su pri osnivanju saveza raspodijeljeni po plemenima i gensovima kao nosioci novih dužnosti, izrično uspostavljenih u savezne svrhe. Prilikom svakog upražnjenja njih su birali dotični gensovi i oni su njih u svako doba mogli smijeniti; ali pravo uvođenja u njihovu dužnost pripada saveznom vijeću.

4. Ti savezni sahemi bili su sahemi i u svojim odnosnim plemenima i imali su pravo učešća i glasa u plemenskom vijeću.

5. Sve odluke saveznog vijeća morale su se donositi jednoglasno.

6. Glasanje se vršilo po plemenima, tako da su se svako pleme i u svakom plemenu svi članovi vijeća morali saglasiti da bi donijeta odluka bila punovažna.

7. Svako od pet plemenskih vijeća moglo je sazvati savezno vijeće, ali ono nije moglo samo sebe sazvati.

8. Sjednice su se držale pred okupljenim narodom; svaki Irokez je mogao uzeti riječ; odluku je donosilo samo vijeće.

9. Savez nije imao nikakvu ličnost na vrhu, nikakvog šefa izvršne vlasti.

10. Zato je savez imao dvojicu vrhovnih ratnih vođa s jednakim ovlašćenjima i jednakom vlašću (dva »kralja« kod Spartanaca, dva konzula u Rimu).

To je bilo cijelo javno uređenje u kome su Irokezi živjeli više od četiri stotine godina i još žive. Opisao sam ga podrobnije po Morganu, jer ovdje imamo priliku da proučavamo organizaciju društva koje još ne zna za *državu*. Država pretpostavlja posebnu javnu vlast, izdvojenu od cjeline članova od kojih se u datom trenutku sastoji, i Maurer, koji je pravilnim instinktom vidio u uređenju njemačke marke čisto društvenu ustanovu koja se od države bitno razlikuje, iako joj kasnije većim dijelom služi kao osnova — Maurer je stoga u svim svojim radovima proučavao postepeno nastajanje javne vlasti iz i mimo prvobitnih uređenja markâ, sela, majura i gradova. Kod sjevernoameričkih Indijanaca vidimo kako se prvobitno jedinstveno pleme postepeno širi po ogromnom kontinentu, kako od plemena cijepanjem nastaju narodi, cijele grupe plemena, kako se jezici mijenjaju, dok ne postanu ne samo nerazumljivi jedan drugom već se izgubi i gotovo svaki trag prvobitnog jedinstva, kako se, pored toga, u plemenima pojedini gensovi cijepaju u više njih, kako se stari matični gensovi održavaju kao fratrije, dok imena tih najstarijih gensova ipak ostaju ista kod vrlo udaljenih i dugo razdvojenih plemena — vuk i medvjed još su gentilna ime-

na kod većine indijanskih plemena. Gore opisano uređenje odnosi se uglavnom na sve njih — samo s tom razlikom što se mnoga od njih nisu razvila do saveza srodnih plemena.

Ali kad je gens jednom postao društvenom jedinicom, vidimo isto tako u kojoj se mjeri cijelo uređenje gensova, fratrija i plemena razvija iz ove jedinice sa gotovo neodoljivom nužnošću, zato što se razvija prirodno. Sve troje, gens, fratrija i pleme su grupe različitih stepena krvnog srodstva, od kojih je svaka zasebno izdvojena i uređuje svoje vlastite poslove, ali koja, isto tako, dopunjuje druge. I krug poslova koji im pripadaju obuhvata sve javne poslove barbara na nižem stupnju. Prema tome, kad nađemo kod jednog naroda gens kao društvenu jedinicu, možemo očekivati i organizaciju plemena sličnu ovoj ovdje opisanoj; i gdje raspolažemo dovoljnim izvorima, kao kod Grka i Rimljana, mi ćemo je ne samo naći, već ćemo se i uvjeriti da će nam i tamo gdje nas izvori iznevjere uporeāenje s američkim društvenim uređenjem pomoći da savladamo najteže sumnje i zagonetke.

Divno li je to gentilno uređenje u svoj svojoj bezazlenosti i jednostavnosti! Bez vojnika, žandarma i policajaca, bez plemstva, kraljeva, namjesnika, prefekata ili sudaca, bez tamnica, bez parnica, sve ide svojim uređenim tokom. Svaku svađu i spor rješava zajednica onih kojih se tiče, gens ili pleme, ili pojedini gensovi među sobom. Samo kao krajnje, rijetko primjenjivano sredstvo prijeti krvna osveta, čiji je oblik — samo civiliziran i opterećen svim prednostima i štetnim stranama civilizacije — i naša smrtna kazna. Iako ima mnogo više zajedničkih poslova nego sad — za cio niz porodica domaćinstvo je zajedničko i komunističko, zemlja pripada plemenu, samo su baštice privremeno dodijeljene domaćinstvima — ipak nema ni traga od našeg razgranatog i zamršenog upravnog aparata. Odluke donose oni kojih se one tiču, i u većini slučajeva sve je već uređeno vjekovnim običajem. Siromašnih i oskudnih ne može biti — komunističko domaćinstvo i gens znaju svoje obaveze prema starima, bolesnima i u ratu osakaćenima. Svi su jednaki i slobodni — uključujući i žene. Robova još nema, podjarmljivanja tuđih plemena obično također još nema. Kad su Irokezi, oko 1651, pobijedili plemena Eri i »neutralnu naciju«,[23] ponudili su im da kao ravnopravni stupe u savez; tek kad su pobijeđeni to odbili, bili su protjerani iz svoje oblasti. A

[23] »Neutralna nacija« — tako se u XVII vijeku nazivao vojni savez nekoliko Irokezima srodnih indijanskih plemena na sjevernoj obali jezera Eri. Taj savez su tako nazivali francuski kolonisti zato što je bio neutralan u ratovima između plemena Irokeza i Hurona.

kakve muškarce i žene stvara takvo društvo, potvrđuje divljenje svih bijelih ljudi koji su došli u dodir s neiskvarenim Indijancima — zbog ličnog dostojanstva, iskrenosti, jačine karaktera i hrabrosti ovih barbara.

Vidjeli smo sasvim skoro primjere ove hrabrosti u Africi. Zulukaferi prije nekoliko godina, kao i Nubijci prije nekoliko mjeseci — oba plemena u kojima još nije izumrlo gentilno uređenje — učinili su ono što nijedna evropska vojska ne bi mogla da učini.[24] Naoružani samo kopljima i džilitima, bez vatrenog oružja, pod kišom tanetâ iz ostraguša engleske pješadije — priznate za najbolju na svijetu za borbu u zbijenim redovima — oni su napredovali sve do bajoneta i unijeli više puta pometnju u nju, čak je i odbacili, uprkos kolosalnoj nejednakosti oružja i uprkos tome što nemaju nikakav rok vojne službe niti znaju šta je to vojna obuka. Šta su oni u stanju da izdrže i učine, dokazuju žalbe Engleza da Kafer za 24 sata prevali poduži put brže nego konj — najmanji mišić iskače, tvrd i očeličen, kao švigar biča, kaže jedan engleski slikar.

Tako su izgledali ljudi i ljudsko društvo prije nego što je izvršena podjela na različite klase. I kad uporedimo njihov položaj s položajem ogromne većine današnjih civiliziranih ljudi, onda je razlika ogromna između današnjeg proletera i sitnog seljaka i slobodnog člana starog gentilnog društva.

To je jedna strana. Ali ne zaboravimo da je ova organizacija bila osuđena na propast. Ona nije otišla dalje od plemena; savez plemena već obilježava početak njenog podrivanja, kao što će se vidjeti i kao što se već pokazalo u irokeškim pokušajima podjarmljivanja. Ono što je izvan plemena, bilo je izvan prava. Gdje nije postojao izričan ugovor o miru, vladao je rat plemena s plemenom, i rat je vođen sa surovošću koja odlikuje čovjeka od ostalih životinja i koja je tek kasnije ublažena interesom. Gentilno uređenje u doba svog cvjetanja, kao što smo ga vidjeli u Americi, pretpostavlja krajnje nerazvijenu proizvodnju, te stoga krajnje rijetko stanovništvo na prostranoj oblasti; stoga i gotovo potpuna podložnost čovjeka vanjskoj prirodi, koja mu se nepoznata i neshvaćena suprotstavlja, što se odražava u djetinjastim religijskim predodžbama. Pleme je ostalo granica za čovje-

[24] Riječ je o oslobodilačkoj borbi *Zulukafera* protiv engleskih kolonizatora. Nacionalnooslobodilački ustanak *Nubijaca,* Arapa i drugih narodnosti Sudana, na čelu s muslimanskim prorokom Muhamedom Ahmedom »mahdijem« (spasiocem), počeo je 1881, a najveće uspjehe postigao je 1883—1884. U toku ustanka formirana je samostalna centralizirana mahdijevska država. Englezima je uspjelo osvojiti Sudan tek 1899.

ka, kako prema strancu iz drugog plemena, tako i prema samom sebi: pleme, gens i njihove ustanove bili su sveti i nepovredivi, od prirode data viša sila kojoj je pojedinac ostajao bezuvjetno potčinjen u osjećanju, mišljenju i djelanju. Ma koliko nam izgledali impozantni ljudi ove epohe, oni se ne razlikuju jedan od drugog, oni još vise, kao što kaže Marks, na pupčanoj vrpci prvobitne zajednice. Snaga ovih prvobitnih zajednica morala se skršiti, i ona je skršena. Ali ona je skršena utjecajima koji nam unaprijed izgledaju kao degradacija, kao pad u grijeh s jednostavne moralne visine starog gentilnog društva. Najniži interesi — vulgarna lakomost, brutalna žudnja za uživanjima, prljav tvrdičluk, sebično grabljenje zajedničke imovine — inauguriraju novo, civilizirano, klasno društvo; najsramnija sredstva — krađa, nasilje, podmuklost, izdaja — potkopavaju staro besklasno gentilno društvo i dovode ga do pada. A sâmo novo društvo, u toku čitavih dvije i po hiljade godina svog opstanka, nije bilo nikad nešto drugo do razvoj neznatne manjine na račun eksploatirane i potlačene ogromne većine, a ono je to sad više nego ikad ranije.

IV

GRČKI GENS

Grci su, kao i Pelazgi i drugi narodi istog porijekla, bili organizirani još od predistorijskog doba po istom organskom redu kao i Amerikanci: gens, fratrija, pleme, savez plemena. Fratrija je mogla nedostajati, kao kod Dorana, savez plemena nije još morao biti svuda stvoren, ali u svim slučajevima gens je bio jedinica. U doba kad se javljaju u istoriji, Grci su na pragu civilizacije; između njih i američkih plemena, o kojima je ranije bilo riječi, nalaze se gotovo dva cijela velika razvojna perioda za koja su Grci herojske dobi izmakli Irokezima. Stoga gens Grka i nije više ni u kom slučaju arhaičan gens Irokeza, žig grupnog braka počinje da se gubi u znatnoj mjeri. Matrijarhat je ustupio mjesto patrijarhatu; time je privatno bogatstvo, koje se javlja, učinilo prvi prodor u gentilno uređenje. Drugi prodor je bio prirodna posljedica prvog: pošto bi poslije uvođenja patrijarhata imanje bogate nasljednice njenom udajom prešlo na njenog muža, dakle otišlo u drugi gens, bila je srušena osnova cijelog gentilnog prava, i ne samo da se u tom slučaju dozvoljavalo nego se *zapovijedalo* da se djevojka udaje u okviru gensa, kako bi imanje ostalo u gensu.

Po Groteovoj istoriji Grčke, specijalno atenski gens sačuvao se zahvaljujući ovome:

1. Zajedničke religijske svečanosti i isključivo pravo na svečeničku čast i slavu određenog boga, tobožnjeg praoca gensa, koji je u tom svojstvu bio označen posebnim nadimkom.

2. Zajedničko mjesto za sahranu (upor. Demostenova »Eubulida«[25]).

---

[25] Ima se u vidu ova rečenica iz jednog Demostenova govora protiv Eubulida: Ko pušta da idu na grobove otaca oni koji nemaju vese s gensom?

3. Uzajamno pravo nasljeđivanja.

4. Uzajamna obaveza na pomoć, zaštitu i potporu u slučaju nasilja.

5. Uzajamno pravo i obaveza na sklapanje braka u gensu u izvjesnim slučajevima, naročito u pogledu djevojaka bez roditelja i nasljednica.

6. Posjedovanje, bar u nekim slučajevima, zajedničkog vlasništva, s vlastitim arhontom (starješinom) i rizničarem.

Zatim, ujedinjenje u fratriju povezivalo je više gensova, ali ne tako čvrsto; ipak i ovdje nalazimo uzajamna prava i dužnosti slične vrste, naročito zajedničko vršenje određenih religijskih obreda i pravo na osvetu ako je ubijen frator. Skup fratrija jednog plemena imao je opet zajedničke svete svečanosti koje su se redovno ponavljale, pod vodstvom phylobasileusa (plemenskog starješine), izabranog između plemića (eupatrida).

Toliko Grote. A Marks dodaje: »I kroz grčki gens očigledno proviruje divljak (npr. Irokez).« On će biti još očigledniji čim nastavimo naša ispitivanja.

Jer grčkom gensu svojstvene su još sljedeće crte:

7. Porijeklo po patrijarhatu.

8. Zabrana braka u gensu osim u slučaju nasljednica. Ovaj izuzetak i njegovo formuliranje u vidu zapovijesti potvrđuju da je još važilo staro pravilo. Ovo proizlazi, isto tako, iz općevažećeg pravila da se žena udajom odricala religijskih obreda svog gensa i prelazila na obrede svog muža, u čiju je fratriju i upisivana. Prema tome, a i po jednom čuvenom mjestu kod Dikearha, pravilo je bilo sklapanje braka izvan gensa, i Beker u »Hariklu« upravo pretpostavlja da niko nije smio sklopiti brak u okviru svog vlastitog gensa.

9. Pravo adopcije u gens; ono se vršilo adopcijom u porodicu, ali s javnim formalnostima i samo izuzetno.

10. Pravo izbora i smjenjivanja starješina. Znamo da je svaki gens imao svoga arhonta, ali nigdje nije rečeno da je u određenim porodicama ta dužnost nasljedna. Sve do svršetka barbarstva vjerovatno nije bilo stroge nasljednosti, koja je sasvim nespojiva sa stanjem gdje su bogati i siromašni u okviru gensa imali potpuno jednaka prava.

Ne samo Grot, već i Nibur, Momzen i svi ostali dosadašnji istoričari klasičnog starog vijeka pretrpjeli su neuspjeh s gensom. Iako su pravilno zabilježili mnoga njegova obilježja, oni su stalno u njemu vidjeli *grupu porodica,* te su time sebi onemogućili da shvate prirodu i porijeklo gensa. Porodica u gentilnom uređenju nikad nije bila organizaciona je-

dinica, niti je mogla biti, jer su muž i žena neminovno spadali u dva različita gensa. Gens je potpuno ulazio u fratriju, fratrija u pleme; porodica je ulazila polovinom u gens muža a polovinom u gens žene. Ni država ne priznaje u javnom pravu nikakvu porodicu; do danas ona postoji samo za privatno pravo. Ipak naša cijela dosadašnja istoriografija polazi od apsurdne pretpostavke, koja je postala neprikosnovena naročito u XVIII vijeku, da je monogamska, inokosna porodica, koja je jedva starija od civilizacije, jezgra oko koje su se postepeno iskristalizirali društvo i država.

»Gospodinu Groteu treba dalje primijetiti«, dodaje Marks, »da su gensovi, iako ih Grci izvode iz mitologije, stariji od mitologije, koju su *oni sami* stvorili s njenim bogovima i polubogovima.«

Morgan najradije citira Grotea, jer je on ugledan a ipak sasvim nesumnjiv svjedok. Grote dalje iznosi da je svaki atenski gens imao ime izvedeno od svoga tobožnjeg praoca; da je bio opći običaj prije Solona, a i poslije Solona u slučaju kad nema testamenta, da gentilni drugovi (gennêtes) umrlog nasljeđuju njegovu imovinu, i da u slučaju ubistva najprije srodnici, zatim gentilni drugovi, i najzad fratori ubijenog imaju pravo i dužnost da progone pred sudovima ubicu:

»Sve što znamo o najstarijim atenskim zakonima osniva se na podjeli u gensove i fratrije«.

Porijeklo gensova od zajedničkih predaka zadalo je mnogo muke »cjepidlačkim filistrima« (Marks). Budući da oni, naravno, izjavljuju da su zajednički preci čisti mitovi, oni naprosto ne mogu da objasne kako je gens nastao iz paralelnih, prvobitno sasvim nesrodnih porodica, a ipak moraju da to učine kako bi jedino objasnili postojanje gensova. Tako oni ostaju u vrtlogu riječi, ne uspijevajući da odu dalje od tvrđenja: rodoslovlje je doduše bajka, ali gens je stvarnost; te na kraju krajeva Grote izjavljuje (s Marksovim umecima):

»Vrlo rijetko čujemo o tom rodoslovlju, jer se ono iznosi na javnost samo u izvjesnim, osobito svečanim slučajevima. Ali neznatniji gensovi imali su svoje zajedničke religijske obrede (vrlo čudno, mister Grote!), i zajedničkog natčovječanskog praoca, i rodoslovlje, baš kao i čuveniji (zaista čudno, gospodine Grote, kod *neznatnih* gensova!); osnovni plan i idealna osnova (uvaženi gospodine, ne *idealna* već karnalna, naprosto — *putena!)* bili su isti kod svih.«

Marks ovako rezimira Morganov odgovor na to: »Sistem krvnog srodstva koji odgovara gensu u njegovom prvobitnom

obliku — a Grci su taj oblik jednom imali, kao i ostali smrtnici — sačuvao je poznavanje međusobnih srodničkih veza svih članova gensa. To poznavanje bilo je od odsudne važnosti za njih, i oni su ga u praksi učili od djetinjstva. S monogamskom porodicom ovo je palo u zaborav. Gentilno ime stvorilo je rodoslovlje, pored koga je rodoslovlje inokosnih porodica izgledalo neznatno. Sad je bilo na tom imenu da sačuva činjenicu zajedničkog porijekla onih koji ga nose; ali rodoslovlje gensa išlo je tako daleko unatrag da članovi nisu više mogli dokazati svoje uzajamno stvarno srodstvo, osim u ograničenom broju slučajeva kod skorašnjih zajedničkih predaka. Sâmo ime bilo je dokaz zajedničkog porijekla, i to konačni dokaz izuzev slučajeva adopcije. Naprotiv, stvarno poricanje svakog srodstva između gentilnih drugova à la Grote i Niebuhr, koje pretvara gens u potpuno zamišljenu i izmišljenu tvorevinu, dostojno je »idealnih«, tj kabinetskih stručnjaka. Zato što su se srodničke veze rodova, naročito pojavom monogamije, pomakle u daleku prošlost, i što se negdašnja stvarnost odražava u mitološkoj tvorevini mašte, zaključivali su i zaključuju filistri-poštenjakovići da je rodoslovlje zamišljeno u mašti stvorilo stvarne gensove!«

Fratrija je bila, kao i kod Amerikanaca, matični gens koji se pocijepao na više gensova-izdanaka i koji ih je sjedinjavao, i koji je, često još, porijeklo svih njih izvodio od zajedničkog praoca. Tako su imali, po Groteu,

»svi istovremeni članovi fratrije Hekateja jednog istog boga za praoca u šesnaestom koljenu«;

svi gensovi ove fratrije bili su, dakle, bratski gensovi u doslovnom smislu. Fratrija se javlja još kod Homera kao vojna jedinica na čuvenom mjestu gdje Nestor savjetuje Agamemnona: svrstaj ljude po plemenima i fratrijama, da bi fratrija pomogla fratriji a pleme plemenu. — Inače fratrija je imala pravo i dužnost gonjenja ubice koji je izvršio ubistvo nad fratorom, dakle u ranije doba i obavezu krvne osvete. Ona je, dalje, imala zajedničke svetinje i svetkovine, kao što je i izgradnja cjelokupne grčke mitologije iz tradicionalnog staroarijevskog kulta prirode bila u suštini uvjetovana gensovima i fratrijama, i u okviru njih se i zbivala. Dalje, ona je imala svog starješinu (phratriarchos) i, po de Kulanž, i skupštine i obavezne odluke, sudsku vlast i upravu. Čak i kasnija država, koja je ignorirala gens, ostavila je fratriji vršenje stanovitih javnih dužnosti.

Više srodnih fratrija čine pleme. U Atici je bilo četiri plemena, svako sa po tri fratrije, od kojih je svaka brojala

trideset gensova. Tako tačno odmjeravanje grupa pretpostavlja svjesno, plansko miješanje u stihijno nastali poredak. Kako, kada i zašto se ovo dogodilo, o tome grčka istorija ne govori, a i sami Grci sačuvali su uspomenu na raniju istoriju tek od herojskog doba.

Kako su Grci bili stiješnjeni na razmjerno maloj oblasti, razlike u dijalektima su bile kod njih manje razvijene nego u prostranim američkim šumama; ipak i ovdje nalazimo ujedinjena u veću cjelinu samo plemena istog glavnog dijalekta, i čak u maloj Atici poseban dijalekt, koji je kasnije postao vladajući, kao opći prozni jezik.

U Homerovim epovima nalazimo grčka plemena većinom već ujedinjena u male narode, u čijim su granicama međutim gensovi, fratrije i plemena još potpuno sačuvali svoju samostalnost. Oni su već živjeli u gradovima koji su bili utvrđeni zidovima. Broj stanovništva je rastao s proširivanjem stadâ i zemljoradnje i s počecima zanata, time su rasle imovinske nejednakosti a s njima aristokratski element u okviru stare, samonikle demokracije. Pojedini mali narodi vodili su neprekidne ratove radi osvajanja najboljih predjela, a svakako i radi plijena; ropstvo ratnih zarobljenika je već priznata ustanova.

Uređenje ovih plemena i malih naroda bilo je ovakvo:

1. Stalna vlast bilo je vijeće (bulê), prvobitno sastavljeno svakako od starješina gensova, a kasnije, kad je njihov broj suviše narastao, od posebno izabranih, što je pružalo priliku za formiranje i jačanje aristokratskog elementa; jer i Dionisije upravo govori da je vijeće herojskog doba bilo sastavljeno od uglednih lica (kratistoi). Vijeće je konačno odlučivalo o važnim pitanjima. Tako je vijeće Theba, kod Eshila, donijelo za date okolnosti odsudnu odluku da se Eteoklo sahrani s počastima, a da se Polinikovo[26] tijelo baci psima. Kad je ustanovljena država, ovo se vijeće pretvorilo u kasniji senat.

2. *Narodna skupština* (agora). Kod Irokeza smo vidjeli kako narod, muškarci i žene, stoji oko vijeća, uzima na određeni način učešća u raspravljanju i tako utječe na njegove odluke. Kod homerovskih Grka ova se »okolina« (Umstand), da upotrijebimo staronjemački sudski izraz, već razvila u potpunu narodnu skupštinu, kao što je to bilo i kod Nijemaca u prastaro doba. Vijeće je sazivalo narodnu skupštinu radi odlučivanja o važnim poslovima; svaki čovjek je mogao uzeti riječ. Odluka se donosila dizanjem ruke (Eshil u »Pri-

---

[26] *Eteoklo i Polinik* — junaci Eshilove drame »Sedmorica pod Tebom«.

bjeglicama«) ili aklamacijom. Ona je bila suverena u posljednjoj instanciji, jer, kaže Šeman (»Griechische Altertümer«),

»ako je u pitanju stvar za čije je izvođenje potrebna saradnja naroda, Homer nam ne ukazuje ni na kakvo sredstvo kojim bi se narod protiv svoje volje mogao prinuditi na to.«

Jer u to doba, kad je svaki odrasli muški član plemena bio ratnik, još nije bilo od naroda izdvojene javne vlasti koja bi mu se mogla suprotstaviti. Samonikla demokracija bila je još u punom procvatu, i to mora ostati polazna tačka pri ocjeni vlasti i položaja, kako vijeća, tako i bazileusa.

3. *Vojskovođa* (basileus). Ovdje Marks primjećuje: »Evropski učenjaci, većinom rođeni lakeji vladara, prave od bazileusa monarha u modernom smislu. Od toga se čuva jenki-republikanac Morgan. On govori vrlo ironično ali tačno o ljigavom Gledstonu i njegovom djelu »Juventus Mundi«:

»Gosp. Gledston nam prikazuje grčke poglavice herojskog doba kao kraljeve i kneževe, dodajući da su bili i džentlmeni, ali i sam mora da prizna: uglavnom izgleda da nalazimo običaj ili zakon nasljeđa po prvorođenju dovoljno ali ne suviše oštro određen.«

Svakako će i samom gospodinu Gledstonu izgledati da tolikim klauzulama ograničeno nasljeđe po prvorođenju u dovoljnoj mjeri, iako ne suviše oštro, vrijedi taman toliko koliko i nikakvo.

Vidjeli smo kako je bilo s nasljednošću starješinstva kod Irokeza i drugih Indijanaca. Sva su zvanja bila izborna, većinom u okviru gensa i utoliko nasljedna u njemu. Pri upražnjenju, prednost se postepeno davala najbližem gentilnom srodniku — bratu ili sestriću — ako nije bilo razloga da se on mimoiđe. Ako je, dakle, kod Grka pod vladavinom patrijarhata zvanje bazileusa prelazilo po pravilu na sina ili na jednog od sinova, to je samo dokaz da je ovdje bilo vjerovatno da će sinovi naslijediti zvanje putem narodnog izbora, ali nije ni u kom slučaju dokaz pravomoćnog reda nasljeđa bez narodnog izbora. U ovom slučaju imamo kod Irokeza i Grka prvi zametak posebnih plemićkih porodica u okviru gensa, a kod Grka još uz to i prvi zametak budućeg nasljednog vodstva ili monarhije. Pretpostavka govori dakle u prilog toga da je kod Grka bazileus morao biti izabran od naroda ili bar potvrđen od njegovih priznatih organa — vijeća ili agore, kao što je to vrijedilo za rimskog »kralja« (rex-a).

U »Ilijadi«, zapovjednik nad vojnicima Agamemnon ne javlja se kao vrhovni kralj Grka, nego kao vrhovni zapovjednik savezne vojske pred opsjednutim gradom. I na to njegovo svojstvo ukazuje Odisej, kad je izbio razdor među Grcima, na čuvenom mjestu: nije dobro kad mnogi zapovijedaju, neka jedan bude zapovjednik itd. (ali omiljeni stih sa žezlom kasnije je dodat). »Odisej ne drži ovdje predavanje o obliku vladavine, nego zahtijeva poslušnost prema vrhovnom vojskovođi u ratu. Grcima, koji se pred Trojom javljaju samo kao vojska, dovoljna je demokratska agora. Kad Ahil govori o darovima, tj. o podjeli plijena, on ne povjerava podjelu ni Agamemnonu niti kom drugom bazileusu, nego »sinovima Ahejaca«, tj. narodu. Predikati: od Zeusa rođen, od Zeusa othranjen, ne dokazuje ništa, jer *svaki* gens vodi porijeklo od nekog boga, a gens plemenskog starješine već od nekog »otmjenijeg« boga — ovdje Zeusa. Čak su i oni koji su bez lične slobode, kao svinjar Eumej i dr., »božanski« (dioi i theioi), i to u »Odiseji«, dakle u mnogo kasnije doba nego što je »Ilijada«; u istoj »Odiseji« daje se ime heroja čak i glasniku Muliju i slijepom pjevaču Demodoku. Ukratko, riječ basileia, koju grčki pisci upotrebljavaju za homerovsko takozvano kraljevstvo (jer je njen glavni pojam vođenje vojske) s vijećem i narodnom skupštinom, znači samo — vojnu demokraciju«. (Marks).

Bazileus je imao — pored vojne — i svećeničku i sudačku nadležnost; ova druga nije bila bliže određena, a prvu je imao kao vrhovni predstavnik plemena ili saveza plemena. O građanskoj, upravnoj vlasti nema nikada spomena; on je, izgleda, po službenoj dužnosti bio član vijeća. Stoga je etimološki sasvim ispravno prevesti basileus riječju König [kralj], jer König (Kuning) potiče od Kuni, Künne, i znači starješina gensa. Ali današnje značenje riječi König nikako ne odgovara starogrčkom bazileusu. Tukidid izrično naziva staru basileia imenom patrikê, tj. izvedenu iz gensova, i kaže da je imala tačno određena, dakle ograničena ovlašćenja. A Aristotel govori da je basileia herojskog doba bila vodstvo nad slobodnim ljudima i da je bazileus bio vojskovođa, sudac i prvosvećenik; nije, dakle, imao vlast upravljanja u kasnijem smislu.*

---

* Kao od grčkog bazileusa, tako su i od vojskovođe Aztekâ načinili modernog vladara. Morgan je prvi podvrgnuo istorijskoj kritici izvještaje Španjolaca, koji su bili zasnovani najprije na nerazumijevanju i pretjerivanju a kasnije na direktnim lažima, i dokazao da su Meksikanci bili na srednjem stupnju barbarstva, ali ipak na višem nivou od novomeksikanskih Pueblo-Indijanaca,

U grčkom uređenju herojskog doba nalazimo, dakle, staru gentilnu organizaciju još kao živu snagu, ali već i početak njenog potkopavanja: patrijarhat s prenošenjem imanja u nasljedstvo na djecu, čime se ide naruku nagomilavanju bogatstva u porodici, te porodica postaje sila nasuprot gensu; povratno djelovanje imovinske nejednakosti na uređenje obrazovanjem prvih začetaka nasljednog plemstva i kraljevstva; ropstvo, najprije samo ratnih zarobljenika, ali otvarajući već perspektivu porobljavanja vlastitih plemenskih pa čak i gentilnih drugova; stari rat plemena već se izvrgava u sistematsko razbojništvo na kopnu i na moru radi osvajanja stoke, robova, blaga, i pretvara se u redovan izvor prihoda; ukratko, bogatstvo se slavi i poštuje kao najviše dobro, a stara gentilna uređenja zloupotrebljavaju se da bi se opravdalo nasilno otimanje bogatstva. Nedostajalo je samo još jedno: ustanova koja bi osiguravala novostečena bogatstva pojedinaca ne samo protiv komunističkih tradicija gentilnog uređenja, koja ne samo što bi proglasila svetim ranije tako malo cijenjeno privatno vlasništvo, i koja bi ovo posvećenje istakla za najviši cilj svake ljudske zajednice, već koja bi udarila žig općeg društvenog priznanja i na nove oblike stjecanja vlasništva, koji se razvijaju jedan za drugim, dakle na sve ubrzanije povećanje bogatstva; ustanova koja bi ovjekovječila ne samo sve veće cijepanje društva na klase već i pravo imućne klase na eksploataciju siromašne klase i vladavinu prve nad drugom.

I ta ustanova se pojavila. Pronađena je *država.*

---

i da je njihovo uređenje, ukoliko se može zaključiti iz unakaženih izvještaja, odgovaralo ovome: savez triju plemena, koji je pokorio i obavezao na danak izvjestan broj drugih plemena, a kojim su upravljali savezno vijeće i savezni vojskovođa, od koga su Španjolci načinili »cara«. *(Engelsova napomena.)*

V

NASTANAK ATENSKE DRŽAVE

Kako se država razvila na taj način što su organi gentilnog uređenja djelomično preobraženi, djelomično potisnuti uvođenjem novih organa, i najzad potpuno zamijenjeni pravim državnim ustanovama, dok je na mjesto istinskog »naroda pod oružjem«, koji se sâm štitio u svojim gensovima, fratrijama i plemenima, stupila naoružana »javna vlast« koja je bila podređena tim državnim ustanovama, te se, dakle, mogla upotrijebiti i protiv naroda — sve to, bar u početnom dijelu razvoja, ne možemo nigdje bolje pratiti nego u staroj Ateni. Preobražaje oblika opisao je uglavnom Morgan, a ekonomski sadržaj koji rađa te promjene moram većim dijelom sâm dodati.

U herojsko doba, četiri plemena Atenjana naseljavala su još posebne oblasti u Atici; čak su, izgleda, i dvanaest fratrija, od kojih su plemena bila sastavljena, imala još posebna sjedišta u dvanaest Kekropsovih gradova. Imali su uređenje herojskog doba: narodnu skupštinu, narodno vijeće, bazileusa. Dokle god seže pisana istorija, zemlja je bila već podijeljena i pretvorena u privatno vlasništvo, kao što to odgovara već razmjerno razvijenoj robnoj proizvodnji i njoj odgovarajućoj robnoj trgovini potkraj višeg stupnja barbarstva. Pored žita proizvodilo se vino i ulje; pomorska trgovina na Egejskom moru sve je više oduzimana od Feničana i većim dijelom je prešla u atičke ruke. Kupnjom i prodajom zemljišnog posjeda, sve većom podjelom rada između zemljoradnje i zanata, trgovine i pomorstva, morali su se ubrzo izmiješati pripadnici gensova, fratrija i plemena, morao je distrikt fratrije i plemena dobiti stanovnike koji, iako sunarodnici, ipak nisu pripadali ovim tijelima, koji su, dakle, bili strani u svom vlastitom mjestu stanovanja. Jer u mirno doba su svaka fratrija i svako pleme sami upravljali svojim poslovima, ne obraćajući se narodnom vijeću ili bazileusu u

Ateni. Ali onaj ko je stanovao u oblasti fratrije ili plemena kojima ne pripada nije, naravno, mogao učestvovati u toj upravi.

Time je poremećeno utvrđeno funkcioniranje organa gentilnog uređenja, te se morao naći lijek tome već u herojsko doba. Uvedeno je uređenje koje se pripisuje Tezeju. Promjena se, prije svega, sastojala u tome što je ustanovljena centralna uprava u Ateni, tj. proglašen je zajedničkim i prenijet na zajedničko vijeće, koje je imalo sjedište u Ateni, dio poslova kojima su dotle plemena samostalno upravljala. Time su Atenjani pošli za jedan korak dalje nego što je ikada pošao ijedan urođenički narod u Americi: na mjesto prostog saveza plemena koja žive jedno pored drugog došlo je do njihovog stapanja u jedinstven narod. Tako je poniklo opće atensko narodno pravo, koje je stajalo nad pravnim običajima plemena i gensova; atenski građanin kao takav dobio je određena prava i novu pravnu zaštitu i u oblasti gdje je bio plemenski stran. Ali time je učinjen prvi korak k potkopavanju gentilnog uređenja; jer to je bio prvi korak ka kasnijem primanju građana koji su bili plemenski strani u cijeloj Atici, koji su bili i ostali potpuno izvan atenskog gentilnog uređenja. Druga ustanova pripisivana Tezeju bila je podjela cijelog naroda na tri klase, bez obzira na gens, fratriju ili pleme: na eupatride ili plemiće, geomore ili zemljoradnike i demiurge ili zanatlije, i ustupanje plemićima isključivog prava na zvanja. Ova podela je, doduše, ostala bez učinka, izuzev zauzimanja zvanja od strane plemića, jer nije ustanovila inače nikakve pravne razlike između klasa. Ali ona je važna jer nam otkriva nove društvene elemente koji su se neprimjetno razvili. Ona pokazuje da se uobičajeno popunjavanje gentilnih zvanja iz izvjesnih porodica već izgradilo u slabo osporavano pravo tih porodica na ta zvanja, da su te porodice, ionako moćne zbog bogatstva, počele da se skupljaju, izvan svojih gensova, u posebnu povlašćenu klasu, i da je država, koja je tek nicala, proglasila svetim to prisvajanje prava. Ona pokazuje, dalje, da je podjela rada između zemljoradnika i zanatlija već toliko ojačala da je umanjila društveno značenje stare podjele na gensove i plemena. Ona, najzad, proglašava nepomirljivu suprotnost između gentilnog društva i države; prvi pokušaj izgrađivanja države sastoji se u tome da se razbiju gensovi, dijeleći njihove članove na povlašćene i zapostavljene, a ove opet na dvije klase po zanimanju, suprotstavljajući ih tako jedne drugima.

Dalja politička istorija Atene, sve do Solona, samo je nepotpuno poznata. Zvanje bazileusa se izobičajilo; na vrh države su dolazili arhonti izabrani između plemstva. Vlast

plemstva je sve više rasla dok oko 600. g. prije naše ere nije postala neizdržljiva. A glavno sredstvo u gušenju opće slobode bili su — novac i lihva. Glavno sjedište plemstva bilo je u Ateni i oko nje, gdje je pomorska trgovina, pored gusarstva koje se još uvijek vršilo u pojedinim slučajevima, bogatila plemstvo i koncentrirala novčano bogatstvo u njegovim rukama. Odavde je novčana privreda, koja se sve više razvijala, prodirala kao rastvarajuća lučavka u tradicionalni način života seoskih općina, koji se zasnivao na naturalnoj privredi. Gentilno uređenje je apsolutno nespojivo s novčanom privredom; propast atičkih sitnih seljaka podudarala se sa slabljenjem starih gentilnih veza koje su ih štitile. Obveznica i zalaganje imanja (jer i hipoteku su izmislili već Atenjani) nisu poštovali ni gens ni fratriju. A staro gentilno uređenje nije znalo za novac, ni za predujam, ni za dug u novcu. Stoga je novčana vladavina plemstva, koja se sve bujnije razvijala, izgradila i novo običajno pravo radi osiguranja vjerovnika protiv dužnika, radi posvećenja eksploatacije sitnog seljaka od strane vlasnika novca. Svako atičko polje bilo je načičkano založnim stupovima, na kojima je pisalo da je imanje gdje se nalazio ovaj stup dato u zalog tome i tome za toliko i toliko novca. Njive koje nisu bile tako obilježene bile su većim dijelom već prodane zbog hipoteka ili kamata kojima je rok prošao, i bile su prešle u vlasništvo plemićkog lihvara; seljak se mogao smatrati sretnim ako mu se dozvoli da ostane na imanju kao zakupac i da živi od *jedne šestine* prinosa svoga rada, dok je *pet šestina* morao plaćati novom vlasniku na ime zakupa. To još nije bilo sve. Ako novac od prodatog imanja ne bi bio dovoljan za pokriće duga, ili je dug učinjen bez osiguranja zalogom, morao je dužnik prodati svoju djecu u ropstvo u stranu zemlju, da bi namirio vjerovnika. Prodaja djece od strane oca — to je bio prvi plod patrijarhata i monogamije! A ako krvopija još ni tada ne bi bio zadovoljen, mogao je samog dužnika prodati kao roba. To je bilo prijatno svitanje civilizacije u atenskom narodu.

Ranije, kad su životni uvjeti naroda još odgovarali gentilnom uređenju, bio je nemoguć takav prevrat; a sad je izvršen — nije se znalo kako. Vratimo se za trenutak našim Irokezima. Tamo se nije moglo ni zamisliti stanje koje se sad nametnulo Atenjanima, tako reći bez njihovog učešća, a nesumnjivo protiv njihove volje. Njihov način proizvodnje sredstava za život, koji je iz godine u godinu ostajao isti, nije mogao rađati konflikte, kao što su bili ovi, tako reći, izvana nametnuti, ni suprotnost između bogatog i siromašnog, eksploatatora i eksploatiranog. Irokezi su bili još vrlo daleko od toga da vladaju prirodom, ali, u okviru granica koje im

je priroda nametnula, oni su vladali svojom vlastitom proizvodnjom. Ne uzimajući u obzir rđave žetve u njihovim bašticama, iscrpljenje zaliha riba u njihovim jezerima i rijekama ili divljači u njihovim šumama, oni su znali do čega će doći svojim načinom sticanja sredstava za život. Ono do čega se moralo doći — bila su sredstva za život, oskudnija ili obilnija; ali ono do čega se nikada nije moglo doći — bili su nenamjeravani društveni prevrati, kidanje gentilnih veza, cijepanje gentilnih i plemenskih drugova na suprotne klase koje se međusobno bore. Proizvodnja se kretala u najužim granicama, ali — proizvođači su vladali svojim vlastitim proizvodom. To je bila ogromna prednost barbarske proizvodnje koja je izgubljena pojavom civilizacije, a zadatak je slijedećih pokoljenja da ga ponovo osvoje na osnovi sada postignutog snažnog vladanja prirodom od strane čovjeka i sada moguće slobodne asocijacije.

Drukčije je bilo kod Grka. Nastalo privatno vlasništvo stadâ i luksuznih artikala dovelo je do razmjene između pojedinaca, do pretvaranja proizvoda u *robu*. A u tome je klica cijelog budućeg prevrata. Čim proizvođači nisu više neposredno sami trošili svoj proizvod, već ga davali iz ruku u razmjenu, oni su izgubili vlast nad njim. Oni nisu više znali šta je s njim bilo i postojala je mogućnost da se proizvod jednom upotrijebi protiv proizvođača radi njegovog eksploatiranja i tlačenja. Zato ne može nijedno društvo koje nije ukinulo razmjenu između pojedinaca zadržati zadugo vlast nad svojom vlastitom proizvodnjom i kontrolu nad društvenim posljedicama svog procesa proizvodnje.

Ali Atenjani su imali, ubrzo poslije nastanka razmjene između pojedinaca i preobražaja proizvoda u robu, da iskuse kako proizvod ispoljuje svoju vlast nad proizvođačem. S robnom proizvodnjom pojavilo se obrađivanje zemlje od strane pojedinaca za vlastiti račun, a time ubrzo zemljovlasništvo pojedinaca. Pojavio se, dalje, novac, opća roba, kojom su se mogle razmijeniti sve ostale; ali kad su ljudi izmislili novac, oni nisu mislili na to da su time stvorili opet novu društvenu silu, onu jednu opću silu, pred kojom će cijelo društvo morati da se pogne. I vladavinu te nove sile, koja se iznenada uzdigla bez znanja i volje svojih vlastitih tvoraca, osjetili su Atenjani u svoj brutalnosti njene mladosti.

Šta je trebalo činiti? Staro gentilno uređenje pokazalo se ne samo nemoćno protiv pobjedničkog pohoda novca, već je bilo i potpuno nesposobno da u svom okviru nađe čak i mjesto za takve stvari kao što su novac, vjerovnik i dužnik, prinudna naplata dugova. Ali nova društvena sila je stvorena, i smjerne želje, čežnje za povratkom dobrih starih vremena,

nisu mogle da uklone sa svijeta ni novac ni lihvu. A pored toga učinjen je niz drugih, drugostepenih prodora u gentilno uređenje. Ispremetana razbacanost gentilnih drugova i fratora po cijeloj atičkoj oblasti, naročito u samom gradu Ateni, postajala je od pokoljenja do pokoljenja veća, iako je, doduše, još i sad Atenjanin smio prodavati imanje izvan svog gensa, ali ne i svoju kuću za stanovanje. S napretkom industrije i saobraćaja sve se potpunije razvijala podjela rada između različitih proizvodnih grana: zemljoradnje, zanata, u zanatu opet između bezbrojnih podvrsta, trgovine, pomorstva itd.; stanovništvo se sad dijelilo po svom zanimanju na dosta čvrste grupe, od kojih je svaka imala niz novih zajedničkih interesa koji se nisu ticali gensa i fratrije, te su bile neophodne nove ustanove za brigu o njima. Broj robova se znatno povećao i morao je već onda daleko premašati broj slobodnih Atenjana; gentilno uređenje prvobitno nije znalo za ropstvo, te dakle ni za sredstvo obuzdavanja ove mase neslobodnih. I najzad, trgovina je dovela u Atenu mnoštvo stranaca koji su se naselili tamo zbog sticanja novca, i koji su također po starom uređenju bili lišeni prava i zaštite, i uprkos tradicionalnoj trpeljivosti ostali u narodu stran element koji smeta.

Ukratko, gentilno uređenje je bilo pri kraju. Društvo je svakodnevno sve više izrastalo iz njega; čak ni najgora zla, koja su nastala pred njegovim očima, ono nije moglo ni da spriječi ni da ukloni. Ali država se u međuvremenu neprimjetno razvila. Nove grupe, nastale podjelom rada najprije između grada i sela, zatim između različitih grana gradskog rada, stvorile su nove organe za zaštitu svojih interesa; ustanovljena su zvanja svih vrsta. A zatim je mladoj državi bila potrebna prije svega vlastita oružana sila, koja je kod Atenjana, kao pomoraca, mogla biti najprije samo pomorska sila za pojedinačne male ratove i za zaštitu trgovačkih brodova. U nepoznato doba prije Solona ustanovljene su naukrarije, mali teritorijalni kotarevi, dvanaest u svakom plemenu; svaka naukrarija je morala pribaviti, opremiti i snabdjeti posadom jedan ratni brod i, osim toga, dati još dva konjanika. Ta ustanova je dvostruko potkopavala gentilno uređenje. Prvo, time što je stvorila javnu vlast koja se već više nije poklapala s ukupnošću naoružanog naroda; i drugo, time što je prvi put u javne svrhe dijelila narod ne po srodničkim grupama, već po *zajedničkom mjestu prebivanja*. Vidjeće se od kakvog je to značenja bilo.

Kako gentilno uređenje nije moglo pružiti nikakvu pomoć eksploatiranom narodu, to je ostala samo država koja se stvarala. I ona mu je ukazala pomoć Solonovim ustavom,

kojim je ona istodobno ojačala, ponovo na račun starog uređenja. Solon — ovdje nas ne zanima način kojim je provedena njegova reforma, koja pada u 594. godinu prije naše ere — Solon je otvorio niz takozvanih političkih revolucija, i to zakoračivanjem u vlasništvo. Sve dosadašnje revolucije bile su revolucije za zaštitu jedne vrste vlasništva nasuprot drugoj vrsti vlasništva. One ne mogu da štite jednu a da ne povrijede drugu. U velikoj francuskoj revoluciji žrtvovano je feudalno vlasništvo da bi se spasilo buržoasko; u Solonovoj revoluciji, vlasništvo vjerovnika moralo je da trpi u korist vlasništva dužnika. Dugovi su naprosto proglašeni za nevažeće. Pojedinosti nam nisu tačno poznate, ali se Solon u svojim pjesmama hvali da je uklonio založne stupove sa zaduženih imanja i da je vratio one koji su zbog dugova prodani ili pobjegli u inozemstvo. Ovo je bilo moguće jedino otvorenom povredom vlasništva. I doista, sve takozvane političke revolucije, od prve do posljednje, izvršene su radi zaštite vlasništva *jedne* vrste, i provedene konfiskacijom, nazivanom i krađom, vlasništva *druge* vrste. Istina je da se u toku dvije i po hiljade godina privatno vlasništvo moglo održati samo kršenjem vlasništva.

Međutim, sad je bilo nužno spriječiti ponavljanje takvog porobljavanja slobodnih Atenjana. To se postiglo najprije općim mjerama, npr. zabranom ugovorâ o zajmu kojima se daje u zalog ličnost dužnika. Dalje, utvrđena je maksimalna veličina zemlje koju pojedinac može imati, da bi se stavila bar neka granica pohlepi plemstva za zemljom seljaka. A zatim su došle ustavne izmjene. Za nas su najvažnije ove:

Vijeće se povećalo na četiri stotine članova, po sto iz svakog plemena; ovdje je dakle pleme još bilo osnova. Ali to je bilo i jedino što je od starog uređenja ušlo u novo državno tijelo. Jer, inače, Solon je podijelio građane na četiri klase prema njihovom imanju i prihodu od njega; 500, 300 i 150 medimnusa žita (1 medimnus = oko 41 litar) bili su minimalni prihodi za prve tri klase; ko je imao manje ili nije imao nikakvog imanja pripadao je četvrtoj klasi. Na sva zvanja mogli su dolaziti samo pripadnici najviših triju klasa, a na najviša zvanja samo pripadnici prve klase; četvrta klasa je imala samo pravo govora i glasa u narodnoj skupštini, ali tu su birani svi činovnici, tu su oni polagali račun, tu su donošeni svi zakoni, i tu je četvrta klasa imala većinu. Aristokratske povlastice djelomično su obnovljene u obliku povlastica na bogatstvo, ali je narod zadržao odlučujuću moć. Dalje, četiri klase su sačinjavale osnovu nove organizacije vojske. Prve dvije klase davale su konjicu; treća je imala da služi kao teška pješadija; četvrta kao laka, neoklopljena pje-

šadija ili u mornarici, i u tom slučaju bila je vjerovatno i plaćena.

Ovdje je, dakle, unijet u ustav sasvim nov element: privatno vlasništvo. Prava i dužnosti državljana odmjeravaju se razmjerno veličini njihovog zemljovlasništva, i ukoliko imovinske klase stječu utjecaj, utoliko potiskuju stara tijela krvnog srodstva; gentilno uređenje je pretrpjelo nov poraz.

Odmjeravanje političkih prava prema imovini nije bilo, međutim, nikakva ustanova bez koje država ne može da postoji. Iako je ono imalo tako veliku ulogu u ustavnoj istoriji državâ, ipak je bilo vrlo mnogo država, i to najpotpunije razvijenih, kojima to nije bilo potrebno. Ono je i u Ateni imalo samo prolaznu ulogu; od vremena Aristida sva zvanja su bila dostupna svakom građaninu.

Za vrijeme idućih osamdeset godina, atensko društvo je postepeno uzimalo pravac kojim će se dalje razvijati u toku idućih vjekova. Lihvi sa zemljom, koja je bujala u doba prije Solona, stavljena je brana, a isto tako i neograničenoj koncentraciji zemljoposjeda. Trgovina i zanati, uključujući umjetničke zanate, koji su se razvijali u sve većem razmjeru upotrebom rada robova, postali su vladajuće privredne grane. Ljudi su postali prosvjećeniji. Umjesto da eksploatiraju na prvobitni brutalni način svoje sugrađane, oni su pretežno eksploatirali robove i mušterije izvan Atene. Pokretno vlasništvo, novčano bogatstvo i bogatstvo u robovima i brodovima, raslo je sve više, ali ono sad nije više bilo prosto sredstvo za stjecanje zemljoposjeda, kao u prvo, nerazvijeno doba, već je postalo samo sebi cilj. Time je, s jedne strane, s novom klasom bogatih industrijalaca i trgovaca narastao pobjedonosan suparnik staroj plemićkoj moći, a s druge strane, ostacima starog gentilnog uređenja oduzeto je i posljednje tlo. Gensovi, fratrije i plemena, čiji su članovi živjeli sad rasuti i potpuno izmiješani po cijeloj Atici, postali su zbog toga potpuno nepodobni za politička tijela; mnoštvo atenskih građana nije pripadalo nijednom gensu, oni su bili useljenici koji su, doduše, dobili pravo građanstva, ali nisu bili primljeni ni u jednu od starih rodovskih zajednica; pored njih je stalno rastao broj stranih useljenika koji su imali samo pravo na zaštitu.[27]

---

[27] Imaju se u vidu takozvani meteki (grčki: metoikoi) — stranci koji su se stalno naselili u Atici. Bili su slobodni, ali nisu imali građanskih prava. Meteki su se uglavnom bavili zanatom i trgovinom, morali su plaćati poseban porez i imati »zaštitnike« iz redova punopravnih građana, preko kojih su se mogli obraćati organima vlasti.

U međuvremenu su napredovale stranačke borbe; plemstvo je nastojalo da povrati svoje ranije povlastice i ponovo je dobilo prevlast za kratko vrijeme, dok ga nije definitivno srušila Klistenova revolucija (509. godine prije naše ere), a s njim i posljednji ostatak gentilnog uređenja.

Klisten je u svom novom ustavu ignorirao četiri stara plemena, osnovana na gensovima i fratrijama. Na njihovo mjesto došla je sasvim nova organizacija na podlozi podjele građana po samom mjestu nastanjenja, podjele kojom se pokušalo već u naukrarijama. Više nije odlučivala pripadnost rodovskim zajednicama, nego samo mjesto stanovanja; više nije dijeljen narod, već oblast, a stanovnici su postali u političkom pogledu samo dodatak oblasti.

Cijela Atika je podijeljena na sto općinskih kotara, dema, koji su imali samoupravu. Građani (demotes), nastanjeni u pojedinom demosu, birali su svog starješinu (demarh) i blagajnika, kao i trideset sudaca s pravom suđenja manjih sporova. Oni su, također, dobivali vlastiti hram i boga-zaštitnika ili heroja, čije su svećenike birali. Najviša vlast u demosu bila je skupština demota. Kao što Morgan pravilno primjećuje, to je prototip američke samoupravne gradske općine. Moderna država u svom najvišem razvoju završava istom jedinicom kojom je počela država pri svom nastanku u Ateni.

Deset ovih jedinica, dema, sačinjavale su pleme, koje je sad nazvano teritorijalnim plemenom za razliku od starog rodovskog plemena. Teritorijalno pleme nije bilo samo samoupravno političko tijelo, već i vojno; ono je biralo filarha ili plemenskog starješinu, koji je zapovijedao konjicom, taksiarha, koji je zapovijedao pješadijom, i stratega, koji je zapovijedao cjelokupnom vojskom regrutiranom na području plemena. Ono je, dalje, opremalo pet ratnih brodova zajedno s posadom i zapovjednikom, i dobivalo je jednog atičkog heroja, po kome se zvalo, za sveca-zaštitnika. Najzad, ono je biralo pedeset predstavnika za atensko vijeće.

Na vrhu je bila atenska država, kojom je vladalo vijeće sastavljeno od pet stotina izabranika deset plemena, a u posljednjoj instanciji — narodna skupština, gdje je svaki atenski građanin imao pristup i pravo glasa; uz to su arhonti i drugi činovnici obavljali posao raznih upravnih grana i sudskih vlasti. U Ateni nije bilo vrhovnog činovnika izvršne vlasti.

Ovim novim uređenjem i primanjem vrlo velikog broja zaštićenika, dijelom useljenika a dijelom oslobođenih robova, istisnuti su bili iz javnih poslova organi gentilnog uređenja; oni su se sveli na privatna udruženja i vjerske zajednice. Ali moralni utjecaj, tradicionalni način shvaćanja i mišljenja sta-

rog gentilnog doba nasljeđivao se još dugo i izumirao je tek postepeno. To se pokazalo na jednoj kasnijoj državnoj ustanovi.

Vidjeli smo da se bitno obilježje države sastoji u javnoj vlasti koja se ne podudara s narodnom masom. U to vrijeme Atena je imala samo narodnu vojsku i mornaricu koju je narod neposredno opremio; one su je štitile od vanjskog neprijatelja i držale u pokornosti robove, koji su već tada činili veliku većinu stanovništva. Javna vlast prema građanima postojala je najprije samo kao policija, koja je isto toliko stara koliko i država, zbog čega naivni Francuzi XVIII vijeka nisu ni govorili o civiliziranim narodima nego o policiziranim narodima (nations policées). Atenjani su, dakle, ustanovili istodobno sa svojom državom i policiju, pravu žandarmeriju sastavljenu od strijelaca — pješaka i konjanika — »Landjäger«, kako se kaže u južnoj Njemačkoj i Švajcarskoj. Ali ova žandarmerija formirana je — od *robova*. Slobodnom Atenjaninu bilo je ovo pandurstvo toliko ponižavajuće da je više volio da ga hapsi naoružan rob nego da se sam ponizi od takvog sramnog djela. To je bilo još staro gentilno shvaćanje. Država nije mogla postojati bez policije, a ona je bila još mlada i još nije imala dovoljno moralnog autoriteta da bi učinila vrijednim poštovanja zanat koji je starim gentilnim drugovima nužno izgledao infaman.

U kojoj je mjeri država, već gotova u glavnim linijima, odgovarala novom društvenom položaju Atenjana, vidi se po brzom procvatu bogatstva, trgovine i industrije. Klasna suprotnost na kojoj su se osnivale društvene i političke ustanove nije više bila suprotnost između plemstva i prostog naroda, već između robova i slobodnih, između zaštićenika i građana. U doba najvećeg procvata, cjelokupno atensko slobodno građanstvo, uključujući žene i djecu, iznosilo je oko 90 000 glava, pored toga 365 000 robova oba spola i 45 000 zaštićenika — stranaca i oslobođenika. Na svakog odraslog muškog građanina dolazilo je, dakle, najmanje 18 robova i više od dva zaštićenika. Robovi su zbog toga bili tako brojni što su mnogi od njih radili zajedno u manufakturama, velikim prostorijama, pod nadzorom čuvara. Ali s razvojem trgovine i industrije dolazi do akumulacije i koncentracije bogatstava u rukama malog broja, do osiromašenja masa slobodnih građana, kojima je ostao jedini izbor: ili da vlastitim zanatskim radom konkuriraju radu robova — što se smatralo sramotnim, prostačkim, a što je pružalo i malo izgleda na uspjeh — ili pak da se srozaju do propalica. Oni su išli — neizbježno u takvim okolnostima — ovim drugim putem, a pošto su činili ogromnu većinu, oni su time povukli u propast cijelu

atensku državu. Nije demokracija upropastila Atenu, kao što tvrde evropski školski pedanti, vladarske ulizice, već ropstvo, koje je žigosalo rad slobodnog građanina.

Nastanak države kod Atenjana je osobito tipičan primjer stvaranja države uopće, zato što se ono, s jedne strane, razvija u sasvim čistom obliku, bez miješanja vanjskog ili unutrašnjeg nasilja — zbog svog kratkog trajanja Pizistratova uzurpacija nije ostavila nikakvog traga — a, s druge strane, što pokazuje kako je jedna država vrlo visoko razvijenog oblika, demokratska republika, neposredno proizašla iz gentilnog društva, i najzad, što smo dovoljno upoznati sa svima bitnim pojedinostima.

VI

GENS I DRŽAVA U RIMU

Po legendi o osnivanju Rima izlazi da se prvo naselio izvjestan broj latinskih gensova (prema legendi, stotina) sjedinjenih u pleme, kojima se ubrzo pridružilo jedno sabelinsko pleme, koje treba da je također brojalo sto gensova, i najzad, treće pleme sastavljeno od različitih elemenata, opet tobože od sto gensova. Cijela priča pokazuje na prvi pogled da ovdje nije bilo gotovo ničeg samoniklog osim gensa, a i ovaj sâm je u nekim slučajevima samo izdanak matičnog gensa koji dalje postoji u starom zavičaju. Plemena nose jasan znak umjetnog sastava, ipak većinom od srodnih elemenata i po ugledu na staro pleme, koji je prirodno raslo a ne umjetno pravljeno, pri čemu nije bilo isključeno da jezgra svakog od tri plemena bude istinsko, staro pleme. Srednji član, fratrija, sastojao se od deset gensova i zvao se kurija; njih je, dakle, bilo trideset.

Usvojeno je da je rimski gens bio ista ustanova kao i grčki gens; ako je grčki gens razvijeniji oblik one društvene jedinice čiji je praoblik nađen među američkim crvenokošcima, onda to isto vrijedi, bez kolebanja, i za rimski gens. Možemo, dakle, ovdje biti kraći.

Rimski gens je imao, bar u najstarije doba grada, slijedeće uređenje:

1. Uzajamno nasljedno pravo gentilnih drugova; imovina je ostajala u gensu. Kako je u rimskom gensu, kao i u grčkom, već vladao patrijarhat, potomci ženske loze bili su isključeni. Po zakonu Dvanaest ploča,[28] najstarijem poznatom

[28] *Zakoni Dvanaest ploča* — rimski zakonik koji su, po predanju, izradili decemviri 451. i 450. godine prije n. e. Bili su napisani na dvanaest ploča i predstavljali u stvari kodifikaciju dotadašnjeg običajnog prava. Odrazili su procese imovinskog raslojavanja rimskog društva, razvoja ropstva i formiranja robovlasničke države.

nam pisanom rimskom pravu, nasljeđivala su najprije djeca kao prirodni nasljednici; ako nema njih, onda agnati (srodnici po *muškoj* lozi); a ako nema ni njih, onda gentilni drugovi. U svima slučajevima imovina je ostajala u gensu. Ovdje vidimo postepeno prodiranje u gentilni običaj novih pravnih odredaba, prouzrokovanih uvećanim bogatstvom i monogamijom: prvobitno jednako nasljedno pravo gentilnih drugova najprije je — svakako vrlo rano, kao što je gore spomenuto — ograničeno u praksi na agnate, najzad na djecu i njihove potomke po muškoj lozi; u zakonu Dvanaest ploča ovo se javlja, naravno, u obrnutom redu.

2. Zajedničko mjesto za sahranu. Patricijskom gensu Klaudija dodijeljen je, prilikom njegovog doseljavanja u Rim iz Regilija, dio zemlje i, pored toga, zajedničko mjesto za sahranu u gradu. Još za vrijeme Augusta, glava Vara, koji je poginuo u Teutoburškoj šumi, donijeta je u Rim i sahranjena u gentilitius tumulusu; gens (Quinctilia) imao je, dakle, još svoju posebnu mogilu.

3. Zajedničke religijske svetkovine. Ove, sacra gentilitia, su poznate.

4. Obaveza da se ne sklapa brak u gensu. Ovo, izgleda, nije nikada postalo pisani zakon u Rimu, ali se običaj održao. Od ogromnog broja rimskih bračnih parova čija su nam imena sačuvana nema ni jednog jedinog para gdje muž i žena imaju isto gentilno ime. Nasljedno pravo također potvrđuje ovo pravilo. Žena udajom gubi svoja agnatska prava, istupa iz svog gensa, ni ona ni njena djeca ne mogu naslijediti njenog oca ili njegovu braću, jer bi inače očev gens izgubio dio nasljeđa. Ovo ima smisla samo pod pretpostavkom da se žena ne može udati ni za jednog gentilnog druga.

5. Zajednička zemlja. U prastaro doba gens je uvijek imao zajedničku zemlju čim se počela dijeliti plemenska zemlja. Među latinskim plemenima nalazimo zemlju u posjedu djelomično plemena, djelomično gensa, a djelomično domaćinstava, koja teško da su u to vrijeme bila inokosne porodice. Romulu se pripisuje da je izvršio prvu podjelu zemlje pojedincima, otprilike hektar (dva jugera) svakome. Ipak nalazimo još i kasnije zemlju u rukama gensova, da i ne govorimo o državnoj zemlji oko koje se okreće cijela unutrašnja istorija republike.

6. Obaveza gentilnih drugova na uzajamnu zaštitu i pomoć. Pisana istorija daje nam samo odlomke o tome; rimska država se od samog početka pojavila s takvom nadmoćnošću da je pravo zaštite od nepravde prešlo na nju. Kad je uhapšen Apije Klaudije, cio njegov gens je obukao crninu, čak i

oni koji su bili njegovi lični neprijatelji. U vrijeme drugog punskog rata[29] gensovi su se udružili radi otkupa svojih zarobljenih gentilnih drugova; senat im je to *zabranio.*

7. Pravo nošenja gentilnih imena. Održalo se do doba careva; oslobođenicima se dozvoljavalo da uzmu gentilno ime svojih bivših gospodara, ali bez gentilnih prava.

8. Pravo adopcije stranaca u gens. To se vršilo adopcijom u jednu porodicu (kao kod Indijanaca), što je sobom povlačilo prijem u gens.

9. Nigdje se ne spominje pravo izbora i smjenjivanja starješine. Ali kako se u prvo doba Rima na sva zvanja dolazilo izborom ili imenovanjem, od izbornog kralja naniže, čak i svećenici kurija birani su od strane ovih, to smijemo da pretpostavimo isto to i za starješine (principes) gensova — ma koliko da je inače, možda, izbor iz jedne te iste porodice u gensu već bio postao pravilo.

To su bila prava rimskog gensa. Izuzev već izvršenog prelaza na patrijarhat, ona su vjerna slika prava i dužnosti irokeškog gensa; i ovdje »očigledno proviruje Irokez«.

Kakva zbrka vlada još i danas u pogledu rimskog gentilnog uređenja, čak i među našim najpriznatijim istoričarima, pokazaćemo na jednom primjeru. U svom radu o rimskim osobnim imenima republičkog i augustovskog doba (»Römische Forschungen«, Berlin 1864, I Band) Momzen piše:

»Osim svih muških gentilnih drugova, izuzimajući naravno robove, ali uključujući adoptirana lica i štićenike, i žene su imale pravo na gentilno ime... Pleme (kako Momzen prevodi ovdje gens) je ... kolektiv koji ima zajedničko — stvarno, ili pretpostavljeno, ili čak fingirano — porijeklo, ujedinjen zajednicom svetkovina, grobnica i nasljedstva, kolektiv u koji se mogu i moraju ubrajati svi lično slobodni pojedinci, dakle i žene. Ali teškoća je u određivanju gentilnog imena udatih žena. Teškoće nije bilo, naravno, dok se žena smjela udavati samo za gentilnog druga; a ima dokaza da su dugo vremena žene imale veće teškoće da se udaju izvan svoga gensa negoli u njemu, kao što pokazuje primjer prava gentis enuptio, koje se, još u VI vijeku, davalo kao lična povlastica na ime nagrade ... Ali tamo gdje je bilo brakova izvan plemena, žena je morala time, u najstarije doba, preći u muževljevo pleme. Nema nikakve sumnje da starim religijskim brakom žena potpuno stupa u pravnu i sakralnu zajednicu muža a istupa iz svoje. Kome nije poznato da udata žena gubi aktivno i pasivno nasljedno pravo prema svojim gentilnim drugovima, a

---

[29] *Drugi punski rat* (218—201. prije n. e.) — rat između dviju najvećih robovlasničkih država antike, Rima i Kartage, za dominaciju u zapadnom Sredozemlju, za osvajanje novih teritorija i za sticanje novih robova. Završio se porazom Kartage.

stupa u nasljednu vezu sa svojim mužem, svojom djecom i njihovim gentilnim drugovima uopće? Ako je, pak, usvojena od svog muža i ušla u njegovu porodicu, kako onda može ostati izvan njegova gensa?« (Str. 9—11).

Momzen dakle tvrdi da su se rimske žene, koje su pripadale nekom gensu, prvobitno smjele udavati samo *u okviru* svog gensa, da je, prema tome, rimski gens bio endogamski a ne egzogamski. Ovo shvaćanje, koje protivurječi svemu što se zna o drugim narodima, zasniva se uglavnom, ako ne i isključivo, na jednom jedinom, mnogo diskutiranom mjestu kod Livija (knjiga XXXIX, gl. 19), prema kome je senat 568. godine po osnivanju grada, 186. prije naše ere, donio odluku uti Feceniae Hispalae datio, denutio, gentis enuptio, tutoris optio item esset quasi ei vir testamento dedisset; utique ei ingenuo nubere liceret, neu quid ei qui eam duxisset, ob id fraudi ignominiaeve esset — da Fecenija Hispala ima pravo da raspolaže svojom imovinom, da je umanji, da se uda izvan gensa, i da sebi izabere tutora, sasvim kao da joj je njen (pokojni) muž ovo pravo testamentom prenio; da se smije udati za slobodnog čovjeka i da se onome koji je uzme za ženu ne smije to upisati za zlo djelo ili sramotu.

Nesumnjivo je da se ovdje Feceniji, nekoj oslobođenici, daje pravo da se uda izvan gensa. Isto tako je nesumnjivo da je muž imao pravo, prema tome, da testamentom prenese na svoju ženu pravo da se poslije njegove smrti uda izvan gensa. Ali izvan *kog* gensa?

Ako se žena morala udati u okviru svog gensa, kao što pretpostavlja Momzen, onda je ona ostajala i poslije udaje u tom gensu. Međutim, prvo, ova endogamija gensa, za koju se tvrdi da postoji, jeste baš ono što treba da se dokaže. A drugo, ako je žena morala da se uda u gensu, onda je, prirodno, morao i muškarac da se oženi u gensu, jer inače ne bi dobio ženu. Tada dolazimo do situacije da je muž mogao svojoj ženi testamentom ostaviti pravo koje ni sam nije imao za sebe; dolazimo do pravne besmislice. Momzen također osjeća to i stoga navodi pretpostavku:

»Za udaju izvan roda bila je, svakako, pravno nužna dozvola ne samo ovlašćenika već svih članova gensa«. (Str. 10, napomena.)

To je, prvo, vrlo smjela pretpostavka, a drugo, to protivurječi jasnom tekstu citiranog mjesta; senat joj daje ovo pravo *umjesto muža*, on joj izrično daje ni više ni manje nego što bi joj muž mogao dati, ali ono što joj daje jeste *apsolutno* pravo, koje ne zavisi ni od kakvog drugog ograni-

čenja; tako da ni njen novi muž ne smije zbog toga imati štetnih posljedica ako se ona tim pravom bude koristila; štaviše, senat nalaže sadašnjim i budućim konzulima i pretorima da se brinu o tome da joj se ne učini zbog toga nikakva nepravda. Izgleda, dakle, da je Momzenova pretpostavka potpuno neprihvatljiva.

Ili pak: žena se udala za muškarca iz drugog gensa, ali je sama ostala u svom rođenom gensu. Tada bi, prema gore citiranom mjestu, njen muž imao pravo da dozvoli ženi da se uda izvan njenog vlastitog gensa. To znači da bi on imao pravo da raspolaže u poslovima gensa kome uopće ni sâm ne pripada. Stvar je toliko besmislena da o tome ne treba više trošiti ni riječi.

Ostaje, dakle, samo pretpostavka da se žena u prvom braku udala za čovjeka iz drugog gensa i da je udajom odmah prešla u gens muža, kao što to Momzen u stvari i dopušta za takve slučajeve. Tada odjednom postaje sve jasno. Žena, istrgnuta udajom iz svog starog gensa i primljena u novu gentilnu zajednicu muža, ima u njoj potpuno poseban položaj. Ona je, doduše, gentilna drugarica, ali ne krvno srodna; način njenog prijema unaprijed isključuje svaku zabranu braka u okviru gensa u koji je tek udajom ušla; ona je, dalje, primljena u bračnu zajednicu gensa, nasljeđuje, u slučaju smrti svog muža, njegovu imovinu, dakle imovinu gentilnog druga. Šta je prirodnije nego da ova imovina ostane u gensu i da stoga žena bude obavezna da se uda za gentilnog druga svog prvog muža i ni za kog drugog? I, ako treba učiniti izuzetak, ko je kompetentniji da je na ovo ovlasti od njenog prvog muža, koji joj je namro tu imovinu? U trenutku kad on njoj oporukom ostavlja dio imovine i istodobno joj dozvoljava da tu imovinu udajom ili povodom udaje prenese u neki strani gens, njemu još pripada ta imovina, dakle on raspolaže bukvalno samo svojim vlasništvom. Što se tiče same žene i njenog odnosa prema gensu njenog muža, muž je taj koji ju je uveo u taj gens aktom slobodne volje — ženidbom; izgleda dakle isto tako prirodno da je on podesno lice koje će je ovlastiti na istupanje iz tog gensa drugom udajom. Ukratko, stvar izgleda jednostavna i po sebi razumljiva čim napustimo čudnu predodžbu o endogamskom rimskom gensu i shvatimo ga, zajedno s Morganom, kao prvobitno egzogamski.

Ostaje još posljednja pretpostavka, koja je također našla svoje pristalice, i to možda najmnogobrojnije: kako spomenuti citat jedino znači

»da oslobođene služavke (libertae) nisu smjele bez specijalne dozvole e gente enubere (udati se izvan gensa) ili poduzeti ma kakav drugi čin koji bi, u vezi sa capitis deminutio minima [gubitkom porodičnih prava], povlačio za sobom istup oslobođenice iz gentilne zajednice.« (Lange, »Römische Altertümer« Berlin 1856, I, str. 195, gdje se poziva na Huschkea u vezi s našim citatom iz Livija.)

Ako je ova pretpostavka ispravna, tek onda citat ništa ne dokazuje u pogledu odnosa potpuno slobodnih Rimljanki i ne može uopće biti govora o njihovoj obavezi udavanja u okviru gensa.

Izraz enuptio gentis javlja se samo u ovom citatu, a inače nigdje više u cijeloj rimskoj literaturi; riječ enubere, udati se izvan, javlja se samo triput, opet kod Livija, a i tada ne u vezi s gensom. Fantastična ideja da su se Rimljanke smjele udavati jedino u okviru gensa duguje svoje postojanje samo tom jednom citatu. Ali se ona apsolutno ne može održati. Jer, ili se citat odnosi na posebna ograničenja za oslobođenice, i tada ništa ne dokazuje u pogledu žena rođenih u slobodi (ingenuae); ili pak on važi i za žene koje su rođene u slobodi, i tada prije dokazuje da se žena po pravilu udavala izvan svog gensa, ali da je udajom prelazila u muževljev gens; dakle protiv Momzena a u prilog Morgana.

Gotovo tri stotine godina poslije osnivanja Rima gentilne veze su bile još toliko jake da je jedan patricijski gens, gens Fabijevaca, bio u stanju da, s pristankom senata, poduzme vlastitim snagama ratni pohod protiv susjednog grada Veji. Kažu da su 306 Fabijevaca pošli u pohod i da su svi ubijeni iz zasjede, i da je jedan jedini preživjeli dječak produžio gens.

Deset gensova činili su, kao što je rečeno, jednu fratriju, koja se ovdje zvala kurija i koja je imala važnije javne funkcije od grčke fratrije. Svaka kurija je imala svoje vlastite religijske obrede, svetinje i svećenike; ovi posljednji su, u svojoj ukupnosti, činili jedan od rimskih svećeničkih kolegija. Deset kurija činile su jedno pleme, koje je vjerovatno, kao i ostala latinska plemena, prvobitno imalo izabranog starješinu — vojskovođu i vrhovnog svećenika. Sva tri plemena zajedno sačinjavala su rimski narod, populus romanus.

Rimskom narodu je mogao, dakle, pripadati samo onaj koji je bio član jednog gensa, a preko njega član jedne kurije i jednog plemena. Prvo uređenje tog naroda bilo je ovako: Javne poslove je najprije vodio senat koji se, kao što je Nibur prvi pravilno vidio, sastojao od starješina tri stotine gensova; baš stoga, kao najstariji u gensu, zvali su se oni ocevi, patres, a njihov skup — senat (vijeće najstarijih, od senex — star). Uobičajeni izbor stalno iz iste porodice svakog gensa stvorio je i ovdje prvo plemensko plemstvo; ove

porodice su se nazivale patricijima i polagale su isključivo pravo na ulazak u senat i na sva druga zvanja. Činjenica da se narod vremenom pomirio s tim zahtjevom i da se taj zahtjev pretvorio u faktično pravo — našla je svog izraza u legendi da je Romul dodijelio patricijat s njegovim povlasticama prvim senatorima i njihovim potomcima. Senat je, kao atensko bulê, odlučivao o mnogima poslovima i prethodno pretresao važnija pitanja, naročito pri donošenju novih zakona. O ovima je odlučivala narodna skupština, nazvana comitia curiata (skupština kurijâ). Narod se sastajao grupiran po kurijama, u svakoj kuriji vjerovatno po gensovima; pri odlučivanju imala je svaka od trideset kurija jedan glas. Skupština kurija je primala ili odbacivala sve zakone, birala sve više činovnike, uključujući rexa (takozvanog kralja), objavljivala rat (ali senat je zaključivao mir) i odlučivala kao najviši sud, na poziv zainteresiranih, u svima slučajevima kad je bila u pitanju smrtna kazna za rimskog građanina. — Najzad, pored senata i narodne skupštine postojao je rex, koji je sasvim odgovarao grčkom bazileusu i nikako nije bio gotovo apsolutni kralj, kao što ga opisuje Momzen.* I on je bio vojskovođa, vrhovni svećenik i predsjednik izvjesnih sudova. On nije imao nikakvu građansku vlast niti vlast nad životom, slobodom i vlasništvom građana, ukoliko ona nije proisticala iz disciplinske vlasti vojskovođe ili vlasti predsjednika suda u pogledu izvršenja presude. Zvanje rexa nije bilo nasljedno; naprotiv, on je, vjerovatno na prijedlog svog prethodnika, najprije biran od skupštine kurija, a zatim je na drugoj skupštini svečano uvođen u dužnost. Da je i on bio smjenljiv, pokazuje nam sudbina Tarkvinija Ohologa.

Kao Grci u herojsko doba, tako su i Rimljani u doba takozvanih kraljeva živjeli u vojnoj demokraciji koja se osnivala na gensovima, fratrijama i plemenima i iz njih se razvila. Iako su kurije i plemena i bili djelomično umjetne tvorevine, oni su bili formirani po pravim, samoniklim uzorima društva iz koga su proizišli i koje ih je još okružavalo sa svih

---

* Latinska riječ rex je isto što i keltsko-irska righ (plemenski starješina) i gotska reiks; da je ona također značila, kao prvobitno i naš Fürst (knez tj. kao engleski first, danski förste, prvi), gentilnog ili plemenskog starješinu, vidi se iz toga što su Goti već u IV vijeku imali posebnu riječ za kasnijeg kralja, vojskovođu cjelokupnog naroda: thiudans. U Ulfilinom prijevodu Biblije, Artakserkso i Herod nikad se ne nazivaju reiks već thiudans, i država cara Tiberija ne naziva se reiki već thiudinassus. U imenu gotskog thiudansa, ili, kako ga mi netačno prevodimo, kralja Thiudareiksa, Theodoricha, tj. Dietricha, stapaju se oba naziva. *(Engelsova napomena.)*

strana. Iako je samoniklo patricijsko plemstvo već uhvatilo korijena, iako su reges nastojali da postepeno prošire svoju vlast — to ne mijenja prvobitni osnovni karakter uređenja, a jedino je o njemu riječ.

U međuvremenu, stanovništvo grada Rima i rimske oblasti, proširene osvajanjima, povećalo se dijelom doseljavanjem a dijelom stanovnicima pokorenih, većinom latinskih, oblasti. Svi ovi novi državljani (pitanje klijenata ostavljamo ovdje na stranu) bili su izvan starih gensova, kurija i plemena, nisu, dakle činili dio populusa romanusa, pravog rimskog naroda. Oni su bili lično slobodni ljudi, mogli su imati zemljišno vlasništvo, morali su plaćati porez i obavljati vojnu službu. Ali oni nisu mogli zauzimati nikakvo zvanje, niti uzeti učešća u skupštini kurija, niti u podjeli osvojenih državnih zemljišta. Od njih se sastojao plebs, koji je bio lišen svih javnih prava. Svojim sve većim brojem, svojom vojnom obukom i naoružanjem, oni su postali prijeteća sila starom populusu, potpuno ograđenom sad od svakog priraštaja izvana. Pored toga, zemljišni posjed je bio, izgleda, prilično ravnomjerno podijeljen između populusa i plebsa, dok je trgovačko i industrijsko bogatstvo, iako još ne mnogo razvijeno, bilo svakako pretežno u rukama plebsa.

Zbog gustog mraka kojim je obavijena cijela legendarna praistorija Rima — mraka znatno pojačanog racionalističko-pragmatičkim pokušajima tumačenja i izvještajima kasnijih pravnički obrazovanih pisaca čija nam djela služe kao izvori — nemoguće je reći nešto određeno bilo o vremenu, bilo o toku, bilo o povodu revolucije koja je učinila kraj starom gentilnom uređenju. Jedino je izvjesno da je njihov uzrok bio u borbama između plebsa i populusa.

Novi ustav, koji se pripisuje rexu Serviju Tuliju, ugledajući se na grčki uzor, naročito na Solona, stvorio je novu narodnu skupštinu, u koju su i populus i plebejci, bez razlike, ulazili ili bili isključivani iz nje, prema tome da li su vršili vojnu službu ili ne. Sve muško stanovništvo sposobno da nosi oružje podijeljeno je prema imovini na šest klasa. Najmanja imovina u svakoj od pet klasa bila je: I—100 000 asa; II—75 000; III—50 000; IV—25 000; V—11 000; čemu, po Diro de La Malu odgovara otprilike 14 000, 10 500, 7 000, 3 600 i 1 750 maraka. Šesta klasa, proleteri, sastojala se od manje imućnih, oslobođenih službe i poreza. U novu narodnu skupštinu centurijâ (comitia centuriata) građani su stupali vojnički, po četama, podijeljeni na svoje centurije od po 100 ljudi, a svaka centurija imala je jedan glas. Ali prva klasa je davala 80 centurija, druga 22, treća 20, četvrta 22, peta 30, šesta, forme radi, također jednu. Pored njih ulaze konjanici,

sastavljeni od najbogatijih, sa 18 centurija; ukupno 193; većina glasova: 97. Međutim, samo konjanici i prva klasa zajedno imali su 98 glasova, dakle većinu; ako su oni bili složni, nisu ni pitali ostale, punovažna odluka je bila donijeta.

Na ovu novu skupštinu centurija prešla su sad sva politička prava ranije skupštine kurijâ (osim nekih nominalnih); kurije i gensovi, koji su ih sačinjavali, sveli su se time, kao u Ateni, na proste privatne i vjerske zajednice, i životarile su kao takve još dugo, dok je skupština kurijâ uskoro sasvim zamrla. Da bi bila istisnuta iz države i stara tri rodovska plemena, uvedena su, s nizom političkih prava, četiri teritorijalna plemena, od kojih je svako stanovalo u jednoj četvrti grada.

Time je i u Rimu, već prije ukidanja takozvanog kraljevstva, razbijeno staro društveno uređenje, koje se osnivalo na ličnim krvnim vezama, i zamijenjeno novim, stvarnim državnim uređenjem, koje se osniva na teritorijalnoj podjeli i imovinskoj nejednakosti. Javna vlast se sastojala ovdje od građanstva, obaveznog na vojnu službu, nasuprot ne samo robovima već i takozvanim proleterima, isključenim iz vojne službe i lišenim oružja.

U okviru ovog novog uređenja, koje se samo dalje izgrađuje protjerivanjem posljednjeg rexa Tarkvinija Oholog, koji je uzurpirao stvarnu kraljevsku vlast, i dovođenjem na mjesto rexa dvojice vojskovođa (consules) s jednakom vlašću (kao kod Irokeza) — u okviru ovog novog uređenja kreće se cijela istorija rimske republike sa svim svojim borbama patricija i plebejaca oko dostupnosti zvanja i udjela u državnim zemljama, s krajnjim utapanjem patricijskog plemstva u novu klasu velikih zemljovlasnika i vlasnika novca, koji su postepeno prigrabili svu zemlju seljaka, upropašćenih vojnom službom, i upotrebljavali robove za obrađivanje tako nastalih ogromnih poljskih dobara, ostavili Italiju bez stanovništva i time otvorili put ne samo carstvu nego i njegovim nasljednicima, njemačkim barbarima.

VII

GENS KOD KELTA I NIJEMACA

Prostor nam ne dozvoljava da podrobno razmotrimo gentilne ustanove koje još i sada postoje u više ili manje čistom obliku kod najrazličitijih divljih i barbarskih naroda, niti tragove tih ustanova u starijoj istoriji azijskih kulturnih naroda. Ustanove ili njihove tragove nalazimo svuda. Biće dovoljno nekoliko primjera. Prije no što je gens bio shvaćen, čovjek koji je uložio najviše truda da ga pogrešno shvati, Maklenan, dokazao je njegovo postojanje i uglavnom pravilno ga opisao kod Kalmikâ, Čerkezâ, Samojedâ i kod tri indijska naroda: Varalâ, Magarâ i Munipurâ. Nedavno je M. Kovalevski otkrio i opisao gensove kod Pšavâ, Hevsurâ, Svatenâ i drugih kavkaskih plemena. Ovdje ćemo dati samo nekoliko kratkih bilježaka o postojanju gensa kod Keltâ i Germanâ.

Najstariji sačuvani keltski zakoni pokazuju nam gens još u punoj snazi; u Irskoj on živi, bar instinktivno u narodnoj svijesti, još i danas, pošto su ga Englezi razvrgli; u Škotskoj gens je bio u punom procvatu još sredinom prošlog vijeka i podlegao je i ovdje jedino oružju, zakonodavstvu i sudovima Engleza.

Stari uelški zakoni, koji su zapisani nekoliko vjekova prije engleskog osvajanja,[30] najkasnije u XI vijeku, pokazuju još kako cijela sela zajednički obrađuju zemlju, iako samo kao izuzetni ostatak ranijeg općeg običaja; svaka porodica je imala pet jutara zemlje za vlastito obrađivanje; pored toga, zajednički se obrađivao jedan komad zemlje i dijelio prinos. Po analogiji s Irskom i Škotskom, nesumnjivo je da ove seoske zajednice predstavljaju gensove ili pododjeljke gensova, čak iako ponovo provjeravanje uelških zakona, za šta nemam

[30] Englesko osvajanje Velsa završeno je 1283, ali je Vels i dalje zadržao autonomiju. Potpuno je ujedinjen s Engleskom sredinom XVI vijeka.

vremena (moji izvodi su iz 1869. g.[31]), ne bi ovo neposredno potvrdilo. Ali ono što uelški izvori, a s njima i irski, neposredno potvrđuju jeste da u XI vijeku kod Kelta monogamija još nikako nije bila istisnula sindijazmički brak. U Velsu se brak tek poslije sedam godina nije više mogao razvesti ili, tačnije, otkazati. Ako bi nedostajale samo tri noći do sedam godina, supruzi su se mogli razvesti. Tada bi se imovina dijelila: žena je vršila diobu, a muž je birao svoj dio. Pokućanstvo se dijelilo po izvjesnim, vrlo humorističkim pravilima. Ako je muž raskidao brak, onda je on morao vratiti ženi njen miraz i neke druge stvari; ako je to činila žena, onda je ona manje dobivala. Od djece je muž dobivao dvoje, žena jedno, i to srednje. Ako se žena poslije razvoda uda za nekog drugog muškarca, a prvi muž je ponovo pozove k sebi, onda je ona morala ići za njim iako je već *jednom* nogom bila u novoj bračnoj postelji. Ali ako su oboje bili zajedno sedam godina, onda su oni bili muž i žena i bez prethodnog formalnog sklapanja braka. Nevinost djevojaka prije braka nije se uopće strogo čuvala niti zahtijevala; propisi u tom pogledu su krajnje frivolne prirode i nikako ne odgovaraju buržoaskom moralu. Ako je žena učinila preljub, onda je muž smio da je istuče (jedan od tri slučaja kad mu je ovo dozvoljeno, inače je kažnjavan), ali onda nije mogao zahtijevati nikakvo drugo zadovoljenje jer

»za jedan isti prestup neka bude ili ispaštanje ili osveta, ali ne oboje istovremeno«[32].

Razlozi zbog kojih je žena smjela zahtijevati razvod, ne gubeći pravo na svoje zahtjeve prilikom razdvajanja, bili su vrlo opsežne prirode: bio je dovoljan neprijatan zadah iz muževljevih usta. U zakoniku igra veliku ulogu otkupnina koja se plaćala plemenskom poglavici ili kralju za pravo prve noći (gobr merch, otuda srednjovjekovni naziv marcheta, francuski marquette). Žene su imale pravo glasa u narodnim skupštinama. Ako tome dodamo da je dokazano postojanje sličnih odnosa u Irskoj; da su i tamo sasvim uobičajeni privremeni brakovi i da su ženi, prilikom razvoda, bile osigurane tačno propisane, velike povlastice, čak odšteta za njen rad u kući; da se tamo javlja »prva žena« pored drugih žena i da se prilikom diobe nasljeđa ne pravi nikakva razlika između

[31] Godine 1869—1870. Engels je radio na jednom svom većem djelu posvećenom istoriji Irske, ali ga nije dovršio; u vezi s proučavanjem istorije Kelta, Engels je proučavao i stare uelške zakone.
[32] Engels citira knjigu: »Ancient Laws and Institutes of Wales« (Drevni zakoni i institucije Velsa), vol. I, 1841, str. 93.

bračne i vanbračne djece — onda imamo sliku sindijazmičkog braka prema kome oblik braka koji važi u Sjevernoj Americi izgleda strog, čemu se, međutim, ne možemo čuditi za XI vijek kod jednog naroda koji je još u Cezarovo doba živio u grupnom braku.

Postojanje irskog gensa (sept, pleme se zove clainne, clan) potvrđeno je i opisano ne samo u starim zbornicima zakona, nego su ga opisali i engleski pravnici XVII vijeka koji su bili poslani u Irsku da pretvore klansku zemlju u domenu engleskog kralja. Dotle je zemlja bila zajedničko vlasništvo klana ili gensa, ukoliko je poglavice nisu već pretvorili u svoje privatne domene. Kad umre gentilni drug, kad se ugasi dakle jedno domaćinstvo, onda starješina (engleski pravnici su ga nazivali caput cognationis) poduzima novu podjelu čitave zemlje među ostala domaćinstva. Ova podjela se svakako obavljala uglavnom po istim pravilima koja važe u Njemačkoj. Prije četrdeset ili pedeset godina bila su vrlo mnogobrojna seoska polja u takozvanim »rundaleama«, a još i danas se mogu poneka naći. Seljaci, pojedinačni zakupci zemlje koja je ranije bila zajedničko vlasništvo gensa, dok je nisu prigrabili engleski osvajači, plaćaju zakupninu svaki za svoj dio, ali spajaju oranice i livade svih dijelova ujedno, dijele ih po položaju i kvalitetu u »Gewanne«,[33] kako se to kaže na Mozelu, i daju svakom svoj dio u svakom »Gewannu«; močvarnu zemlju i pašnjake zajednički koriste. Još prije pedeset godina zemlja se s vremena na vrijeme nanovo dijelila, katkad svake godine. Katastarska knjiga takvog sela tipa »rundale« sasvim je slična katastarskoj knjizi hatara njemačke seoske općine [Gehöferschaft] na Mozelu ili na Hochwaldu. Gens živi dalje i u »factions« [partijama]. Irski seljaci se dijele često na partije, koje se zasnivaju na prividno sasvim besmislenim ili naopakim razlikama; one su potpuno neshvatljive Englezima i izgledaju im kao da nemaju nikakvog drugog cilja do omiljenih svečanih tuča jedne partije s drugom. One su umjetno oživljavanje, naknadna zamjena razvrgnutih gensova, koje na svoj način pokazuje održanje naslijeđenog gentilnog instinkta. Uostalom, u nekim krajevima su gentilni drugovi još prilično okupljeni u staroj oblasti; tako je još tridesetih godina velika većina stanovnika grofovije Monehen imala samo četiri porodična imena, tj. vodila je porijeklo od četiri gensa ili klana.*

---

[33] Kompleksi zemljišta, obično četvrtastog oblika.

* *Uz četvrto izdanje.* Za vrijeme boravka od nekoliko dana u Irskoj, ponovo sam vidio koliko tamošnji seoski narod još živi u predodžbama gentilnog doba. Zemljovlasnik, čiji je zakupac seljak, predstavlja za ovog još uvijek neku vrstu starješine klana,

U Škotskoj propadanje gentilnog uređenja datira od vremena ugušivanja ustanka od 1745.[34] Ostaje još da se ispita koju kariku ovog uređenja predstavlja specijalno škotski klan, ali da je on takva karika — to je nesumnjivo. U romanima Valtera Skota pred našim očima živi taj klan škotskih brđana. On je, kaže Morgan, »savršen tip gensa po svom uređenju i svom duhu, i izvanredan primjer vladavine gentilnog života nad članovima gensa... U njihovim rasprama i njihovim krvnim osvetama, u podjeli oblasti po klanovima, u njihovom zajedničkom iskorišćivanju zemlje, u vjernosti članova klana prema poglavici i jednih prema drugima, nalazimo crte gentilnog društva koje se svuda javljaju... Porijeklo se računalo po patrijarhatu, tako da su djeca muškaraca ostajala u klanu, dok su djeca žena prelazila u klanove svojih očeva«. Ali da je u Škotskoj ranije vladao matrijarhat, potvrđuje činjenica što je u kraljevskoj porodici Pikta[35] važio, po kazivanju Bede, red nasljeđa po ženskoj lozi. Čak se sačuvao ostatak porodice punaluâ, kako među Uelšanima, tako i među Skotima, sve do srednjeg vijeka, i to u pravu prve noći, kojim se kod svake mlade mogao koristiti klanski poglavica ili kralj kao posljednji predstavnik ranije zajednice muževa, ukoliko ono nije bilo otkupljeno.

čija je dužnost da upravlja zemljom u interesu svih kome seljak ima da plaća danak u obliku zakupnine, ali od koga treba da dobije pomoć u slučajevima nužde. Isto tako svako ko je imućniji dužan je da pomogne svojim siromašnim susjedima čim oni zapadnu u bijedu. Ovakva pomoć nije milostinja, ona predstavlja ono što po pravdi pripada siromašnijem od bogatijeg člana ili starješine klana. Razumljive su žalbe političkih ekonomista i pravnika na nemogućnost da se irski seljak nauči na pojam modernog buržoaskog vlasništva koje ima samo prava a nikakve dužnosti, što naprosto ne ide Ircu u glavu. A isto tako je shvatljivo kako Irci koji se s takvim naivnim gentilnim pojmovima odjednom nađu u velikim engleskim ili američkim gradovima među stanovništvom s potpuno drugim moralnim i pravnim shvaćanjima, kako takvi Irci lako i potpuno zastrane u pogledu morala i prava, izgube svaki oslonac i često u masama neminovno postanu žrtve demoralizacije. *(Engelsova napomena.)*

[34] Godine 1745. u Škotskoj je došlo do ustanka planinskih klanova protiv represija i protiv oduzimanja zemlje vršenih u interesu anglo-škotske zemljišne aristokracije i buržoazije; planinci su se borili za očuvanje stare rodovske organizacije. Kad je ustanak 1746. poražen, klanski sistem u planinskoj Škotskoj bio je uništen, ostaci gentilnog zemljišnog vlasništva likvidirani, proces istjerivanja škotskih seljaka sa zemlje ubrzan. Bili su ukinuti gentilni sudovi i zabranjeni neki gentilni običaji.

[35] *Pikti* i *Skoti* — keltska plemena u Škotskoj.

Nesumnjivo je da su do seobe naroda Nijemci bili organizirani u gensovima. Oni su, vjerovatno tek nekoliko vjekova prije naše ere, zauzeli oblast između Dunava, Rajne, Visle i sjevernih mora; Cimbri i Teutoni bili su još u jeku seoba, a Suevi su se tek u doba Cezara nastanili u stalnim boravištima. Cezar izričrio kaže za njih da su se naselili u gensovima i rodbinama (gentibus cognationibusque), a u ustima jednog Rimljanina iz gensa Julija ova riječ gentibus ima određeno značenje koje se ne može osporavati. Ovo je važilo u pogledu svih Nijemaca, čak i naseljavanje osvojenih rimskih provincija vršilo se, izgleda, još u gensovima. U Alamanskom narodnom pravu ima potvrda da je narod naseljavao osvojeno zemljište južno od Dunava u rodovima (genealogiae);[36] genealogia se upotrebljava potpuno u istom smislu kao kasnije marka ili seoska zajednica. Kovalevski je nedavno istakao mišljenje da su ove genealogije bile velike kućne zajednice između kojih je bila podijeljena zemlja, a iz kojih se tek kasnije razvila seoska zajednica. Vjerovatno isto to važi i za izraz fara, kojim su Burgundi i Langobardi — dakle jedno gotsko i jedno herminonsko ili gornjonjemačko pleme — označavali, ako ne sasvim, a ono bar približno isto ono što se u alamanskom zborniku zakona označava riječju genealogija. Šta je tu u stvari: gens ili kućna zajednica, mora se još bliže ispitati.

Jezički spomenici nas ostavljaju u neizvjesnosti o tome da li je kod svih Nijemaca postojao zajednički izraz za gens i koji. Grčkom genosu, latinskom gensu etimološki odgovara gotski kuni, srednjovisokonjemački künne, a i upotrebljava se u istom smislu. Na doba matrijarhata ukazuje činjenica što ime za ženu potječe iz istog korijena: grčki gyne, slavenski žena, gotski gvino, staronordijski kona, kuna. — Kod Langobarda i Burgunda nalazimo, kao što je rečeno, fara, što Grimm izvodi iz hipotetičnog korijena fisan, rađati. Ja bih se prije vratio na uvjerljivije izvođenje od riječi faran, putovati, seliti se, kao oznake postojanog odreda za vrijeme seobe, koji se, gotovo se po sebi razumije, sastojao od srodnika, oznake koja se u toku seoba od više vjekova,

---

36 *»Alamansko narodno pravo«* — zapis običajnog prava germanskog plemena Alamana (Alemana), koje je od V vijeka nastavalo teritorij današnjeg Elzasa, današnje Švicarske i jugozapadne Njemačke. Engels se ovdje poziva na zakon LXXXI (LXXXIV) »Alamanskog narodnog prava«.

najprije na istok, zatim na zapad, postepeno prenijela na samu rodovsku zajednicu. — Dalje, gotski sibja, anglosaksonski sib, starovisokonjemački sippia, sippa — rod. U staronordijskom postoji samo množina sifjar, srodnici; jednina samo kao ime jedne boginje: Sif. — I, najzad, postoji još jedan drugi izraz u »Pjesmi o Hildebrandu«,[37] gdje Hildebrand pita Hadubranda

»ko li mu je otac među ljudima u narodu ... ili iz kog si roda ti« (eddo huêlîhhes *cnuosles* du sîs).

Ukoliko je postojalo zajedničko njemačko ime za gens, biće da je gotski glasilo kuni; u prilog toga govori ne samo identitet s odgovarajućim izrazom srodnih jezika, već i okolnost da se iz njega izvodi riječ kuning — kralj — koja je prvobitno označavala starješinu gensa ili plemena. Sibja — rod — izgleda ne dolazi u obzir, bar sifjar označava u staronordijskom ne samo krvne srodnike, već i rođake po tazbini, dakle obuhvata pripadnike bar *dva gensa;* otuda sif nije mogao biti izraz za gens.

Kao kod Meksikanaca i Grka, i kod Nijemaca je bojni red, kako konjičkog eskadrona, tako i klinaste kolone pješadije, bio svrstan po gentilnim grupama; kad Tacit kaže: po porodicama i rodbinama, onda se ovaj neodređeni izraz objašnjava time što u njegovo doba u Rimu gens već odavno nije više bio živa zajednica.

Odlučujuće je jedno mjesto kod Tacita, gdje se kaže: materin brat smatra svog sestrića kao svog sina, neki čak misle da je krvna veza između ujaka i sestrića još svetija i uža od one između oca i sina, tako, kad se zahtijevaju taoci, sestrin sin vrijedi kao veća garancija od vlastitog sina onoga koga žele obavezati. Ovdje imamo živ ostatak matrijarhalnog, dakle prvobitnog gensa, i to kao nešto što naročito odlikuje Nijemce.* Ako bi član takvog gensa dao vlastitog sina u za-

---

[37] *Pjesma o Hildebrandu* — fragmentarno sačuvana njemačka pjesma iz VIII vijeka.

* Osobito prisna priroda veze između ujaka i sestrića, koja potječe iz doba matrijarhata, a koju nalazimo kod mnogih naroda, poznata je Grcima jedino u mitologiji herojskog doba. Po Diodoru (IV, 34), Meleager ubija sinove Testijeve, braću svoje matere Alteje. Ona u tome djelu vidi tako neoprostiv zločin da proklinje ubicu, svog rođenog sina, i želi mu smrt. »Bogovi su uslišali«, kako se priča, »njene želje i učinile kraj Meleagerovom životu.« Po istom Diodoru (IV, 44), Argonauti se iskrcavaju pod vodstvom Herakla u Trakiji i tamo nalaze da Finije, po nagovoru

log za svoje obećanje, pa bi sin izgubio život zbog očevog prekršaja ugovora, onda bi to bila stvar samog oca. Ali ako je bio žrtvovan sestrić, onda je bilo povrijeđeno najsvetije gentilno pravo; najbliži gentilni srodnik, koji je prije svih drugih dužan da štiti dečka ili mladića, kriv je za njegovu smrt; ili ga nije smio dati u zalog, ili je moro održati ugovor. Kad ne bismo imali nikakvog drugog traga gentilnog uređenja kod Nijemaca, to jedno mjesto bi bilo dovoljno.

Još je važnije, jer je za oko 800 godina mlađe, jedno mjesto iz staronordijske pjesme o sumraku bogova i propasti svijeta, »Völuspâ«. U ovom »priviđenju proročice«, u koje su, kao što su sad dokazali Bang i Buge, utkani i kršćanski elementi, opisujući doba opće izopačenosti i pokvarenosti koje prethodi općoj katastrofi kaže se:

Broedhr muna berjask ok at bönum verdask,
munu *systrungar* sifjum spilla.

»Braća će zaratiti i postati ubice jedan drugog, *djeca sestara* uništiće rod.« Systrungar znači sin materine sestre, a to što ovi poriču međusobno krvno srodstvo, pjesnik smatra još većim zločinom od bratoubistva. Ovo pojačanje leži u riječi systrungar, koja podvlači srodstvo s materine strane; kad bi umjesto toga stajalo syskina-börn, djeca braće i sestara, syskina-synir, sinovi braće i sestara, onda drugi stih u odnosu na prvi ne bi predstavljao nikakvo pojačanje nego opadanje. Dakle, čak ni u doba Vikingâ, kad je nastala »Völuspâ«, u Skandinaviji se još nije bilo izgubilo sjećanje na matrijarhat.

Uostalom, u doba Tacita, bar kod Nijemaca, koji su mu bliže poznati, matrijarhat je već ustupio mjesto patrijarhatu: djeca su nasljeđivala oca; gdje nije bilo djece — braća i stričevi, odnosno ujaci. Dopuštanje ujaku da učestvuje u nasljedstvu u vezi je s održanjem baš spomenutog običaja i također potvrđuje koliko je još tada patrijarhat bio kod Nijemaca mlad. Tragova matrijarhata ima sve do poznog srednjeg vijeka. Tada se, izgleda, još nije potpuno uzdalo u očinstvo, naročito kod kmetova; stoga, ako bi neki feudalni gospodar tražio natrag odbjeglog kmeta od nekog grada, moralo se kmetstvo optuženog, npr. u Augsburgu, Bazelu i Kajzerslauternu, potvrditi zakletvom šestorice njegovih najbližih krvnih

---

svoje nove supruge, sramno zlostavlja oba svoja sina koja je imao sa svojom otjeranom suprugom, Boreadom Kleopatrom. Ali među Argonautima ima i Boreadâ, Kleopatrine braće, prema tome, ujaka zlostavljanih. Oni se odmah zauzimaju za svoje sestriće, oslobađaju ih i ubijaju čuvare. *(Engelsova napomena.)*

srodnika, i to isključivo s materine strane (Maurer, »Städteverfassung«, I, str. 381).

Još jedan ostatak matrijarhata, koji je tek odumirao, imamo u poštovanju Nijemaca prema ženskom spolu, koje je Rimljanima gotovo neshvatljivo. Mlade djevojke iz plemićkih porodica bile su najsigurniji taoci pri ugovorima s Nijemcima; pomisao na to da njihove žene i kćeri mogu pasti u zarobljeništvo i ropstvo užasna im je i potiče više nego sve drugo njihovu hrabrost u borbi; oni vide u ženi nešto sveto i proročansko, oni slušaju njen savjet i u najvažnijim stvarima; tako j Veleda, svećenica Brukterâ na Lipi, bila duša cijelog ustanka Batavâ, u kome je Civilis na čelu Nijemaca i Belgâ[38] uzdrmao čitavu rimsku vladavinu u Galiji. U kući, žena ima, izgleda, neospornu vlast; naravno, ona, starci i djeca imaju da obave i sve poslove, muž lovi, pije ili ljenčari. Tako kaže Tacit, ali kako on ništa ne kaže ko obrađuje njivu, a određeno kaže da su robovi davali samo danak, ali da nisu kulučili, to je svakako ipak masa odraslih ljudi morala obavljati ono malo rada koji je iziskivala zemljoradnja.

Oblik braka je bio, kao što je već gore rečeno, sindijazmički brak koji se postepeno približava monogamiji. To još nije bila stroga monogamija, jer se uglednim ljudima dozvoljavala poligamija. Uglavnom se strogo pazilo na nevinost djevojaka (nasuprot Keltima), a Tacit također govori s osobitom toplinom o nepovredivosti bračne veze kod Nijemaca. On navodi samo preljub žene kao razlog razvoda. Ali njegov izvještaj ovdje ima dosta praznina, a osim toga očevidno je da on naročito pruža razvratnim Rimljanima uzor vrline. Nesumnjivo je jedno: ako su Nijemci i bili u svojim šumama ti izuzetni vitezi vrline, bio je dovoljan samo neznatan dodir s vanjskim svijetom pa da ih spusti na nivo ostalih evropskih prosječnih ljudi; usred rimskog svijeta posljednji trag moralne strogosti nestao je još mnogo brže nego njemački jezik. Treba samo čitati Gregora Tourskog. Razumljivo je po sebi što u njemačkim prašumama nije mogla vladati rafinirana sladostrasnost tjelesnog uživanja kao u Rimu, pa prema tome Nijemcima i u ovom pogledu ostaje još dovoljno prednosti nad rimskim svijetom; zato nema potrebe da iz-

[38] Ustanak galskih i germanskih plemena pod vodstvom Civilisa protiv rimske vlasti godine 69—70 (po nekim izvorima 69—71) izazvala su povećanje poreza, pojačano regrutovanje i zloupotrebe rimskih činovnika. Ustanak je obuhvatio znatan dio Galije i germanskih teritorija pod rimskom vlašću. Nakon početnih uspjeha ustanici su bili poraženi i prinuđeni da s Rimom zaključe mir.

mišljamo neku njihovu uzdržljivost u putenim stvarima, koja nije vladala nikad i nigdje u jednom čitavom narodu.

Iz gentilnog uređenja je ponikla obaveza nasljeđivanja kako očevih ili srodnikovih neprijateljstava, tako i prijateljstava; isto tako i krvnina, novčana kazna za ubistvo ili povrede umjesto krvne osvete. Ova krvnina, koja je smatrana još prije jedne generacije za specifično njemačku ustanovu, utvrđena je sad kod stotinu naroda kao opći oblik ublažavanja krvne osvete koja proistječe iz gentilnog uređenja. Nalazimo je, isto tako kao i obavezu gostoprimstva, među ostalima i kod američkih Indijanaca. Tacitov opis (»Germania«, c. 21) kako se obavljalo gostoprimstvo gotovo je do u pojedinosti isti s onim koji Morgan daje o svojim Indijancima.

Žučan i beskrajan spor o tome da li su Tacitovi Nijemci već definitivno podijelili oranicu ili ne, i kako da se objasne odnosna mjesta, spada sad u prošlost. Suvišna je svaka riječ o tome otkako je utvrđeno gotovo kod svih naroda zajedničko obrađivanje oranice od strane gensa, a kasnije od strane komunističkih porodičnih zajednica, koje je još Cezar našao kod Sueva, i da za njim dolazi dodjeljivanje zemlje pojedinim porodicama s periodičnom ponovnom podjelom, i otkako je utvrđeno da se ova periodična ponovna podjela oranice mjestimično održala u Njemačkoj čak do naših dana. Ako su Nijemci od zajedničkog obrađivanja zemlje, koje Cezar izrično pripisuje Suevima (podijeljenih ili privatnih njiva kod njih uopće nema, kaže on), prešli za 150 godina do Tacita na pojedinačno obrađivanje s novom podjelom zemlje svake godine, onda je to zaista dovoljan napredak; za tako kratko vrijeme i bez ikakvog stranog mišljenja potpuno je nemoguć prijelaz od onog stupnja do punog privatnog vlasništva na zemlju. Stoga čitam u Tacitu samo ono što on suhoparnim riječima kaže: oni mijenjaju (ili nanovo dijele) obrađenu zemlju svake godine, a pri tom ostaje dosta zajedničke zemlje. To je stupanj zemljoradnje i prisvajanje zemlje koji tačno odgovara tadašnjem gentilnom uređenju Nijemaca.

Ovaj posljednji odjeljak gore ostavljam neizmijenjen, kakav je bio u ranijim izdanjima. U međuvremenu pitanje je dobilo drugi obrt. Otkako je Kovalevski (upor. gore str. 44) dokazao veoma rasprostranjeno, ako ne i opće postojanje patrijarhalne kućne zajednice kao prelaznog stupnja između matrijarhalne komunističke i moderne izolirane porodice, ne postavlja se više pitanje da li je vlasništvo zemlje zajedničko ili privatno, kao što to još čine Maurer i Vajc, već se postavlja pitanje o *obliku* zajedničkog vlasništva. Nema nikakve sumnje da je u doba Cezara kod Sueva postojalo ne

samo zajedničko vlasništvo, već i zajedničko obrađivanje za zajednički račun. Još dugo će moći da se vodi spor oko toga da li je privredna jedinica bio gens, ili je to bila kućna zajednica, ili neka komunistička rodbinska grupa koja je bila između njih, ili su se, prema prirodi zemljišta, javljale sve tri grupe. Međutim, Kovalevski tvrdi da stanje koje je opisao Tacit ne pretpostavlja marku ili seosku zajednicu, već kućnu zajednicu. Tek mnogo kasnije iz ove posljednje se razvila, zbog porasta stanovništva, seoska zajednica.

Prema tom mišljenju, naselja Nijemaca na teritoriju koji su zauzeli u doba Rimljana, kao i na onom koji su kasnije oteli Rimljanima, nisu se sastojala od sela, nego od velikih porodičnih zajednica koje su obuhvatale više generacija i koje su obrađivale odgovarajući dio zemlje, koristeći se, zajedno sa susjedima, okolnim neobrađenim zemljištem kao zajedničkom markom. Ono mjesto kod Tacita o mijenjanju obrađene zemlje imalo bi se onda u stvari shvatiti u agronomskom smislu: zajednica je preoravala svake godine drugi komad zemlje, a oranicu prethodne godine ostavljala na ugaru ili pak puštala da sasvim podivlja. Kako je stanovništvo bilo rijetko, ostajalo je još uvijek dovoljno neobrađenog zemljišta, koje je činilo izlišnim svaki spor oko posjeda zemlje. Tek poslije niza vjekova, kad je broj članova kućne zajednice narastao toliko da više nije bilo moguće zajedničko privređivanje pod tadašnjim uvjetima proizvodnje, one su se raspale; dotada zajedničke njive i livade podijeljene su na poznati način, isprva na određeno vrijeme, a kasnije jednom zauvijek, među pojedinačna domaćinstva, koja se sad stvaraju, dok su šume, pašnjaci i vode ostali zajednički.

Za Rusiju je, izgleda, ovaj tok razvitka istorijski potpuno dokazan. Što se tiče Njemačke i, u drugom redu, ostalih germanskih zemalja, ne može se poreći da ova pretpostavka u mnogom pogledu bolje objašnjava izvore i lakše rješava teškoće negoli dosadašnja po kojoj je seoska zajednica postojala već za vrijeme Tacita. Najstariji dokumenti, npr. Codex Laureshamensis,[39] objašnjavaju se, općenito uzev, mnogo bolje pomoću kućne zajednice nego pomoću seoske marke. S druge strane, ona otvara nove teškoće i nova pitanja koja imaju tek da se riješe. Jedino nova istraživanja mogu ovdje donijeti rješenja; ipak ne mogu poreći da je prelazni stupanj

---

[39] *Codex Laureshamensis* — (Lorscher Chartular) — knjiga kopija darovnica, privilegija i drugih isprava benediktinskog samostana u Lorhu (Virtemberg), sastavljena u XII vijeku, jedan je od najvažnijih izvora za istoriju seljačkog i feudalnog zemljišnog posjeda u VIII i IX vijeku.

kućne zajednice vrlo vjerovatno postojao i u Njemačkoj, Skandinaviji i Engleskoj.

Dok su kod Cezara Nijemci djelomično upravo tek stekli stalna boravišta, a djelomično ih još tražili, oni su u Tacitovo doba imali za sobom već čitav vijek nastanjenosti; prema tome, očigledan je napredak u proizvodnji sredstava za život. Oni žive u brvnarama; njihova odjeća je još vrlo primitivna: grub vunen ogrtač, životinjska krzna, a za žene i ugledne ljude laneno rublje. Njihova hrana je mlijeko, meso, divlji plodovi i, kao što Plinije dodaje, zobena kaša (još i sad keltsko narodno jelo u Irskoj i Škotskoj). Njihovo bogatstvo se sastoji u stoci: no ona je loše pasmine, goveda sitna, neugledna, bez rogova; koji su mali poni i nikakvi trkači. Novac se malo i rijetko upotrebljava, i to samo rimski. Zlato i srebro nisu prerađivali i nisu ih cjenili, gvožđe je bilo rijetko i izgleda da je, bar kod plemena na Rajni i Dunavu, gotovo samo uvoženo a nije dobivano. Runsko pismo (napravljeno po grčkim i latinskim slovima) bilo je poznato samo kao tajno pismo i upotrebljavalo se samo za religijske čarolije. Još su bile uobičajene ljudske žrtve. Ukratko, pred nama je narod koji se baš sad uzdigao sa srednjeg stupnja na viši stupanj barbarstva. Ali dok su plemena koja se neposredno graniče s Rimljanima, olakšanim uvozom rimskih industrijskih proizvoda bila spriječena u razvoju vlastite metalne i tekstilne industrije, izgrađuje se, bez ikakve sumnje, takva industrija na sjeveroistoku, na Istočnom moru. Dijelovi ratne spreme koji su nađeni u šlezviškim močvarama — dugačak gvozden mač, lančan oklop, srebrna kaciga i dr., s rimskim novcem s kraja drugog vijeka — i njemački metalni predmeti, rasprostranjeni povodom seobe naroda, pokazuju dosta razvijen, sasvim poseban tip, čak i tamo gdje se oslanjaju na prvobitne rimske uzore. Iseljavanje u civilizirani rimski imperij uništilo je ovu domaću industriju svuda osim u Engleskoj. Kakvom se jednoobraznošću ta industrija rađala i razvijala, pokazuju npr. brončane kopče; kopče pronađene u Burgundiji, Rumuniji i na Azovskom moru vrlo su slične engleskim i švedskim, kao da su izašle iz iste radionice, i one su nesumnjivo također germanskog porijekla.

Višem stupnju barbarstva odgovara i uređenje. Po Tacitu svuda je postojalo vijeće starješina (principes), koje je odlučivalo o neznatnijim stvarima, dok je važnije predmete pripremalo za odluku narodne skupštine; na nižem stupnju barbarstva, bar tamo gdje ga poznajemo, kao kod Amerikanaca, narodna skupština postoji najprije samo u okviru gensa, još ne u okviru plemena ili saveza plemena. Starješine (principes) se još oštro razlikuje od vojskovođe (duces), sa-

svim kao kod Irokeza. Starješine se već djelimično izdržavaju počasnim darovima u stoci, žitu i dr. od plemenskih članova; njih biraju, kao u Americi, mahom iz istih porodica; prelaz k patrijarhatu ide naruku, kao u Grčkoj i Rimu, postepenom preobražaju izbora u nasljednost i time se stvaraju plemićke porodice u svakom gensu. Ovo staro, takozvano plemensko plemstvo većinom je propalo u seobi naroda ili pak ubrzo zatim. Vojskovođe biraju bez obzira na njihovo porijeklo, jedino po sposobnosti. Oni su imali malo vlasti i morali su primjerom utjecati; pravu disciplinsku vlast u vojsci Tacit izričito pripisuje svećenicima. Stvarnu vlast je imala narodna skupština. Predsjedava kralj ili plemenski starješina, narod odlučuje: »ne« — mrmljanjem; »da« — aklamacijom i zveketom oružja. Narodna supština je u isti čas i sud; tu se iznose i presuđuju tužbe, tu se izriču smrtne presude, i to smrt se predviđa samo za kukavičluk, izdaju naroda i neprirodan blud. I u gensovima i drugim nižim jedinicama sudi zajednica pod predsjedništvom starješine, koji je, kao u svim njemačkim prvobitnim sudovima, mogao samo rukovoditi suđenjem i postavljati pitanja; zajednica je donosila presudu kod Nijemaca odvajkada i svuda.

Savezi plemena formirali su se od Cezarova vremena; neki od njih imali su već kraljeve; vrhovni vojskovođa, kao kod Grka i Rimljana, već je težio za tiranskom vlašću i ponekad je i postizao. Ovakvi sretni uzurpatori nikako nisu bili neograničeni vladari; ali su, ipak, već počeli da kidaju okove gentilnog uređenja. Dok su oslobođeni robovi inače zauzimali podređeni položaj, jer nisu mogli pripadati nijednom gensu, oni od njih koji su bili ljubimci novih kraljeva dolazili su često do položaja, bogatstva i ugleda. Isto to se desilo poslije osvajanja rimskog imperija od strane vojskovođa, koji su sad postali kraljevi prostranih zemalja. Kod Franaka su robovi i kraljevi oslobođenici igrali veliku ulogu, najprije na dvoru, a zatim i u državi; novo plemstvo potiče najvećim dijelom od njih.

Jedna stvar je potpomogla pojavu kraljevstva — družine. Vidjeli smo već kod američkih crvenokožaca kako su se pored gentilnog uređenja formirale privatne družine za samostalno vođenje rata. Ove privatne družine postale su kod Nijemaca već stalna udruženja. Ratni poglavica koji je stekao glas skupio bi oko sebe četu mladih ljudi, željnih plijena, koji su mu dugovali ličnu vjernost, kao i on njima. Poglavica ih je snabdijevao i darivao i hijerarhijski ih organizirao; tjelesna garda i četa spremna za borbu — za manje pohode, gotov oficirski kadar — za veće pohode. Ma kako ove družine bile slabe, što se kasnije i pokazalo, npr. pod Odoakrom

u Italiji, ipak su one već stvorile klicu propadanja stare narodne slobode i pokazale se kao takve — za vrijeme seobe naroda i poslije nje. Jer one su, prvo, išle naruku pojavi kraljevske vlasti, a drugo — mogle su se održati na okupu, kao što je primijetio već Tacit, samo neprekidnim ratovima i pljačkaškim pohodima. Pljačka je postala cilj. Ako vođa družine ne bi imao posla u blizini, odlazio bi sa svojim ljudima drugim narodima kod kojih je bilo rata i izgleda na plijen; njemačke pomoćne vojske, koje su se u velikom broju borile pod rimskom zastavom, čak i protiv Nijemaca, bile su djelomično sakupljene od takvih družina. One već predstavljaju prvi začetak sistema najamnih vojnika, sramote i prokletstva Nijemaca. Poslije osvajanja rimskog imperija, ovi ljudi iz kraljevskih družina sačinjavali su, pored neslobodnih i rimskih dvorskih sluga, drugi glavni sastavni dio kasnijeg plemstva.

Ona njemačka plemena koja su se ujedinila u narode imala su, dakle, uglavnom, isto uređenje koje se bilo razvilo kod Grka herojskog doba i Rimljana takozvanog kraljevskog doba: narodna skupština, vijeće gentilnih starješina, vojskovođa koji već teži stvarnoj kraljevskoj vlasti. To je bilo najsavršenije uređenje koje se uopće moglo razviti u gentilnom poretku; ono je bilo uzorno uređenje višeg stupnja barbarstva. Ako je društvo prekoračilo granice u okviru kojih je ovo uređenje zadovoljavalo, onda je to bio kraj gentilnog poretka; on se raspao, na njegovo mjesto došla je država.

VIII

STVARANJE DRŽAVE KOD NIJEMACA

Nijemci su bili, po Tacitu, veoma mnogobrojan narod. Cezar nam daje približnu sliku o brojnosti pojedinih njemačkih naroda; on određuje broj Uzipeta i Tenktera, koji su se pojavili na lijevoj obali Rajne, na 180 000 glava, uključujući žene i djecu. Dakle, oko 100 000 na po jedan narod,* već znatno više nego što je npr, ukupan broj Irokeza u doba njihova procvata, kad su ne prelazeći 20 000 bili strah i trepet cijele zemlje od velikih mora do rijeka Ohajo i Potomak. Ako pokušamo da grupiramo, na osnovu izvještaja, bolje poznate narode koji su bili nastanjeni blizu Rajne, onda svaki pojedini narod zauzima na geografskoj karti prosječno otprilike prostor jednog pruskog upravnog kotara, otprilike 10 000 kvadratnih kilometara, ili 182 geografske kvadratne milje. Ali Germania Magna Rimljana, koja se prostire do Visle, obuhvata u zaokrugljenom broju 500 000 kvadratnih kilometara. Pri prosječnom broju pojedinog naroda od 100 000 ukupan broj za Germaniju Magnu iznosio bi do pet miliona; za barbarsku grupu narodâ znatan broj za naše prilike — 10 stanovnika na kvadratnom kilometru ili 550 na geografskoj kvadratnoj milji — sasvim malo. Ali time nije nikako iscrpen broj Nijemaca koji su tada živjeli. Znamo da su duž Karpata, sve do ušća Dunava, živjeli njemački narodi gotskog porijekla, Bastarni, Peukini i drugi, u tako velikom broju da ih Plinije smatra kao peto glavno pleme Nijemaca, i da su oni,

---

* Ovdje usvojeni broj potvrđen je jednim mjestom kod Diodora o galskim Keltima: »U Galiji žive mnogi narodi nejednake brojnosti. Kod najvećih broj ljudi iznosi oko 200 000, kod najmanjih 50 000«. (Diodorus Siculus, V, 25.) Dakle prosječno 125 000; treba pretpostaviti da su pojedini galski narodi, s obzirom na svoj viši stupanj razvitka, bezuvjetno nešto brojniji od njemačkih. *(Engelsova napomena.)*

koji se već 180. godina prije naše ere javljaju u najamničkoj službi makedonskog kralja Perzeja, prodrli do okoline Jedrena već prvih godina Augustove vladavine. Ako računamo da ih je bilo samo milion, onda je vjerovatan broj Nijemaca u početku naše ere najmanje šest miliona.

Poslije nastanjenja u Germaniji mora da se stanovništvo množilo sve većom brzinom; to bi mogao potvrditi već i sam gore spomenuti industrijski napredak. Nalazi u šlezviškim močvarama, sudeći po nađenom rimskom novcu, potiču iz trećeg vijeka. Prema tome, u to doba je na Istočnom moru vladala već razvijena metalna i tekstilna industrija, živa trgovina s rimskim imperijem i izvjestan luksuz kod bogatijih — sve tragovi gušće naseljenosti. A u to doba počinje i opći napad Nijemaca na cijeloj liniji Rajne, rimskog graničnog bedema i Dunava, od Sjevernog do Crnog mora — neposredan dokaz sve brojnijeg naroda koji teži da proširi svoj teritorij. Tri stotine godina trajala je borba, za vrijeme koje se cijeli glavni dio gotskih naroda (izuzev skandinavskih Gota i Burgunda) selio na jugoistok i činio lijevo krilo velike linije napada, dok su u njenom središtu prodirali Gornjonijemci (Herminoni) na gornjem Dunavu, a na njenom desnom krilu, duž Rajne, Iskevoni, nazvani sad Francima; Ingevonima je palo u dio osvajanje Britanije. Krajem petog vijeka je Nijemcima, koji su nadirali, bio otvoren put u obesnažen, beskrvan i bespomoćan rimski imperij.

Gore smo stajali kraj kolijevke antičke grčke i rimske civilizacije. Ovdje stojimo kraj njenog lijesa. Preko svih zemalja u bazenu Sredozemnog mora prelazio je, i to vjekovima, nivelirajući strug rimske svjetske vladavine. Tamo gdje grčki jezik nije davao otpor, svi nacionalni jezici su morali ustupiti mjesto iskvarenom latinskom jeziku; više nije bilo nikakvih nacionalnih razlika, nikakvih Gala, Iberaca, Liguraca, Norika, svi su postali Rimljani. Rimska uprava i rimsko pravo svuda su raščinili stare rodovske zajednice, a time i posljednji ostatak lokalne i nacionalne samostalnosti. Novopečeno svojstvo rimskog građanina nije pružalo nikakvu zamjenu; ono nije izražavlo nikakvu nacionalnost, već samo odsustvo nacionalnosti. Svuda je bilo elemenata novih nacija; latinski dijalekti raznih provincija razlikovali su se sve više; prirodne granice, koje su ranije načinile Italiju, Galiju, Španiju i Afriku samostalnim oblastima, postojale su još i bile su isto tako još osjetne. Ali nigdje nije bilo snage koja bi ove elemente spojila u nove nacije; nigdje nije bilo još ni traga sposobnosti za razvoj, snage za otpor, a kamoli stvaralačke moći. Ogromnu masu ljudi na ogromnom teritoriju držala je na okupu samo jedna veza: rimska država, a ona je vreme-

nom postala njihov najveći neprijatelj i tlačitelj. Provincije su uništile Rim; sâm Rim postao je provincijski grad kao i drugi — povlašćen, ali više nije vladao, više nije bio središte svjetskog imperija, čak nije više bio ni sjedište imperatora i njihovih namjesnika, koji su živjeli u Carigradu, Trieru, Milanu. Rimska država je postala divovska komplicirana mašina isključivo za isisavanje podanika. Porezi, državni kuluci i danci svih vrsta gurali su masu stanovništva u sve veću bijedu; ucjene namjesnika, poreznika i vojnika povećale su pritisak do neizdržljivosti. Dotle je dotjerala rimska država svojom svjetskom vladavinom: ona je zasnivala svoje pravo opstanka na održavanju reda u državi i na zaštiti od barbara izvana. Ali njen red je bio gori od najgored nereda, i barbare, od kojih je ona tobože imala da štiti građane, građani su željno iščekivali kao spasioce.

Društveno stanje nije bilo ništa manje očajno. Već u posljednje vrijeme republike, rimska vladavina je išla na bezobzirnu eksploataciju osvojenih provincija; imperij nije ukinuo ovu eksploataciju, već ju je, naprotiv, regulirao. Ukoliko je imperij više propadao, utoliko su porezi i danci više rasli, utoliko su činovnici besramnije pljačkali i iznuđivali. Trgovina i industrija nikad nisu bile posao Rimljana, gospodara narodâ; jedino su u lihvi premašili sve što je bilo prije i poslije njih. Što se od trgovine zateklo i održalo, propalo je zbog činovničkog ucjenjivanja; ono što se još održalo otpada na istočni, grčki dio imperije, koji je izvan naših razmatranja. Opće osiromašenje, nazadak trgovine, zanatstva, umjetnosti, opadanje stanovništva, propadanje gradova, vraćanje zemljoradnje na niži stupanj — to je bio krajnji rezultat rimske svjetske vladavine.

Zemljoradnja, u cijelom Starom svijetu glavna grana proizvodnje, bila je to ponovo više nego ikad. U Italiji, ogromni kompleksi imanja (latifundije) koji su, od propasti republike, zahvaćali gotovo cijeli teritorij, iskorišćivani su na dva načina. Bilo kao pašnjaci, gdje je stanovništvo bilo zamijenjeno ovcama i volovima, čija je njega iziskivala samo mali broj robova, bilo kao vile (villae), gdje se pomoću mase robova vodilo vrtlarstvo u velikom stilu, djelomično za luksuz vlasnika, a djelomično za prodaju proizvoda na gradskim tržištima. Veliki pašnjaci su se održali i svakako još proširili; poljska imanja i njihovo vrtlarstvo upropašćeni su osiromašenjem njihovih vlasnika i propašću gradova. Latifundijska privreda, osnovana na radu robova, nije više bila rentabilna; ona je, međutim, bila tada jedino mogući oblik krupne agrikulture. Sitna proizvodnja je ponovo postala jedini oblik koji se isplaćuje. Jedno poljsko imanje za drugim

rasparčavalo se na male parcele koje su izdavane nasljednim zakupcima, koji su plaćali određenu svotu, ili partijarima (partiarii), više upravnicima nego zakupcima, koji su za svoj rad dobivali šesti ili čak samo deveti dio godišnjeg proizvoda. Međutim, ove male parcele njivâ pretežno su izdavane pod zakup kolonima, koji su plaćali za to određen godišnji iznos, koji su bili vezani za zemlju i koje su mogli prodati zajedno s njihovom parcelom; oni, istina, nisu bili robovi, ali nisu bili ni slobodni, nisu mogli sklapati brak sa slobodnima, i njihovi međusobni brakovi nisu smatrani kao punovažni brakovi, već kao i brakovi robova, kao prosto suložništvo (contubernium). Oni su bili preteče srednjovjekovnih kmetova.

Antičko ropstvo se preživjelo. Ni na selu u krupnoj agrikulturi, niti u gradskim manufakturama, ono više nije davalo prihod koji je bio vrijedan truda — tržište za njegove proizvode nestalo je. A u sitnoj zemljoradnji i sitnom zanatu, na šta je spala ogromna proizvodnja iz doba procvata imperija, nije bilo mjesta za mnogobrojne robove. U društvu je bilo mjesta još samo za domaće i luksuzne robove bogataša. Ali odumiruće ropstvo bilo je još uvijek dovoljno da se svaki proizvodni rad smatra ropskim poslom koji je nedostojan slobodnih Rimljana — a to su sada bili svi. Otuda, s jedne strane, sve veći broj oslobođavanja suvišnih robova koji su postali teret, a, s druge strane, porast broja kolona i deklasiranih slobodnih ljudi (sličnih onima poor whites, siromašnim bijelcima, bivših robovlasničkih država Amerike). Kršćanstvo nema nikakvog udjela u postepenom izumiranju antičkog ropstva. Ono se vjekovima mirilo s ropstvom u rimskom imperiju, a kasnije nikad nije sprečavalo trgovinu kršćana robovima, ni onu Nijemaca na sjeveru, ni onu Mlečana u Sredozemnom moru, ni kasnije trgovinu crncima.* Ropstvo se više nije isplaćivalo, zato je izumrlo. Ali umiruće ropstvo je ostavilo za sobom svoj otrovni žalac u preziranju proizvodnog rada slobodnih ljudi. U tome je bezizlazni ćorsokak u koji je zapao rimski svijet: ropstvo je bilo ekonomski nemoguće, rad slobodnih ljudi je bio moralno žigosan. Prvo više nije moglo, a drugo još nije moglo biti osnovni oblik društvene proizvodnje. Tu je mogla pomoći samo potpuna revolucija.

Stanje nije bilo bolje ni u provincijama. Najviše podataka imamo o Galiji. Ovdje je bilo, pored kolona, još slobod-

---

* Po riječima biskupa Liutpranda Kremonskog bila je u X vijeku u Verdunu, dakle u Svetom Njemačkom Carstvu,[40] glavna industrijska grana fabrikacija eunuha, koje su s velikim profitom izvozili u Španiju za maurske hareme. *(Engelsova napomena.)*

nih sitnih seljaka. Da bi se odbranili od nasilja činovnika, sudaca i lihvara, oni su se često stavljali pod zaštitu, patronat neke moćne osobe; to nisu radili samo pojedinci, već i cijele općine, tako da su u IV vijeku imperatori to više puta zabranjivali. No šta je pomogla zaštita onima koji su je tražili? Patron im je stavljao uvjet da prenesu na njega svoja zemljišta, a on im je zajamčio doživotno uživanje njih — smicalica koju je sveta crkva zapamtila i u IX i X vijeku svojski podražavala da bi povećala carstvo božje i svoje vlastite posjede. Istina, tada, oko 475. godine, biskup Salvijan Marseljski ogorčeno ustaje protiv takve krađe i iznosi da je pritisak rimskih činovnika i krupnih zemljovlasnika postao toliko strašan da su mnogi »Rimljani« bježali u predjele koje su već zauzeli barbari, i da se tamo nastanjeni rimski građani nisu bojali ničega više nego da ponovo dođu pod rimsku vlast. Da su tada roditelji zbog neimaštine često prodavali u ropstvo svoju djecu — potvrđuje zakon koji je izdan protiv toga.

Zato što su oslobodili Rimljane njihove vlastite države, njemački barbari su im uzeli dvije trećine cjelokupnog zemljišta i podijelili ga među sobom. Dioba se vršila po gentilnom uređenju; zbog razmjerno malog broja osvajača, ostale su nepodijeljene vrlo velike oblasti, kao vlasništvo djelomično cijelog naroda a djelomično pojedinih plemena i gensova. U svakom gensu su oranice i livade dijeljene izvlačenjem kocke na jednake dijelove među pojedinačna domaćinstva; ne znamo da li su se u to doba vršile ponovne diobe, ali u svakom slučaju one su u rimskim provincijama ubrzo prestale, i pojedinačni udjeli su postali otuđivo privatno vlasništvo, alod. Šume i pašnjaci su ostali nepodijeljeni na zajedničko iskorišćivanje; ovo iskorišćivanje, kao i način obrađivanja podijeljene zemlje, bili su uređeni na osnovu starog običaja i odluke zajednice. Što je gens duže živio u svom selu i što su se Nijemci i Rimljani postepeno više stapali, to je srodnički karakter veze više ustupao mjesto teritorijalnom; gens se izgubio u mraku, u kojoj su svakako još dosta često vidljivi tragovi srodničkog porijekla članova. Tako se, bar u zemljama gdje se održala marka — Sjeverna Francuska, Engleska, Njemačka i Skandinavija — gentilno uređenje neprimjetno pretvorilo u teritorijalno uređenje i time se osposobilo da se uklopi u državu. Ali ono je, ipak, zadržalo samonikli demokratski karakter, koji odlikuje cijelo gentilno uređenje, i tako sačuvalo u životu sve do najnovijeg doba, čak i u kasnijem nametnutom mu izopačenju, jedan dio gentilnog uređenja, a time i oružje u rukama potlačenih.

Ako se u gensu ubrzo izgubila krvna veza, onda je to bila posljedica toga što su se i u plemenu i u cijelom narodu njeni organi izopačili uslijed osvajanja. Znamo da je vladavina nad pokorenima nespojiva s gentilnim uređenjem. To vidimo ovdje u velikom razmjeru. Njemački narodi, gospodari rimskih provincija, morali su da organiziraju ono što su osvojili. Ali, niti je bilo moguće primiti mase Rimljana u gentilna tijela, niti se putem ovih moglo vladati tim masama. Na vrh rimskih lokalnih upravnih tijela, koja su s početka velikim dijelom i dalje postojala, morala se postaviti zamjena za rimsku državu, a to je mogla biti samo neka druga država. Organi gentilnog uređenja morali su se pretvoriti u državne organe, i to vrlo brzo, jer okolnosti nisu dopuštale odlaganje. Međutim, najbliži predstavnik osvajačkog naroda bio je vojskovođa. Osiguranje osvojene oblasti iznutra i izvana iziskivalo je jačanje njegove vlasti. Bio je nastupio trenutak za preobražaj vojnog zapovjedništva u kraljevstvo: on je izvršen.

Uzmimo franačku državu. Ovdje su pobjedničkom narodu salskih Franaka potpuno pripale ne samo prostrane rimske državne domene nego još i svi oni vrlo veliki kompleksi zemlje koji nisu podijeljeni većim i manjim zajednicama župe i marke, osobito svi veći šumski kompleksi. Prvo što je uradio franački kralj, pretvorivši se od običnog vrhovnog vojskovođe u vladaoca, bilo je da to narodno vlasništvo pretvori u kraljevsko imanje, da ga ukrade od naroda i da ga daruje ili dâ u leno svojoj družini. Ova družina, prvobitno njegova lična vojna družina i ostali niži vojni zapovjednici, ubrzo je povećana ne samo Rimljanima, tj. romaniziranim Galima, koji su mu ubrzo postali neophodni zbog svog znanja pisanja, svog obrazovanja, svog poznavanja romanskog govornog i latinskog književnog jezika, kao i prava u zemlji, već i robovima, kmetovima i oslobođenicima koji su sačinjavali njegove dvorane i među kojima je on birao svoje ljubimce. Svi oni dobivali su dijelove narodne zemlje, najprije većinom u obliku poklona, kasnije u obliku beneficija, koji su se dodjeljivali isprva mahom do kraja kraljevog života,[41] te je tako stvorena podloga novom plemstvu na račun naroda.

---

[40] *Sveto rimsko carstvo njemačke nacije* — Heiliges römisches Reich deutscher Nation — srednjovjekovni imperij (Rajh), osnovan 962, koji je obuhvaćao teritorij Njemačke i dijelom Italije. Kasnije su u njegovu sastavu bile i neke francuske zemlje, Češka, Austrija, Nizozemska, Švicarska i dr. Nije bio centralizirana država već nestabilna zajednica feudalnih kneževina i slo-

No to još nije sve. Velikim prostranstvom države nije se moglo vladati sredstvima starog gentilnog uređenja; vijeće starješina, ukoliko nije odavno izašlo iz običaja, ne bi se moglo ni sastajati i ubrzo je zamijenjeno stalnom kraljevom okolinom; stara narodna skupština postojala je prividno i dalje, ali je, isto tako, sve više postojala samo skupština nižih zapovjednika vojske i novonastalih velikaša. Slobodni seljaci-zemljovlasnici, pretežni dio franačkog naroda, bili su, kao ranije rimski seljaci u posljednje doba republike, potpuno iscrpeni i upropašćeni vječitim građanskim i osvajačkim ratovima; ovi posljednji su bili naročito česti pod Karlom Velikim. Oni koji su prvobitno sačinjavali cijelu vojsku, a poslije osvajanja Francuske njenu jezgru, bili su početkom IX vijeka toliko osiromašili da je jedva još svaki peti čovjek mogao poći u rat. Vojska slobodnih seljaka, koju je pozivao pod zastavu direktno kralj, zamijenjena je vojskom koja se sastojala od slugu novonastalih velikaša, među njima i zavisnih seljaka, potomaka onih koji ranije nisu znali za drugog gospodara do kralja, a još ranije ni za kakvog gospodara, čak ni za kralja. Pod Karlovim nasljednicima dovršeno je upropašćivanje franačkog seljačkog staleža unutrašnjim ratovima, slabošću kraljevske vlasti i odgovarajućim zakoračenjima velikaša, kojima se sad još pridružuju župani[42]

---

bodnih gradova koji su priznavali vrhovnu vlast cara (imperatora); prestao je postojati 1806, kad su se Habsburgovci, poslije poraza u ratu s Napoleonovom Francuskom, morali odreći titule imperatora Svetog Rimskog Carstva.

[41] *beneficij* (latinski: beneficium — dobročinstvo) — oblik davanja zemlje na uživanje, veoma rasprostranjen u Franačkoj prve polovine VIII vijeka. Zemlja koja se prenosila kao beneficij prelazila je, zajedno sa zavisnim seljacima, u doživotno uživanje primaoca (beneficijara), pod uvjetom da primalac vrši određene službe, većinom vojničkog karaktera. Ako je umro davalac ili ako je umro primalac, beneficij je pripao vlasniku, odnosno njegovu nasljedniku; ako bi beneficijar zanemario svoje podaničke dužnosti ili zapustio imanje, davalac beneficija mogao mu ga je oduzeti. Da bi se obnovio raniji odnos, morao se obaviti nov prenos zemlje na primaoca ili na njegova nasljednika. Na ovakvo davanje beneficija prešla je ne samo kruna nego su prešli i magnati i crkva. Beneficijalni sistem doprinosio je formiranju klase feudalaca, naročito sitnog i srednjeg plemstva, porobljavanju seljačkih masa, stvaranju vazalnih odnosa i feudalne hijerarhije. Tokom vremena beneficij se sve više razvijao u nasljedno leno.

[42] *Župani, župski grofovi* (njem. Gaugrafen) — u franačkoj državi kraljevski činovnici koji su stajali na čelu župe (Gau) i vršili sudsku vlast, ubirali poreze i upravljali vojskom, a za vrijeme ratnih pohoda njome komandovali. Za svoju službu uživali

[Gaugrafen], koje je Karlo postavio i koji teže da svoje zvanje načine nasljednim, i najzad — upadima Normanâ. Pedeset godina poslije smrti Karla Velikog, franačka država je ležala ničice pred Normanima isto onako bez otpora kao što je četiri stotine godina ranije rimski imperij ležao ničice pred Francima.

Ali nije bila gotovo ista samo vanjska nemoć, već i unutrašnji društveni red, ili bolje reći — nered. Slobodni franački seljaci došli su u položaj sličan položaju njihovih prethodnika, rimskih kolona. Upropašćeni ratovima i pljačkama, morali su se staviti pod zaštitu novonastalih velikaša ili crkve, jer je kraljevska vlast bila suviše slaba da ih zaštiti; ali ovu zaštitu morali su skupo platiti. Kao ranije galski seljaci, tako su oni morali prenijeti na zaštitnika vlasništvo svog zemljišta koje su od njega dobivali natrag u zakup u različitim i promjenljivim oblicima, ali uvijek samo uz ispunjenje kuluka i danaka; kad su već jednom došli u ovaj oblik zavisnosti, oni su postepeno izgubili i ličnu slobodu; nekoliko generacija kasnije, većinom su bili kmetovi. Kako se brzo završilo propadanje slobodnog seljačkog staleža, pokazuje Irminonova zemljišna knjiga opatije Sen Žermen-de-Pre, opatije koja se onda nalazila blizu Pariza a sad je u njemu. Na prostranom imanju ove opatije, rasutom po okolini, bilo je naseljeno tada, još za života Karla Velikog, 2 788 domaćinstava, gotovo bez izuzetka Franaka s njemačkim imenima. Među njima 2 080 kolana, 35 lita [poluslobodnih], 220 robova i samo 8 slobodnih zakupaca! Praksa koju je Salvijan nazvao bezbožnom, naime da je zaštitnik prenosio na sebe vlasništvo seljakove zemlje, a njemu je ostavljao samo na doživotno iskorišćivanje, bila je sad svuda provođena sa seljacima od strane crkve. Kuluci, koji sad sve više ulaze u praksu, imali su svoj uzor koliko u rimskim angarijama,[43] prinudnim radovima za državu, toliko isto u dužnostima članova njemačke marke na izgradnji mostova i putova i na ostvarivanju drugih zajedničkih ciljeva. Dakle, masa stanovništva je poslije četiri stotine godina prividno opet došla sasvim na početak.

---

su trećinu kraljevskih prihoda iz svoje župe i bili nagrađivani zemljišnim posjedima. Kasnije su se grofovi počeli pretvarati od postavljenih kraljevskih službenika u krupne feudalne gospodare, u senjore, sa suverenom vlašću, naročito poslije 877, kad je grofovsko zvanje postalo nasljedno.

[43] *Angarije* — za vrijeme rimskog carstva obaveze stanovnika da za državne potrebe daju podvoz i nosače. Budući da su te obaveze s vremenom bivale sve opsežnije, postale su težak teret za stanovništvo.

To je, međutim, dokazivalo samo dvije stvari: prvo, da su društvena raslojenost i raspodjela vlasništva u propadajućem rimskom imperiju potpuno odgovarali ondašnjem stupnju proizvodnje u zemljoradnji i industriji, da su, dakle, bili nužni; i drugo, da ovaj stupanj proizvodnje za vrijeme slijedećih četiri stotine godina nije bitno opao niti se bitno podigao, da je, dakle, s istom nužnošću opet stvorio istu raspodjelu vlasništva i iste klase stanovništva. Grad je u posljednjim vjekovima rimskog imperija izgubio svoju pređašnju vlast nad selom, a nije je povratio ni u prvim vjekovima njemačke vladavine. To pretpostavlja nizak stupanj razvitka, kako zemljoradnje, tako i industrije. Sve to nužno stvara krupne vladajuće zemljovlasnike i zavisne sitne seljake. Koliko je bilo nemoguće nakalemiti takvom društvu, s jedne strane, rimsku latifundijsku privredu s robovima, a, s druge strane, noviju krupnu kulturu s kulukom, potvrđuju ogromni eksperimenti Karla Velikog s čuvenim carskim poljskim vilama,[44] koji su prošli ne ostavivši gotovo ni traga. Te eksperimente nastavili su samo manastiri, i jedino su za njih oni bili plodonosni; ali manastiri su bili nenormalna društvena tijela koja su se zasnivala na celibatu; oni su mogli davati izuzetne rezultate, ali su baš stoga morali ostati izuzeci.

Ali ipak se za ovih četiri stotine godina napredovalo. Iako nalazimo gotovo iste glavne klase na kraju kao na početku, ipak su se izmijenili ljudi koji su sastavljali te klase. Iščezlo je antičko ropstvo, iščezli su pauperizirani slobodni ljudi koji su prezirali rad kao nešto što dolikuje samo robovima. Između rimskog kolona i novog kmeta stajao je slobodni franački seljak. »Beskorisno sjećanje i uzaludna borba« rimskog svijeta u propadanju bili su mrtvi i sahranjeni. Društvene klase IX vijeka obrazovale su se ne u iskvarenosti civilizacije koja propada, nego u porođajnim bolovima nove civilizacije. Novo pokoljenje, kako gospodara, tako i slugu, bilo je muževno pokoljenje u poređenju s njihovim rimskim prethodnicima. Odnos moćnih zemljovlasnika i zavisnih seljaka, koji je za ove bio neizbježan oblik propadanja antičkog svijeta, bio je sad za one polazna tačka novog razvoja. A zatim, ma koliko izgledale neproduktivne ove četiri stotine godina, one su ostavile *jednu* veliku tvorevinu: moderne nacionalnosti, novo oblikovanje i organizaciju zapadnoevropskog čovječanstva za buduću istoriju. Nijemci su, u stvari, dali Evropi nov život, i stoga se raspad država germanskog perioda ne završava normansko-saracenskim pod-

[44] Karlo Veliki izdao je poseban zakonik o ekonomičnom upravljanju carskim vilama (Capitulare de Villis).

jarmljivanjem, nego daljim razvojem beneficija i stavljanja pod zaštitu (komendacija)[45] u feudalizam, uz tako snažan porast stanovništva da su se jedva dvije stotine godina kasnije mogli bez štetnih posljedica podnijeti veliki gubici u križarskim ratovima.

Ali kakvim tajanstvenim čarobnim sredstvom su Nijemci udahnuli novu životnu snagu Evropi na umoru? Da li je to bila neka njemačkom narodu urođena čarobna moć, kao što nam priča naša šovinistička istoriografija? Nikako. Nijemci su bili, naročito tada, veoma obdareno arijevsko pleme i u punom naponu razvoja. Ali Evropu nisu pomladile njihove specifične nacionalne osobine, već naprosto — njihovo barbarstvo, njihovo gentilno uređenje.

Njihove lične sposobnosti i hrabrost, njihov smisao za slobodu i demokratski instinkt koji je u svim javnim poslovima vidio svoje vlastite poslove, ukratko, sve osobine koje je Rimljanin izgubio i koje su jedine mogle izgraditi nove države i pomoći razvoju novih nacionalnosti iz blata rimskog svijeta — šta su one bile drugo nego karakteristične crte barbara na višem stupnju, plodovi njihova gentilnog uređenja?

Šta ih je osposobilo da preobraze antički oblik monogamije, da ublaže vladavinu muškaraca u porodici, da ženi dadu viši položaj nego što ga je ikad imala u klasičnom svijetu, ako ne njihovo barbarstvo, njihove gentilne navike, njihova još živa nasljeđa iz doba matrijarhata?

Da su oni sačuvali u feudalnoj državi, bar u trima najvažnijim zemljama, Njemačkoj, Sjevernoj Francuskoj i Engleskoj, dio pravog gentilnog uređenja u obliku marke i time dali potlačenoj klasi, seljacima, čak i za vrijeme najgrubljeg srednjovjekovnog kmetstva, lokalnu povezanost i sredstvo otpora kako nisu zatekli ni antički robovi, ni savremeni proleteri — čemu se to duguje ako ne njihovom barbarstvu, njihovom isključivo barbarskom načinu naseljavanja u rodovima?

I najzad, ako su mogli razviti i učiniti isključivim blaži oblik porobljavanja koji su prakticirali već u zavičaju, a u koji je sve više prelazilo ropstvo i u rimskom imperiju; ob-

[45] *Komendacija* — u Evropi VIII i IX vijeka jedan od najrasprostranjenijih načina prelaska seljaka pod »zaštitu« feudalaca, ili sitnih feudalaca pod »zaštitu« krupnih, pod određenim uvjetima (vojničke i druge službe, predaja vlastite zemlje da bi se ova primila nazad kao leno). Komendacija je značila za seljake, koji su na taj akt često bili natjerani, gubitak lične slobode, a za sitnog feudalca zavisnost od krupnih; komendacija je doprinosila porobljavanju seljačkih masa i učvršćivanju feudalne hijerarhije.

lik koji, kao što je Furije prvi istakao, daje porobljenima sredstvo da se postepeno oslobode *kao klasa* (fournit aux cultivateurs des moyens d'affranchissement *collectif et progressif*); oblik koji se time uzdiže visoko nad ropstvom, gdje je moguće jedino neposredno pojedinačno oslobođenje bez prelaznog stanja (za ukidanje ropstva kao posljedicu pobjedničkog ustanka ne zna stari vijek) — dok su, u stvari, kmetovi srednjeg vijeka postepeno proveli svoje oslobođenje kao klasa — čemu imamo to da pripišemo ako ne njihovom barbarstvu, zahvaljujući kome oni još nisu bili dostigli stupanj razvijenog ropstva, ni antičkog radnog ropstva niti istočnjačkog kućnog ropstva?

Sva životna snaga i plodotvornost koje su Nijemci ulili u rimski svijet bilo je barbarstvo. Zaista, samo su barbari sposobni da pomlade izanđali svijet umiruće civilizacije. A najviši stupanj barbarstva, do koga su se i u kome su se Nijemci uzdigli prije seobe naroda, bio je baš najpovoljniji stupanj za taj proces. To objašnjava sve.

IX

BARBARSTVO I CIVILIZACIJA

Pratili smo raspadanje gentilnog uređenja na trima velikim posebnim primjerima — kod Grka, Rimljana i Nijemaca. Ispitajmo u zaključku opće ekonomske uvjete koji su potkopali gentilnu organizaciju društva već na višem stupnju barbarstva, a potpuno je potisnuli s pojavom civilizacije. Ovdje će nam Marksov »Kapital« biti isto toliko neophodan koliko i Morganova knjiga.

Iznikao na srednjem stupnju divljaštva, dalje razvijen na višem stupnju divljaštva, gens je dostigao, ukoliko naši izvori dopuštaju da se to ocijeni, doba svog procvata na nižem stupnju barbarstva. Stoga počinjemo s ovim stupnjem razvitka.

Ovdje, gdje nam američki crvenokošci moraju poslužiti kao primjer, nalazimo gentilno uređenje potpuno izgrađeno. Pleme se dijeli na više gensova, najčešće na dva; svaki od ovih prvobitnih gensova dijeli se, s porastom broja stanovništva, na više gensova-izdanaka, prema kojima se matični gens javlja kao fratrija; sâmo pleme se dijeli na više plemena, a u svakom od njih većinom ponovo nalazimo stare gensove; srodna plemena, bar u pojedinim slučajevima, formiraju savez. Ta jednostavna organizacija potpuno je dovoljna za društvene prilike iz kojih je ponikla. Ona nije ništa drugo do njihovo vlastito, stihijski nastalo grupiranje; ona je u stanju da riješi sve konflikte koji mogu da iskrsnu u okviru tako organiziranog društva. Vanjske konflikte rješava rat; on može da se završi uništenjem plemena, ali nikad njegovim podjarmljivanjem. Veličina, ali i ograničenost gentilnog uređenja je u tome što u njemu nema mjesta gospodarenju i porobljavanju. U gensu nema još nikakve razlike između prava i dužnosti; za Indijanca se ne postavlja pitanje da li je učešće u javnim poslovima, krvnoj osveti ili njenom umiru pravo ili

dužnost; njemu bi ono izgledalo isto tako apsurdno kao i pitanje da je jesti, spavati, loviti — pravo ili dužnost. Isto tako je nemoguća dioba plemena i gensa na različite klase. A to nas vodi k ispitivanju ekonomske baze tog društvenog stanja.

Stanovništvo je veoma rijetko: gušće je samo na mjestu stanovanja plemena, oko koga se prostire u širokom krugu najprije područje za lov, zatim neutralna zaštitna šuma, koja ga odvaja od drugih plemena. Podjela rada je potpuno prirodna; ona postoji jedino između spolova. Muškarac ratuje, ide u lov i ribolov, nabavlja sirovinu za hranu i za to potrebno oruđe. Žena se bavi kućom i pripremanjem hrane i odjeće, kuha, tka, šije. Svako od njih dvoje je gospodar u svom području: muškarac u šumi, žena u kući. Svako je vlasnik oruđa koje je sam izradio i kojim se služi: muškarac oružja, pribora za lov ili ribolov, žena pokućstva. Domaćinstvo je komunističko za nekoliko, često za mnogo porodica.* Ono što se zajednički izgrađuje i upotrebljava zajedničko je vlasništvo: kuća, bašta, kajak. Ovdje, dakle, i jedino još ovdje, postoji »vlasništvo stečeno vlastitim radom«, koje pravnici i ekonomisti pripisuju civiliziranom društvu, posljednji lažni pravni izgovor na koji se još poziva današnje kapitalističko vlasništvo.

Ali ljudi nisu svuda ostali na tom stupnju. U Aziji su zatekli životinje koje je bilo moguće pripitomiti i pripitomljene dalje odgajati. Divlja bivolica morala je da se ulovi, pitoma bivolica davala je svake godine jedno tele i povrh toga mlijeko. Izvjesnom broju najnaprednijih plemena — Arijevcima, Semitima, možda već i Turancima — najprije je bilo glavno zanimanje pripitomljivanje, a zatim samo još odgajivanje i njega stoke. Pastirska plemena su se izdvojila od ostale mase barbara: *prva velika društvena podjela rada.* Pastirska plemena proizvodila su ne samo više namirnica od ostalih barbara već su proizvodila i druge namirnice. Oni su imali prednost nad ostalima ne samo u mlijeku, mliječnim proizvodima i mesu u većim količinama nego i u kožama, vuni, kozjim dlakama i sve većim količinama prediva i tkanina, s obzirom na množinu sirovina. Time je prvi put omogućena redovna razmjena. Na ranijim stupnjevima mogle su da se vrše samo slučajne razmjene; naročita vještina u izrađivanju oružja i oruđa može dovesti do prolazne podjele

* Naročito na sjeverozapadnoj obali Amerike, vidi Benkrofta. Kod plemena Hajda na Otocima Kraljice Šarlote postoje domaćinstva sa po 700 osoba pod jednim krovom. Kod Nutka živjela su čitava plemena pod jednim krovom. *(Engelsova napomena.)*

rada. Tako su nađeni na mnogim mjestima nesumnjivi ostaci radionica kamenog oruđa iz poznijeg kamenog doba; umjetnici koji su ovdje usavršavali svoju vještinu radili su vjerovatno za račun zajednice, kao što još rade stalne zanatlije indijskih gentilnih zajednica. Na tom stupnju nije se mogla pojaviti nikakva druga razmjena do one u okviru plemena, a i ona je ostala izuzetna pojava. Naprotiv ovdje, poslije izdvajanja pastirskih plemena, nalazimo gotovo sve preduvjete za razmjenu između članova raznih plemena, za njeno usavršavanje i učvršćivanje kao redovne ustanove. Razmjenu je prvobitno vršilo pleme s plemenom posredstvom obostranih gentilnih starješina; ali kad su stada počela prelaziti u zasebno vlasništvo, sve više je prevladavala razmjena između pojedinaca, te je najzad ona postala jedini oblik. A glavni artikal koji su pastirska plemena davala svojim susjedima u razmjenu bio je stoka; stoka je postala roba kojom su se mjerile sve druge robe i koja se svuda rado primala u razmjenu za sve druge robe — ukratko, stoka je dobila funkciju novca i već je na tom stupnju služila kao novac. Već u začetku robne razmjene razvila se takvom nužnošću i brzinom potreba za novčanom robom.

Vrtlarstvo, koje je vjerovatno bilo nepoznato azijskim barbarima na nižem stupnju, javilo se kod njih najkasnije na srednjem stupnju, kao preteča zemljoradnje. Pod podnebljem turanske visoravni pastirski život je nemoguć bez zaliha stočne hrane za dugu i oštru zimu; stoga su ovdje livadarstvo i kultura žitarica bili neophodno potrebni. Isto to važi i za stepe sjeverno od Crnog mora. Ali kad je jednom dobivena žitarica za stoku, ona je ubrzo postala i ljudska hrana. Obrađena zemlja ostala je još plemensko vlasništvo, data na iskorišćivanje najprije gensu, kasnije kućnim zajednicama, najzad pojedincima; oni su mogli imati izvjesna prava posjeda na njoj, ali ništa više.

Od industrijskih tekovina tog stupnja dvije su naročito važne. Prva je razboj, a druga topljenje metalnih ruda i obrada metala. Bakar i kalaj i od njih sastavljena bronca bili su kudikamo najvažniji, bronca je davala upotrebljiva oruđa i oružja, ali nije mogla potisnuti kameno oruđe; to je moglo samo željezo, ali dobivanje željeza bilo je još nepoznato. Zlato i srebro se počelo upotrebljavati za nakit i ukras, i svakako je već imalo veliku vrijednost prema bakru i bronci.

Povećanje proizvodnje u svim granama — gajenje stoke, zemljoradnja, kućni zanat — osposobilo je ljudsku radnu snagu da proizvede više nego što je potrebno za njeno održanje. Ono je u isti čas povećalo dnevnu količinu rada koja je padala u dio svakom članu gensa, kućne zajednice ili ino-

kosne porodice. Osjećala se potreba za novim radnim snagama. Rat ih je davao: ratni zarobljenici su pretvoreni u robove. Pri datim općim istorijskim uvjetima, prva velika društvena podjela rada svojim povećanjem produktivnosti rada, dakle bogatstva, i svojim proširenjem područja proizvodnje, neminovno je povukla za sobom ropstvo. Iz prve velike društvene podjele rada proistekao je prvi veliki rascjep društva na dvije klase: gospodare i robove, eksploatatore i eksploatirane.

Kako i kad su stada iz zajedničkog posjeda plemena ili gensa prešla u vlasništvo pojedinih porodičnih starješina, o tome ne znamo dosad ništa. Ali je svakako taj prelaz izvršen uglavnom na tom stupnju. A s pojavom stada i ostalih novih bogatstava dogodila se revolucija u porodici. Privređivanje je uvijek bilo stvar muža, on je stvarao sredstva za privređivanje i ona su bila njegovo vlasništvo. Stada su bila nova sredstva privređivanja, njihovo pripitomljavanje iz početka i briga o njima kasnije — njihov posao. Stoga je njemu pripadala stoka, a isto tako roba i robovi dobiveni razmjenom za stoku. Sav višak koji je sad dolazio od privređivanja pripadao je mužu; žena je učestvovala u uživanju toga, ali nije imala nikakvog udjela u vlasništvu. »Divlji« ratnik i lovac bio je zadovoljan u kući drugim mjestom, iza žene; »krotkiji« pastir, razmjetljivo ističući svoje bogatstvo, probio se na prvo mjesto, a ženu potisnuo na drugo. A ona se nije mogla požaliti. Podjela rada u porodici regulirala je raspodjelu vlasništva između muža i žene; ona je ostala ista, a ipak je postavila na glavu dosadašnji odnos u kući jedino zato što je podjela rada izvan porodice postala drukčija. Isti uzrok koji je osiguravao ženi njenu raniju prevlast u kući: njeno ograničenje na kućni rad, isti uzrok je sad osiguravao prevlast muža u kući: ženin kućni rad gubio se sad pored muževljeva rada na privređivanju; ovaj je bio sve, a onaj — neznatan dodatak. Ovdje se već vidi da oslobođenje žene, njeno izjednačenje s muškarcem, jeste i ostaje nemogućnost dokle god je žena isključena iz društvenog proizvodnog rada i ograničena na kućni privatni rad. Oslobođenje žene biće moguće tek onda kad ona uzmogne učestvovati u velikim, društvenim razmjerima u proizvodnji, a kućni rad je bude još samo u neznatnoj mjeri opterećivao. A to je postalo moguće tek uslijed moderne krupne industrije, koja ne samo što dopušta rad žena u velikim razmjerima, već ga formalno zahtijeva, i koja ide za tim da i privatni kućni rad postepeno pretvori u javnu industriju.

S faktičkom prevlašću muža u kući pala je posljednja smetnja njegovom apsolutizmu. Ovaj apsolutizam je potvrđen

i ovjekovječen padom matrijarhata, uvođenjem patrijarhata, postepenim prelazom sindijazmičkog braka u monogamiju. Ali time je nastala pukotina u starom gentilnom uređenju: inokosna porodica je postala sila i prijeteći se uzdigla nasuprot gensu.

Slijedeći korak vodi nas na viši stupanj barbarstva, u period u kome svi kulturni narodi preživljuju svoje herojsko doba: doba željeznog mača, ali i željeznog pluga i sjekire. Željezo je sad bilo stavljeno u službu čovjeka, posljednja i najvažnija od svih sirovina koje su odigrale revolucionarnu ulogu u istoriji, posljednja — izuzev krumpira. Željezo je omogućilo zemljoradnju na velikim površinama, krčenje prostranih šumskih predjela; ono je dalo zanatliji oruđe takve tvrdoće i oštrine, da mu se nije opirao ni kamen ni drugi kakav poznati metal. Sve to postepeno; prvo željezo bilo je često još mekše od bronce. Stoga je kameno oružje samo lagano nestajalo; ne samo u »Pjesmi o Hildebrandu«, nego čak i kod Hastingsa,[46] 1066. g., još se upotrebljavaju kamene sjekire u borbi. Ali napredak je sad dalje išao neodoljivo, manje isprekidano i brže. Grad s kućama od kamena ili opeke, okružen kamenim zidinama, kulama i zupčastim otvorima, postao je središte plemena ili saveza plemena; to je ogroman napredak u građevinarstvu, ali i znak povećane opasnosti i potrebe zaštite. Bogatstvo je raslo brzo, ali kao bogatstvo pojedinaca; tkanje, obrada metala i drugi zanati, koji su se sve više odvajali, razvijali su sve veću raznolikost i vještinu proizvodnje; zemljoradnja je, pored žitarica, mahunastih plodova i voća, davala sad i ulje i vino, čije je pripremanje bilo naučeno. Tako raznoliku djelatnost nije više mogao vršiti jedan te isti pojedinac; nastupila je *druga velika podjela rada:* zanatstvo se odvojilo od zemljoradnje. Neprekidno povećavanje proizvodnje, a s njom i produktivnosti rada, podiglo je vrijednost ljudske radne snage; ropstvo, na prošlom stupnju još u začetku i sporadično, postalo je sad bitni sastavni dio društvenog sistema; robovi nisu više obični pomoćnici, sad ih tjeraju na tuceta na rad u polja i u radionice. Podjelom proizvodnje na dvije velike glavne grane, zemljoradnju i zanatstvo, nastaje proizvodnja neposredno za razmjenu, robna proizvodnja; s njom se javlja trgovina ne

[46] *Bitka kod Hastingsa,* grada u južnoj Engleskoj, vođena je 14. X 1066. između trupa normandijskog vojvode Vilhelma, koje su bile prodrle u Englesku, i Anglosasa pod kraljem Haraldom II. Anglosasi, koji su u svojoj vojnoj organizaciji zadržali ostatke gentilnog društva i imali primitivno oružje, bili su do nogu potučeni. Njihov kralj je poginuo u bici, a Vilhelm je, pod imenom Vilhelm I (Viljem Osvajač), postao kralj Engleske.

samo u unutrašnjosti i na plemenskim granicama nego već i prekomorska trgovina. Ali sve to još vrlo nerazvijeno; plemeniti metali postaju pretežna i opća novčana roba, ali još nekovani, i razmjenjuju se još samo po čistoj težini.

Pored razlike između slobodnih i robova javlja se razlika između bogatih i siromašnih — s novom podjelom rada nov rascjep društva na klase. Imovinske razlike između pojedinih porodičnih starješina ruše staru komunističku kućnu zajednicu svuda gdje se dotle zadržala; s njom se ruši i zajedničko obrađivanje zemlje za račun te zajednice. Oranica se dodjeljuje na iskorišćivanje inokosnim porodicama najprije privremeno, kasnije jednom zauvijek, prelaz u puno privatno vlasništvo vrši se postepeno s prelazom sindijazmičkog braka u monogamiji. Inokosna porodica postaje privredna jedinica u društvu.

Gušće stanovništvo prinuđava na jače zbijanje redova kako iznutra, tako i prema vanjskom svijetu. Savez srodničkih plemena postaje svuda nužnost, ubrzo dolazi i do njihovog stapanja, a time do stapanja odvojenih plemenskih oblasti u jednu opću oblast naroda. Vojskovođa naroda — rex, basileus, thiudans — postaje neophodan, stalan činovnik. Narodna skupština se javlja tamo gdje već nije postojala. Vojskovođa, vijeće, narodna skupština su organi gentilnog društva koje se razvilo u vojnu demokratiju. Vojnu — jer su rat i organizacija za rat postale sada redovne funkcije narodnog života. Bogatstva susjeda izazivaju gramžljivost narodâ kod kojih se sticanje bogatstva već javlja kao jedan od prvih životnih ciljeva. Oni su barbari: pljačkanje im je lakše i čak časnije od sticanja radom. Rat, koji je ranije vođen samo za osvetu zbog nekog nasilja ili za proširenje oblasti koja je postala nedovoljna, vodi se sad naprosto zbog pljačke, postaje stalna grana privređivanja. Ne stoje uzalud prijeteće zidine oko novih utvrđenih gradova: u njihovim šančevima zjapi grob gentilnog uređenja, a njihove kule stršе već u civilizaciju. A isto to se događa i iznutra. Pljačkaški ratovi povećavaju moć vrhovnog vojskovođe, kao i moć nižih zapovjednika; uobičajeni izbor nasljednika iz istih porodica postepeno prelazi, naročito poslije uvođenja patrijarhata, u nasljednost, koja se najprije podnosi, zatim zahtijeva, najzad uzurpira; položen je temelj nasljednom kraljevstvu i nasljednom plemstvu. Tako se organi gentilnog uređenja postepeno otkidaju od svog korijena u narodu, gensu, fratriji, plemenu, i cijelo gentilno uređenje se izvrće u svoju suprotnost: od organizacije plemena za slobodno uređenje svojih vlastitih poslova ono postaje organizacija za pljačkanje i ugnjetavanje susjeda, a u suglasnosti s tim, njegovi organi postaju

od oruđa narodne volje samostalni organi gospodarenja i ugnjetavanja nasuprot vlastitom narodu. Ali to ne bi bilo nikad moguće da nije pohlepa za bogatstvom podijelila gentilne drugove na bogate i siromahe, da nije »imovinska nejednakost u okviru istog gensa pretvorila jedinstvo interesa u antagonizam gentilnih drugova« (Marks) i da se nije već počelo smatrati, zbog širenja ropstva, sticanje sredstava za život radom kao djelatnost dostojna samo robova, sramnija od pljačkanja.

* *
*

Tako smo stigli na prag civilizacije. Ona počinje novim napretkom u podjeli rada. Na najnižem stupnju ljudi su proizvodili samo neposredno za vlastitu potrebu; ono malo razmjena koje su se vršile, bile su usamljene i odnosile su se samo na višak koji se slučajno javljao. Na srednjem stupnju barbarstva nalazimo već među pastirskim narodima vlasništvo u stoci, koje pri izvjesnoj veličini stada redovno daje višak iznad vlastitih potreba, i istodobno se javlja podjela rada između pastirskih naroda i zaostalih plemena bez stada, a time i dva različita stupnja proizvodnje koji postoje jedan pored drugog, čime su stvoreni uvjeti za redovnu razmjenu. Viši stupanj barbarstva pruža nam dalju podjelu rada između zemljoradnje i zanatstva, što uvjetuje stvaranje sve većeg dijela proizvoda rada neposredno za razmjenu, a time uzdizanje razmjene između pojedinih proizvođača na stupanj društvene životne nužnosti. Civilizacija učvršćuje i pojačava sve te zatečene podjele rada, naročito zaoštravanjem suprotnosti između grada i sela (pri čemu je moguće da grad ekonomski vlada selom, kao u starom vijeku, ili pak selo gradom, kao u srednjem vijeku), i dodaje im treću, njoj svojstvenu, osobito važnu podjelu rada: ona rađa klasu koja se više ne bavi proizvodnjom, već samo razmjenom proizvoda — *trgovce*. Svi dosadašnji začeci stvaranja klasa bili su još isključivo u vezi s proizvodnjom; oni su dijelili ljude koji učestvuju u proizvodnji na one koji rukovode i one koji izvršuju, ili pak na proizvođače višeg i nižeg reda. Ovdje se prvi put javlja klasa koja, ne uzimajući nikakvog učešća u proizvodnji, osvaja rukovođenje proizvodnjom kao cjelinom i ekonomski podvrgava proizvođače; ona se upliće kao neizbježan posrednik između dva proizvođača i eksploatira obojicu. Pod izgovorom da oslobađa proizvođača truda i rizika razmjene, da proširuje prodaju njihovih proizvoda do udaljenih tržišta, da time postaje najkorisnija klasa stanovništva, stvara se klasa para-

zita, pravih društvenih nametnika, koja kao nagradu za vrlo neznatne stvarne usluge skida kajmak, kako sa domaće, tako i sa strane proizvodnje, brzo stiče ogromna bogatstva i odgovarajući društveni utjecaj, i baš zato dobiva u periodu civilizacije sve nove počasti i sve više ovladuje proizvodnjom dok, najzad, ne iznese na vidjelo dana čak i vlastiti proizvod, — periodične krize trgovine.

Na onom stupnju razvitka kojim se sad bavimo, mladi trgovački stalež i ne sluti velike stvari koje ga očekuju. Ali on se razvija i pravi samog sebe neophodnim, a to je dovoljno. A s njim se razvija i *metalni novac*, kovana moneta, a s metalnim novcem novo sredstvo gospodarenja neproizvođača nad proizvođačem i njegovom proizvodnjom. Otkrivena je roba nad robama koja sadrži skrivene u sebi sve druge robe, čarobno sredstvo koje se po volji može pretvoriti u sve što se poželjeti može i želi. Ko ga je imao, vladao je svijetom proizvodnje, a ko ga je imao prije svih? Trgovac. U njegovoj ruci bio je osiguran kult novca. On se brinuo da postane očevidno kako sve robe, a time i svi proizvođači robâ, moraju pasti ničice na zemlju u obožavanju novca. On je u praksi dokazao koliko svi drugi oblici bogatstva postaju samo običan privid prema tom otjelovljenju bogatstva kao takvog. Moć novca se nije pojavila nikad više s takvom iskonskom surovošću i nasiljem kao u tom periodu njegove mladosti. Poslije kupnje robe za novac došao je predujam novca, a s ovim kamata i lihva. I nijedno zakonodavstvo kasnijih doba ne stavlja dužnika tako bezobzirno i beznadno u zavisnost od lihvarskog vjerovnika kao zakonodavstvo stare Atene i starog Rima — a oba su nastala spontano, kao običajna prava, bez druge prinude izuzev ekonomske.

Pored bogatstva u robi i robovima, pored bogatstva u novcu, sad se pojavilo i bogatstvo u posjedu. Pravo posjeda pojedinaca na zemljišnim parcelama, koje im je prvobitno ustupao gens ili pleme, toliko je sad ojačalo da su im te parcele nasljedno pripadale. Ono za čim su oni u posljednje doba naročito težili bilo je oslobođenje od prava gentilne zajednice na parceli, jer im je to postalo okov. Oni su se oslobodili okova — ali ubrzo zatim i novog zemljišnog vlasništva. Puno, slobodno vlasništvo nad zemljom značilo je ne samo mogućnost da se neokrnjeno i neograničeno posjeduje zemlja već je značilo i mogućnost da se ona otuđi. Dok je zemlja bila vlasništvo gensa, ta mogućnost nije postojala. Ali kad je novi vlasnik zemlje definitivno skinuo okove starijeg prava vlasništva gensa i plemena, on je raskinuo i vezu koja ga je dotle neraskidivo vezivala sa zemljom. Šta je to značilo, to mu je objasnio novac, koji je pronađen istodobno s privat-

nim zemljišnim vlasništvom. Zemlja je sad mogla biti roba koja se prodaje i zalaže. Tek što je bilo uvedeno zemljišno vlasništvo, već je bila pronađena i hipoteka (vidi Atenu). Kao što heterizam i prostitucija prate u stopu monogamiju, tako odsad hipoteka prati u stopu zemljišno vlasništvo. Htjeli ste da imate puno, slobodno, otuđivo zemljišno vlasništvo, pa dobro, imate ga — tu l'as voulu, Georges Dandin!*

S proširenjem trgovine, s novcem i novčanom lihvom, sa zemljišnim vlasništvom i hipotekom brzo je rasla koncentracija i centralizacija bogatstva u rukama malobrojne klase, pored njih sve veće osiromašenje masa i sve veća masa siromaha. Nova aristokracija po bogatstvu definitivno je potisnula u pozadinu staro plemensko plemstvo (u Ateni, u Rimu, kod Nijemaca), ukoliko se već od ranije nije poklapala s njime. A uporedo s tom podjelom slobodnih ljudi na klase prema bogatstvu ogromno je porastao, naročito u Grčkoj,* broj robova, čiji je prinudni rad činio podlogu na kojoj se uzdizala nadgradnja cijelog društva.

Pogledajmo sad šta se u tom društvenom preokretu desilo sa starim gentilnim uređenjem. Ono je bilo nemoćno prema novim elementima koji su izrasli bez njegovog sudjelovanja. Pretpostavka za njegovo postojanje je bila da su članovi gensa ili plemena bili zajedno nastanjeni na istom području, naseljenom isključivo njima. Toga odavno više nije bilo. Gensovi i plemena su bili svuda izmiješani, svuda su među građanima živjeli robovi, zaštićenici, stranci. Nastanjenost, koja je stečena tek krajem srednjeg stupnja barbarstva, bila je neprekidno kršena pokretljivošću i promjenljivošću mjesta boravka, što je bilo uvjetovano trgovinom, promjenom zanimanja i razmjenom imanja. Članovi gentilnih tijela nisu se više mogli sastajati radi upravljanja svojim vlastitim zajedničkim poslovima; samo su se još nekako opravljale nevažne stvari, kao religijske svetkovine. Pored potreba i interesa o kojima su gentilna tijela bila pozvana i sposobna da se brinu, nastale su — zbog preokreta privrednih odnosa i promjene društvene strukture, koja je odatle proizašla — nove potrebe i interesi, koji su starom gentilnom uređenju bili ne samo strani, nego su se s njim u svakom pogledu sukobljavali. Interesi zanatlijskih grupa, koje su nastale podjelom rada, i posebne potrebe grada nasuprot selu iziskivali

* — ti si to htio, Žorž Danden! (Molière, »Georges Dandin, ou le mari confondu«, I čin, prizor deveti.) *Prev.*

* Za njihov broj u Ateni vidi gore str. 103. U Korintu je iznosio u doba procvata grada 460 000, u Egini 470 000, u oba slučaja deset puta više od broja slobodnih građana. *(Engelsova napomena.)*

su nove organe; ali svaka od tih grupa bila je sastavljena od ljudi najrazličitijih gensova, fratrija i plemena, ona je obuhvatala čak i strance; stoga su se ti organi morali formirati izvan gentilnog uređenja, pored njega, a time i protiv njega. — A taj sukob interesa ispoljavao se, opet, u svakom gentilnom tijelu, dostižući svoj vrhunac ujedinjavanjem bogataša i siromaha, lihvara i dužnika, u istom gensu i istom plemenu. — Uz to je došla masa novog stanovništva, stranog gentilnom uređenju; ono je moglo, kao u Rimu, postati moćno u zemlji, a pri tom je bilo suviše brojno da bi postepeno bilo primljeno u rodove i plemena krvnog srodstva. Prema toj masi stajale su gentilne zajednice kao zatvorene, povlašćene korporacije; prvobitna, samonikla demokratija pretvorila se u mrsku aristokratiju. — Najzad, gentilno uređenje je izraslo iz društva koje nije znalo ni za kakve unutrašnje suprotnosti, te je i prilagođeno bilo samo takvom društvu. Ono nije imalo nikakva prinudna sredstva osim javnog mnjenja. Međutim, ovdje je nastalo društvo koje s uslijed svih svojih ekonomskih životnih uvjeta moralo podijeliti na slobodne ljude i robove, na eksploatatorske bogataše i eksploatirane siromahe, društvo koje ne samo što nije moglo da pomiri te suprotnosti, već ih je moralo sve više zaoštravati. Takvo društvo moglo je postojati samo u neprekidnoj otvorenoj međusobnoj borbi tih klasa, ili pak pod vladavinom neke treće sile koja je, prividno stojeći iznad antagonističkih klasa, sprečavala njihov otvoreni sukob i dopuštala da se klasna borba rješava u najboljem slučaju na ekonomskom polju, u takozvanom zakonskom obliku. Gentilno uređenje se preživjelo. Ono je bilo uništeno podjelom rada i njenim rezultatom — rascjepom društva na klase. Njega je zamijenila *država*.

* *
*

Gore smo podrobno razmotrili tri glavna oblika u kojima se država podiže na ruševinama gentilnog uređenja. Atena pruža najčistiji, najklasičniji oblik: ovdje se država rađa neposredno i pretežno iz klasnih suprotnosti koje se razvijaju u okviru samog gentilnog društva. U Rimu gentilno društvo postaje zatvorena aristokratija usred mnogobrojnog plebsa, koji je izvan njega i koji ima dužnosti ali nema prava; pobjeda plebsa ruši staro gentilno uređenje i podiže na njegovim ruševinama državu, u kojoj ubrzo potpuno iščezavaju oboje, i gentilna aristokratija i plebs. Najzad, kod njemačkih pobjednika rimskog imperija država se rađa neposredno iz osvajanja velikih stranih teritorija, gdje gentilno uređenje

ne pruža nikakvo sredstvo za vladanje nad njima. Ali kako s ovim osvajanjem nije skopčana ni ozbiljna borba s ranijim stanovništvom niti razvijenija podjela rada; kako su osvojeni i osvajači gotovo na istom stupnju ekonomskog razvoja, pa ekonomska baza društva ostaje dakle onakva kakva je bila, to je gentilno uređenje moglo da se održi još mnogo vjekova u promijenjenom, teritorijalnom obliku kao uređenje marke [Markverfassung], pa čak da se za neko vrijeme u oslabljenom obliku pomladi u kasnijim plemićkim i patricijskim rodovima, štaviše i seljačkim rodovima kao u Ditmaršenu.*[47]

Država, dakle, nikako nije društvu izvana nametnuta sila; isto tako ona nije »otjelovljenje moralne ideje«, »slika i otjelovljenje uma«, kako tvrdi Hegel.[48] Ona je, naprotiv, proizvod društva na određenom stupnju razvoja; ona je priznanje da se to društvo zaplelo u nerazrješivu protivurječnost sa samim sobom, da se podijelilo na nepomirljive suprotnosti koje je nemoćno da savlada. A da ove suprotnosti, klase sa suprotnim ekonomskim interesima, ne bi u jalovoj borbi iscrple i sebe i društvo, postala je neophodnom sila koja prividno stoji iznad društva i koja treba da ublažava konflikt, da ga drži unutar granica »poretka«; a ta sila koja je proizašla iz društva, ali koja se stavlja iznad njega i sve se više otuđuje od njega, jeste država.

Nasuprot staroj gentilnoj organizaciji država se odlikuje, prvo, podjelom državljana *po teritoriju.* Kao što smo vidjeli, stare gentilne zajednice, stvorene i održavane krvnom vezom, postale su nedovoljne najviše stoga što su pretpostavljale vezanost članova za jedan određen teritorij, a to je davno pre-

---

* Prvi istoričar koji je imao bar približnu predodžbu o suštini gensa bio je Nibur, a za to — isto tako kao i za zablude koje je otuda bez oklijevanja prenio — ima da zahvali svom poznavanju ditmaršenskih rodova. *(Engelsova napomena.)*

[47] *Ditmaršen* — kraj u jugozapadnom dijelu današnjeg Šlezvig-Holštajna. Nekad su ga nastavali Sasi, u VIII vijeku osvojio ga je Karlo Veliki, kasnije je bio u posjedu raznih crkvenih i svjetovnih feudalaca. Od sredine XII vijeka stanovnici Ditmaršena, među kojima su prevladavali slobodni seljaci, počeli su postepeno zadobivati samostalnost, pa su od početka XIII do sredine XVI vijeka bili faktično nezavisni. U tom periodu Ditmaršen je bio zajednica samoupravnih seoskih općina, a osnova tih općina bili su u mnogo slučajeva stari seljački rodovi (gentes). Do XIV vijeka vrhovna vlast je pripadala skupštini svih slobodnih zemljoposjednika, zatim je prešla na tri izborna kolegija. Godine 1559. trupe danskog kralja Frederika II i holštajnskih vojvoda Johana i Adolfa slomile su otpor stanovništva Ditmaršena. Teritorij Ditmaršena pobjednici su podijelili između sebe.

[48] Hegel, »Osnovi filozofije prava«, §§ 257 i 360.

stalo. Teritorij je ostao, ali su ljudi postali pokretljivi. Uzeta je, dakle, teritorijalna podjela kao polazna tačka, a građani su imali da ostvaruju svoja javna prava i dužnosti tamo gdje su se naselili, bez obzira na gens i pleme. Ova organizacija državljana po mjesnoj pripadnosti zajednička je svima državama. Stoga ona nama izgleda prirodna; ali vidjeli smo kakve su uporne i dugotrajne borbe bile potrebne prije nego što je ona u Ateni i Rimu uspjela da zauzme mjesto stare organizacije po rodovima.

Druga odlika je ustanova *javne vlasti,* koja nije više neposredno istovetna sa stanovništvom koje se sâmo organiziralo kao oružana sila. Ova posebna javna vlast je nužna, jer je samoaktivna oružana organizacija stanovništva postala nemoguća otkako se društvo podijelilo na klase. I robovi spadaju u stanovništvo, 90 000 atenskih građana prema 365 000 robova čine samo povlašćenu klasu. Narodna vojska atenske demokratije bila je aristokratska javna vlast u odnosu na robove i držala ih je u pokornosti; ali, kao što je gore opisano, i za držanje građana u pokornosti bila je potrebna žandarmerija. Ta javna vlast postoji u svakoj državi, ona se sastoji ne samo od naoružanih ljudi, već i od materijalnih dodataka, tamnica i prinudnih ustanova svih vrsta, o kojima gentilno uređenje nije ništa znalo. Ona može biti vrlo neznatna, gotovo beznačajna, u društvima sa još nerazvijenim klasnim suprotnostima i u udaljenim područjima, kao što je to slučaj povremeno i mjestimično u Sjedinjenim Američkim Državama. Ali ona jača ukorak sa zaoštravanjem klasnih suprotnosti u okviru države i s povećanjem teritorija i broja stanovnika državâ koje međusobno graniče — dovoljno je pogledati našu današnju Evropu, gdje su klasne borbe i osvajačka konkurencija uzdigle javnu vlast na visinu sa koje ona prijeti da proguta cijelo društvo, pa čak i državu.

Da bi se održavala ta javna vlast, potrebne su uplate građana — *porezi.* Oni su bili potpuno nepoznati gentilnom društvu. Ali mi bismo danas imali o tome dosta da kažemo. S razvitkom civilizacije ni porezi nisu više dovoljni: država izdaje mjenicu na budućnost, zaključuje zajmove, *državne dugove.* I o ovome bi imala stara Evropa šta da kaže.

Raspolažući javnom vlašću i pravom ubiranja poreza, činovnici sad stoje kao organi društva *iznad* društva. Slobodno, dobrovoljno poštovanje koje se ukazivalo organima gentilnog uređenja njima nije dovoljno, čak i kad bi ga mogli imati; kao nosiocima vlasti koja se otuđuje od društva, mora im se pribaviti autoritet izuzetnim zakonima, na osnovu kojih oni uživaju naročitu neprikosnovenost i nepovredivost. Najbjedniji policijski služitelj civilizirane države ima više »autorite-

ta« nego svi organi gentilnog društva zajedno, ali najmoćniji vladalac i najveći državnik ili vojskovođa doba civilizacije može pozavidjeti najneznatnijem gentilnom starješini na neiznuđenom i neosporavanom poštovanju koje mu je ukazivano. Jedan se nalazi baš usred društva, dok je drugi prinuđen da nastoji da predstavlja nešto iznad i izvan društva.

Kako je država nastala iz potrebe da se obuzdaju klasne suprotnosti, a kako je istodobno nastala usred sukoba klasa, to je ona po pravilu država najmoćnije, ekonomski vladajuće klase, koja pomoću nje postaje i politički vladajuća klasa, te tako stiče nova sredstva za ugnjetavanje i eksploataciju potlačene klase. Tako je antička država bila prije svega država robovlasnika za ugnjetavanje robova, kao što je feudalna država bila organ plemstva za ugnjetavanje kmetova i podložnika, a moderna predstavnička država oruđe eksploatacije najamnog rada od strane kapitala. Međutim ima izuzetno perioda kad su klase, koje se bore, po svojim snagama toliko blizu ravnoteži da državna vlast, kao prividna posrednica, trenutno dobiva izvjesnu samostalnost prema objema. Takva je apsolutna monarhija XVII i XVIII vijeka, koja uravnotežava plemstvo i buržoaziju; takav je bonapartizam Prvog i naročito Drugog Francuskog Carstva, koji je izigravao proletarijat pomoću buržoazije i buržoaziju pomoću proletarijata. Najnovije postignuće ove vrste, gdje vladajući i podložnici izgledaju podjednako komično, jeste novo njemačko carstvo Bismarkove nacije: ovdje se drže u ravnoteži kapitalisti i radnici i podjednako im se podvaljuje u korist propalih pruskih provincijskih plemića.

Osim toga, u većini istorijskih država državljanima su priznata prava proporcionalno s njihovom imovinom, i time je neposredno rečeno da je država organizacija imućne klase za zaštitu od klase koja nema ništa. Tako je bilo već s atenskim i rimskim imovinskim klasama. Tako u srednjovjekovnoj feudalnoj državi, gdje se politička moć raspoređivala prema zemljišnom posjedu. Tako je s izbornim cenzusom u modernim predstavničkim državama. Međutim, to političko priznaje imovinskih razlika nije nipošto bitno. Naprotiv, ono obilježava niži stupanj državnog razvoja. Najviši državni oblik, demokratska republika, koja u našim modernim društvenim odnosima postaje sve više neizbježna nužnost, i koja je državni oblik u kome se jedino može riješiti posljednja odlučujuća borba između proletarijata i buržoazije — demokratska republika službeno više ne priznaje imovinske razlike. U njoj bogatstvo iskorišćuje svoju moć indirektno, ali utoliko sigurnije. S jedne strane — u obliku neposredne korupcije činovnika, u čemu je Amerika klasičan primjer, s

druge strane — u obliku saveza vlade s burzom, koji se provodi utoliko lakše ukoliko više rastu državni dugovi i ukoliko više dionička društva koncentriraju u svojim rukama ne samo transport nego i samu proizvodnju, te opet nalaze svoj centar u burzi. Za to nam, osim Amerike, pruža uvjerljiv primjer i najnovija Francuska Republika, a također je i čestita Švajcarska dala svoj obol na tom polju. Ali da za taj bratski savez vlade i burze nije potrebna demokratska republika, potvrđuje, pored Engleske, novo njemačka carstvo, gdje se ne može reći koga je više uzdiglo opće pravo glasa, Bismarka ili Blajhredera. I najzad, imućna klasa neposredno vlada putem općeg prava glasa. Dokle god potlačena klasa — dakle u našem slučaju proletarijat — ne bude još zrela da sama sebe oslobodi, dotle će ona, u većini, smatrati postojeći društveni poredak kao jedino mogućan, i politički biti prirepak kapitalističke klase, njeno krajnje lijevo krilo. Ali ukoliko postaje zrelija da sama sebe oslobodi, utoliko se ona konstituira kao posebna partija, bira svoje vlastite a ne kapitalističke predstavnike. Opće pravo glasa je na taj način mjerilo zrelosti radničke klase. Više od toga ono ne može i neće nikad biti u današnjoj državi, ali to je i dovoljno. Onog dana kad termometar općeg prava glasa pokaže tačku ključanja kod radnika, oni će, kao i kapitalisti, znati šta to znači.

Država, dikle, ne postoji odvajkada. Bilo je društava koja su izlazila na kraj i bez nje, koja nisu imala ni pojma o državi i državnoj vlasti. Na određenom stupnju ekonomskog razvoja, koji je bio nužno povezan s rascjepom društva na klase, država je zbog ovog rascjepa postala nužnost. Sad se približavamo brzim koracima razvojnom stupnju proizvodnje na kome postojanje tih klasa ne samo što će prestati da bude nužnost već će postati stvarna smetnja proizvodnji. One će nestati isto tako neminovno kao što su ranije nastale. S njim će neminovno nestati i država. Društvo koje će iznova organizirati proizvodnju na osnovi slobodne i jednake asocijacije proizvođača, premjestiće cijelu državnu mašinu tamo gdje će joj tada biti mjesto: u muzej starina, pored kolovrata i brončane sjekire.

* *
*

Civilizacija je dakle, prema izloženom, onaj stupanj razvitka društva na kome podjela rada, razmjena između pojedinaca koja iz nje proističe i robna proizvodnja koja ujedinjuje oba procesa, dostižu pun zamah i izazivaju prevrat u cijelom ranijem društvu.

Proizvodnja svih ranijih stupnjeva društvenog razvoja bila je u sušitini kolektivna, kao što se i potrošnja vršila neposrednom raspodjelom proizvoda u okviru većih ili manjih komunističkih zajednica. Ta kolektivna proizvodnja bila je vrlo skučena; ali ona je povlačila za sobom vlast proizvođačâ nad svojim procesom proizvodnje i svojim proizvodom. Oni znaju šta će biti s proizvodom: oni ga troše, on ne izlazi iz njihovih ruku; i dokle god se proizvodnja vrši na toj osnovi, ona ne može prerasti proizvođačima preko glave, ne može stvoriti, njima nasuprot, nikakve avetinjske strane sile, kao što se to redovno i neminovno događa u civilizaciji.

Ali u taj proces proizvodnje polagano se uvlači podjela rada. Ona potkopava kolektivnost proizvodnje i prisvajanja, uzdiže prisvajanje od strane pojedinaca na stupanj prevladavajućeg pravila i time stvara razmjenu između pojedinaca — kako se to događa, vidjeli smo već gore. Robna proizvodnja postepeno postaje vladajući oblik.

S robnom proizvodnjom, proizvodnjom koja nije više za vlastitu potrošnju, već za razmjenu, proizvodi nužno prelaze iz ruke u ruku. Razmjenjujući svoj proizvod proizvođač ga pušta iz ruku, on više ne zna šta će s njim biti. Čim novac, a s novcem trgovac, stupi kao posrednik između proizvođača, proces razmjene postaje još zamršeniji, konačna sudbina proizvoda još neizvjesnija. Trgovaca ima mnogo, i niko od njih ne zna šta drugi radi. Roba sad više ne prelazi samo iz ruke u ruku, ona prelazi s tržišta na tržište; proizvođači su izgubili vlast nad cjelokupnom proizvodnjom svoje životne sfere, a na trgovce ona nije prešla. Proizvodi i proizvodnja su ostavljeni slučaju.

Međutim, slučaj je samo jedan pol povezanosti čiji se drugi pol zove nužnost. U prirodi, gdje također izgleda kao da vlada slučaj, već odavno smo u svakoj pojedinoj oblasti utvrdili unutrašnju nužnost i zakonitost koje se manifestiraju u tom slučaju. A ono što vrijedi za prirodu vrijedi i za društvo. Ukoliko više društvena djelatnost, niz društvenih pojava, izmiče svjesnoj kontroli ljudi, prerasta im preko glave, ukoliko ona više izgleda ostavljena pukom slučaju, utoliko više se u tom slučaju kao prirodnom nužnošću manifestiraju unutrašnji zakoni koji su svojstveni toj djelatnosti. Takvi zakoni vladaju i slučajnostima u robnoj proizvodnji i robnoj razmjeni; oni se pojedincu koji proizvodi i vrši razmjenu suprotstavljaju kao strane, isprva čak nepoznate sile, čija se priroda mora tek s naporom proučiti i dokučiti. Ti ekonomski zakoni robne proizvodnje modificiraju se na različitim stupnjevima razvoja tog oblika proizvodnje; ali uglavnom cjelokupan period civilizacije je pod njihovom vlašću. Još i

danas proizvod vlada nad proizvođačima; joć i danas se cjelokupna društvena proizvodnja ne regulira zajednički smišljenim planom, nego slijepim zakonima koji se ispoljavaju elementarnom snagom, u krajnjoj liniji u olujama periodičnih trgovinskih kriza.

Vidjeli smo gore kako se ljudska radna snaga na prilično ranom razvojnom stupnju proizvodnje osposobila da daje znatno veći proizvod nego što je potrebno za izdržavanje proizvođača i da je taj razvojni stupanj uglavnom isti onaj na kome su se pojavile podjela rada i razmjena između pojedinaca. Poslije toga nije više potrajalo dugo dok je otkrivena velika »istina« da i čovjek može biti roba, da ljudska snaga može biti predmet razmjene i iskorišćivanja time što se čovjek pretvara u roba. Tek što su ljudi počeli da vrše razmjenu, već su postali i sâmi predmet razmjene. Aktiv je postao pasiv, htjeli to ljudi ili ne.

S ropstvom, koje je dostiglo svoj najpuniji razvitak za vrijeme civilizacije, pojavio se prvi veliki rascjep društva na eksploatatorsku i eksploatiranu klasu. Taj rascjep trajao je za vrijeme cijelog civiliziranog perioda. Ropstvo je prvi oblik eksploatacije, svojstven antičkom svijetu; za njim dolazi kmetstvo u srednjem vijeku, najamni rad u novije doba. To su tri velika oblika porobljavanja koja su karakteristična za tri velike epohe civilizacije; otvoreno a u novije doba prerušeno ropstvo uvijek ih prati.

Stupanj robne proizvodnje, kojom počinje civilizacija, ekonomski se odlikuje uvođenjem: 1) metalnog novca, a time novčanog kapitala, kamate i lihve; 2) trgovaca kao posredničke klase između proizvođača; 3) privatnog zemljišnog vlasništva i hipoteke i 4) ropskog rada kao vladajućeg oblika proizvodnje. Oblik porodice koji odgovara civilizaciji i koji s njom dolazi definitivno do prevlasti je monogamija, vladavina muža nad ženom, i inokosna porodica kao privredna jedinica društva. Glavna veza civiliziranog društva je država, koja je u svim tipičnim periodima bez izuzetka država vladajuće klase i u svim slučajevima ostaje u suštini mašina za držanje u pokornosti potlačene, eksploatirane klase. Karakteristično je za civilizaciju još: s jedne strane — učvršćivanje suprotnosti između grada i sela kao osnove cjelokupne društvene podjele rada; s druge strane — uvođenje testamenata pomoću kojih vlasnik može raspolagati svojim vlasništvom čak i poslije svoje smrti. Ova ustanova, koja je direktno protivurječna starom gentilnom uređenju, bila je nepoznata u Ateni sve do Solona; u Rimu je uvedena već rano, ali ne zna-

mo kada;* kod Nijemaca su je uveli popovi da bi čestiti Nijemac mogao bez smetnje testamentarno ostaviti crkvi svoje nasljedstvo.

S ovim osnovnim uređenjem civilizacija je izvela stvari za koje ni izdaleka nije bilo doraslo staro gentilno uređenje. Ali ona ih je izvela pokrenuvši najprljavije nagone i strasti u čovjeku i razvivši ih na račun svih ostalih njegovih sklonosti. Niska pohlepa je bila pokretačka snaga civilizacije od njenog prvog dana do danas, njen jedini krajnji cilj je bilo bogatstvo, i još jednom bogatstvo, i po treći put bogatstvo, bogatstvo ne društva nego tog pojedinog bijednog individuuma. Ako joj je pri tom pao u dio snažniji razvoj nauke i ako su se u njenim njedrima ponavljali periodi najvišeg procvata umjetnosti, to je ipak bilo samo stoga što se bez njih ne bi mogla u punoj mjeri sticati bogatstva našeg doba.

Kako je osnova civilizacije eksploatacija jedne klase od strane druge, to se cio njen razvitak kreće u stalnoj protivurječnosti. Svaki napredak proizvodnje istodobno je nazadak u položaju eksploatirane klase, tj. velike većine. Svaka blagodat za jednu neminovno je zlo za drugu, svako novo oslobođenje jedne klase je novo ugnjetavanje druge klase. Najuvjerljiviji dokaz za to pruža uvođenje mašinerije, čije je djelovanje danas poznato cijelom svijetu. I ako se kod barbara, kao što smo vidjeli, jedva još mogla praviti razlika između prava i dužnosti, civilizacija je učinila razliku i suprotnost između njih jasnom i najglupljem čovjeku, dajući jednoj klasi gotovo sva prava, drugoj pak gotovo sve dužnosti.

Ali tako ne treba da bude. Što je dobro za vladajuću klasu, treba da bude dobro za cijelo društvo, s kojim se vladajuća klasa identificira. Dakle, ukoliko civilizacija dalje napreduje, utoliko je više prinuđena da nevolje koje je ona s neminovnošću stvorila pokriva plaštom ljubavi, da ih uljepšava ili poriče, ukratko — da uvodi konvencionalno licemjerstvo koje nije bilo poznato ni ranijim društvenim oblicima, pa

* Lasalov »Sistem stečenih prava« zadržava se u drugom dijelu poglavito na tezi da je rimski testament star koliko i sâm Rim, da u rimskoj istoriji nikad nije bilo »doba bez testamenta«; da je testament, naprotiv, nastao iz kulta umrlih u doba prije Rimljana. Lasal, kao vjerni starohegelijanac, ne izvodi rimske pravne odredbe iz društvenih odnosa Rimljana, već iz »spekulativnog pojma« volje, i dolazi na taj način do tog totalno neistorijskog tvrđenja. Tome se ne treba čuditi u knjizi koja na osnovu istog spekulativnog pojma dolazi do rezultata da je u rimskom nasljedstvu prenošenje imovine bila sasvim sporedna stvar. Lasal vjeruje ne samo u iluzije rimskih pravnika, naročito ranijeg doba, on ih čak nadmašuje. *(Engelsova napomena.)*

čak ni prvim stupnjevima civilizacije, i koje, najzad, dostiže svoj vrhunac u tvrđenju: eksploataciju potlačene klase vrši eksploatatorska klasa jedino i isključivo u interesu sâme eksploatirane klase; ako pak ona to ne uviđa, nego se čak buni, onda je to najcrnja nezahvalnost prema dobrotvorima, eksploatatorima.*

I na kraju evo Morganovog mišljenja o civilizaciji:

»Otkako je počela civilizacija, porast bogatstva je postao tako ogroman, njegovi oblici tako različiti, njegova primjena tako opsežna i upravljanje njime tako vješto u interesu vlasnika, da je ovo bogatstvo, nasuprot narodu, *postalo sila koja se ne može savladati. Ljudski duh stoji bespomoćan i općinjen pred svojom vlastitom tvorevinom.* No ipak će doći vrijeme kad će ljudski um dovoljno ojačati da ovlada bogatstvom, kad će utvrditi kako odnos države prema vlasništvu koje štiti, tako i granice pravâ vlasnika. Društveni interesi apsolutno su preči od pojedinačnih interesa, i oba se moraju dovesti u pravičan i harmoničan odnos. Sâmo stremljenje za bogatstvom nije krajnji cilj čovječanstva, ako progres ima da ostane zakon budućnosti, kao što je bio u prošlosti. Vrijeme koje je proteklo otkako je počela civilizacija samo je neznatan dio proteklog života čovječanstva, i samo neznatan dio života koji mu još predstoji. Raspad društva stoji prijeteći pred nama kao završetak jednog istorijskog razvitka čiji je jedini krajnji cilj bogatstvo; jer takav razvitak sadrži elemente svog vlastitog uništenja. Demokratija u upravi, bratstvo u društvu, ravnopravnost i opće obrazovanje uvešće slijedeći viši stupanj društva, kome neprekidno streme iskustvo, um i nauka. *On će biti ponovno oživljavanje — ali u višem obliku — slobode, jednakosti i bratstva starih gensova.«* (Morgan, Ancient Society, str. 552).

Napisano od kraja marta do 26. maja 1884.
Prvi put štampano kao knjiga u Cirihu 1884.

(Preveo MILORAD SIMIĆ
Redaktor NATAŠA TKALEC)

---

* Namjeravao sam isprva da briljantnu kritiku civilizacije, koja se nalazi rasuta po djelima Šarla Furijea, stavim pored kritike Morganove i moje vlastite. Na žalost nemam vremena za to. Napominjem samo da već Furije smatra monogamiju i zemljišno vlasništvo glavnim obilježjima civilizacije i da ih naziva ratom bogatih protiv siromašnih. Isto tako se već kod njega nalazi duboko shvaćanje da su inokosne porodice (les familles incohérentes) privredne jedinice u svim nesavršenim društvima, pocijepanim na suprotnosti. *(Engelsova napomena.)*

čak ni prvim stupnjevima civilizacije i koji, najzad, dostižu svoj vrhunac u tvrđenju: eksploatacija potlačene klase vrši eksploatatorska klasa jedino i isključivo u interesu same eksploatirane klase; ako pak ona to ne uviđa, nego se čak buni, onda je to najcrnja nezahvalnost prema dobrotvorima, eksploatatorima.*

I na kraju evo Morganove misli o civilizaciji:

»Otkako je počela civilizacija, porast bogatstva je postao tako ogroman, njegovi oblici tako različiti, njegova primjena tako opsežna i upravljanje njime tako vješto u interesu vlasnika, da je to bogatstvo, nasuprot narodu, postalo sila koja se ne može savladati. Ljudski duh stoji bespomoćan i zbunjen pred svojom vlastitom tvorevinom. No ipak će doći vrijeme kad će ljudski um dovoljno ojačati da ovlada bogatstvom, kad će utvrditi kako odnose države prema vlasništvu koje štiti, tako i granice prava vlasnika. Društveni interesi apsolutno su ispred od pojedinačnih interesa, i oba se moraju dovesti u pravičan i harmoničan odnos. Samo stjecanje nije za bogatstvom niti krajnji cilj čovječanstva, ako progres ima da ostane zakon budućnosti, kao što je bio u prošlosti. Vrijeme koje je proteklo otkako je počela civilizacija samo je neznatan dio proteklog života čovječanstva, i samo neznatan dio života koji mu još predstoji. Raspad društva stoji pred nama kao završetak jednog historijskog razvitka kojemu je jedini krajnji cilj bogatstvo; jer takav razvitak sadrži elemente vlastitog uništenja. Demokracija u upravi, bratstvo u društvu, jednakopravnost i opće obrazovanje uvest će slijedeći viši stupanj društva, kome neprekidno streme iskustvo, um i znanost. On će biti ponovno oživljavanje — ali u višem obliku — slobode, jednakosti i bratstva starih gensova« (Morgan, Ancient Society, str. 552).

Napisano od kraja marta do 26. maja 1884.

Prvi put izašlo kao posebna knjiga u Cirihu 1884.

(Preveo MILORAD SIMIĆ

Redaktor NATAŠA TKALEC)

* Namjeravao sam isprva da briljantnu kritiku civilizacije, koja se nalazi rasuta po djelima Charlesa Fouriera, stavim pored Morganove i moje vlastite. Na žalost nemam vremena za to. Napominjem samo da već Fourier smatra monogamiju i zemljišno vlasništvo glavnim obilježjima civilizacije i da ih naziva ratom bogatih protiv siromašnih. Isto tako se već kod njega nalazi duboko shvaćanje da su u nekoj nepravilnoj (les familles incohérentes) privredne jedinice u svim klasnim društvima podijeljenim na suprotnosti. (Engelsova napomena)

DODACI

F. Engels

ULOGA RADA PRI PRETVARANJU MAJMUNA U ČOVJEKA

Rad je izvor svega bogatstva, kažu politički ekonomisti. On to i jeste — pored prirode koja mu pruža materijal što ga on pretvara u bogatstvo. Ali rad je još i nešto beskrajno više od toga. On je prvi osnovni uslov svega ljudskoga života, i to u tolikoj mjeri da u izvjesnom smislu moramo reći: rad je stvorio samog čovjeka.

Prije više stotina hiljada godina, u jednom, ne još tačno određenom razdoblju onog perioda u razvitku zemlje koji geolozi nazivaju tercijarom, po svoj prilici potkraj toga perioda, živio je negdje u žarkom pojasu — vjerovatno na nekom velikom kopnu, sada potonulom na dno Indijskog oceana — jedan naročito visoko razvijeni rod čovjekolikih majmuna. Darvin nam je dao približan opis tih naših predaka. Oni su bili potpuno pokriveni dlakom, imali su bradu i šiljate uši, i živjeli su u čoporima po drveću.

Vjerovatno da su ti majmuni, prije svega pod utjecajem svoga načina života koji je tražio da ruke pri veranju vrše drugu funkciju nego noge, počeli da se pri hodanju po zemlji odvikavaju da se pomažu rukama i da se navikavaju na sve uspravniji hod. Time je bio učinjen *odlučujući korak za prelaz od majmuna ka čovjeku.*

Svi danas još postojeći čovjekoliki majmuni mogu da stoje uspravno i da se kreću samo nogama, ali jedino u nuždi i vrlo nespretno. Njihov prirodan hod je poluuspravan i uključuje upotrebu ruku. Većina njih se pri hodanju opire o zemlju člankovima šake i, skupivši noge, odbacuje tijelo između drugih ruku, kao hrom čovjek koji hoda na štakama. Uopće, mi još i sad kod majmuna možemo promatrati sve prelazne stupnjeve od hodanja četvoronoške do hodanja na dvije noge. Ali ni kod jednog od njih to hodanje na dvije noge nije postalo više do ispomaganje u slučaju nužde.

Ako je uspravan hod kod naših dlakavih predaka imao da postane najprije pravilo, a s vremenom i nužnost, onda to pretpostavlja da su ruke za to vrijeme sve više i više dobivale druge funkcije. I kod majmuna postoji već izvjesna podjela upotrebe ruku i nogu. Kao što je već spomenuto, ruka se pri veranju upotrebljava drukčije nego noga. Ona prvenstveno služi za branje i držanje hrane, kao što to čine niži sisari prednjim šapama. Neki majmuni grade njome gnijezda na drveću, ili čak, kao čimpanza, krovove među granama kao zaklon od nevremena. Njome oni hvataju batine za odbranu od neprijatelja ili bombardiraju neprijatelje plodovima i kamenjem. Njome oni kad su u ropstvu, vrše niz jednostavnih operacija. Ali baš tu se pokazuje kako je velika razlika između nerazvijene ruke čak i najčovjekolikijih majmuna i čovječje ruke usavršene radom tokom stotina hiljada godina. Broj i opći raspored kostiju i mišića isti je kod obiju; ali ruka najprimitivnijeg divljaka može da izvrši stotine operacija koje nijedna majmunska ruka ne može da ponovi. Nijedna majmunska ruka nije nikad napravila ni najgrublje sječivo od kamena.

Operacije kojima su naši preci pri prelazu od majmuna ka čovjeku u toku mnogo hiljada godina postepeno prilagođavali svoju ruku mogle su, dakle, najprije biti samo vrlo jednostavne. Najprimitivniji divljaci, čak i oni kod kojih treba pretpostaviti vraćanje u stanje koje je sličnije životinjskom, uz istovremeno nazadovanje u tjelesnom razvitku, još uvijek stoje mnogo više od tih prelaznih bića. Prije nego što je čovječja ruka preradila prvi kremen u sječivo, mora da su protekli takvi vremenski razmaci prema kojima nama poznati istorijski period izgleda beznačajan. Ali odlučujući korak bio je učinjen: *ruka je postala slobodna* i mogla je sad da stiče sve nove i nove vještine, a time stečena veća gipkost nasljeđivala se i napredovala je iz pokoljenja u pokoljenje.

Prema tome, ruka nije samo organ rada, *ona je i njegov proizvod*. Jedino radom, prilagođavanjem sve novim i novim operacijama, nasljeđivanjem time stečenog naročitog razvitka mišića, tetiva, a u dužim periodima i kostiju, i sve novom primjenom te naslijeđene istančanosti na nove, sve složenije operacije, čovječja ruka je dostigla onaj visoki stupanj savršenstva na kojem je mogla stvoriti Rafaelove slike, Torvaldsenove kipove i Paganinijevu muziku.

Ali ruka nije bila nešto za sebe. Ona je bila samo jedan od članova cijelog, veoma složenog organizma. I ono što je bilo od koristi ruci, bilo je od koristi i čitavom tijelu u čijoj je službi ona radila — i to na dvojaki način.

Najprije uslijed zakona korelacije rastenja, kako ga je nazvao Darvin. Po tom zakonu određeni oblici pojedinih dijelova jednog organskog bića uvijek su povezani sa izvjesnim oblicima drugih dijelova koji, na izgled, nisu s njima ni u kakvoj vezi. Tako sve životinje koje imaju crvena krvna zrnca bez ćelijske jezgre i kod kojih je potiljačna kost dvama gležnjevima (kondilima) vezana s prvim pršljenom kičme imaju, bez izuzetka, i mliječne žlijezde za dojenje mladih. Tako su kod sisara razdvojena kopita redovno povezana sa složenim želucem za preživanje. Promjene određenih oblika povlače za sobom promjene oblika drugih dijelova tijela, a da ne možemo objasniti tu vezu. Potpuno bijele mačke s plavim očima su uvijek, ili gotovo uvijek, gluhe. Postepeno usavršavanje čovječje ruke i razvijanje nogu za uspravan hod, koje se vršilo uporedo s tim usavršavanjem, bez sumnje je takvom korelacijom utjecalo na druge dijelove organizma. Ali ovaj utjecaj je još odveć malo ispitan da bismo mogli reći nešto više od opće konstatacije.

Daleko je važniji direktan utjecaj razvitka ruke na ostali organizam, utjecaj koji se može dokazati. Kao što je već rečeno, naši majmunski preci bili su društvena bića. Očigledno je da se porijeklo čovjeka, te najdruštvenije od svih životinja, ne može izvoditi od nedruštvenog najbližeg pretka. Vlast nad prirodom, koja počinje s razvitkom ruke, s radom, proširivala je pri svakom novom napretku vidokrug čovjeka. Na predmetima prirode on je otkrivao sve nova i nova, dotada nepoznata svojstva. S druge strane, razvijanje rada nužno je doprinosilo tješnjem povezivanju članova društva, jer je povećavalo broj slučajeva međusobnog pomaganja, zajedničkog djelanja i bistrilo svijest o korisnosti tog zajedničkog djelanja za svakog pojedinca. Ukratko, ljudi koji su nastajali došli su do toga da su jedan drugome *imali nešto da kažu.* Potreba je stvorila sebi organ: nerazvijeni grkljan majmuna preobražavao se, polako ali sigurno, putem modulacije za sve razvijeniju modulaciju, a organi usta postepeno su učili da izgovaraju artikulirane glasove jedan za drugim.

Da je ovo objašnjenje postanka govora iz rada i s radom jedino ispravno, dokazuje poređenje sa životinjama. Ono malo što životinje, pa i one najrazvijenije, imaju da saopće jedna drugoj, mogu da saopće i bez artikuliranog govora. U prirodnom stanju nijedna životinja ne osjeća kao nedostatak što ne može da govori ili razumije ljudski govor. Potpuno je drukčije kad je ljudi pripitome. Pas i konj su u ophođenju s ljudima stekli tako dobro uho za artikulirani govor da lako nauče da razumiju svaki jezik u granicama svog kruga predstava. Osim toga, oni su stekli sposobnost za osjećanja

kao što su privrženost ljudima, zahvalnost itd., koja su im ranije bila tuđa; i svaki onaj ko se mnogo bavio takvim životinjama teško se može oteti uvjerenju da ima dosta slučajeva kad one svoju nesposobnost da govore osjećaju *sada* kao nedostatak, čemu se, dakako, na žalost, više ne može pomoći, jer su njihovi glasovni organi odveć specijalizirani u određenom pravcu. Ali tamo gdje organ postoji, može i ta nesposobnost, u izvjesnim granicama, otpasti. Organi usta kod ptica sigurno se u najvećoj mjeri razlikuju od odgovarajućih organa kod čovjeka, pa ipak su ptice jedine životinje koje mogu da nauče govoriti, a ptica s najodvratnijim glasom, papagaj, govori najbolje. Neka niko ne kaže da on ne razumije ono što govori. Istina, iz čistog zadovoljstva koje mu čini govor i društvo ljudi on će satima blebećući ponavljati svu svoju zalihu riječi. Ali, u granicama svog kruga predodžaba, on može naučiti i da razumije ono što govori. Naučite papagaja psovkama, tako da on dobije neku predodžbu o njihovom značenju (jedna od glavnih zabava mornara koji plove kući iz toplih krajeva), razdražite ga, i ubrzo ćete se uvjeriti da on umije svoje psovke isto tako ispravno da upotrijebi kao i neka berlinska piljarica. Isti je slučaj i kad moljaka poslastice.

Najprije rad, a za njim i onda s njim govor — to su dva najbitnija podstreka pod čijim se utjecajem mozak majmuna postepeno preobrazio u čovječji mozak, koji ga, pored sve svoje sličnosti s majmunskim, daleko prelazi i veličinom i savršenstvom. A uporedo s daljim razvitkom mozga išao je i dalji razvitak njegovih najbližih oruđa, čulnih organa. Kao što je postepeni razvitak govora nužno praćen odgovarajućim usavršavanjem organa sluha, tako je i razvitak mozga uopće praćen usavršavanjem svih čula. Orao vidi mnogo dalje nego čovjek, ali čovjekovo oko zapaža na stvarima mnogo više nego orlovo oko. Pas ima mnogo finiji njuh nego čovjek, ali on ne razlikuje ni stoti dio mirisa koji su za čovjeka određena obilježja različitih stvari. A čulo pipanja, koje kod majmuna postoji jedva u svojim najgrubljim počecima, razvilo se tek razvitkom same čovječje ruke, zahvaljujući radu. —

Razvitak mozga i njemu pokornih čula, svijesti koja je postajala sve jasnija i jasnija, sposobnosti za apstrahiranje i zaključivanje, utjecao je na rad i na govor, davao jednome i drugome sve nove i nove podstreke za dalje razvijanje. Ovo dalje razvijanje poslije konačnog odjeljivanja čovjeka od majmuna nije nipošto prestajalo, nego je, opće uzevši, silno napredovalo — mada je kod raznih naroda i u raznim epohama različito po svome stupnju i pravcu, a mjestimično čak i prekidano mjesnim i vremenskim nazadovanjem; ono je,

s jedne strane, dobilo nov snažan podstrek, a, s druge, određeniji pravac jednim novim elementom koji je došao zajedno s pojavom gotovog čovjeka — *društvom.*

Svakako su protekle stotine hiljada godina — u istoriji zemlje to nije više nego sekunda u životu čovjeka[1] — prije nego što je iz čopora majmuna koji su se verali po drveću nastalo ljudsko društvo. Ali se ono najzad pojavilo. I šta je opet karakteristično obilježje ljudskog društva koje ga razlikuje od čopora majmuna? *Rad.* Čopor majmuna zadovoljavao se time da požđere svu hranu na svome području, čija je veličina zavisila od geografskog položaja ili otpora susjednih čopora. On se selio s jednog mjesta na drugo i stupao u borbu da dobije novo područje hrane, ali je bio nesposoban da iz tog područja izvuče više nego što je ono od prirode davalo, osim što ga je nesvjesno đubrio svojim izmetom. Čim su sva moguća područja hrane bila zaposjednuta, povećavanje majmunskog stanovništva moralo je stati: broj životinja mogao je u najboljem slučaju ostati isti. Ali sve životinje u velikoj mjeri rasipaju hranu, a uz to uništavaju prirast hrane u samoj klici. Vuk ne štedi, kao što štedi lovac, srnu koja će mu druge godine dati lanad; koze u Grčkoj, koje obrste mlado žbunje prije nego što naraste, ogoljele su sva brda u zemlji. Ovo »pljačkaško gazdovanje« životinja igra važnu ulogu pri postepenom preobražavanju vrsta, jer ih ono primorava da se prilagođavaju novoj, za njih neobičnoj hrani, uslijed čega njihova krv dobiva drukčiji kemijski sastav i čitava tjelesna konstitucija postepeno biva drukčija, a vrste koje su se već bile ustalile izumiru. Nema sumnje da je ovo pljačkaško gazdovanje u velikoj mjeri pridonijelo pretvaranju naših predaka u čovjeka. U rasi majmuna, koja je po inteligenciji i sposobnosti prilagođavanja bila daleko ispred svih ostalih, moralo je to pljačkaško gazdovanje dovesti do toga da je sve veći broj biljaka upotrebljavan za hranu, da se od tih biljaka upotrebljavalo sve više jestivih dijelova — ukratko, da je hrana postajala sve raznovrsnija, a s njom i materije koje ulaze u tijelo, što je stvorilo kemijske uslove za pretvaranje majmuna u čovjeka. Ali sve to još nije rad u pravom smislu riječi. Rad počinje izradom oruđa. A šta predstavljaju najstarija oruđa koja nalazimo — najstarija sudeći po nađenim predmetima koje su nam ostavili u naslijeđe predistorijski ljudi i po načinu života najranijih istorijskih naroda, kao i najprimitivnijih sadašnjih divljaka? Ta oruđa predstavljaju

---

[1] *Ser V. Tomson,* autoritet prvog reda u toj oblasti, izračunao je da nije moglo proteći *mnogo više od sto miliona godina* od vremena kad se zemlja bila toliko ohladila da su na njoj mogle živjeti biljke i životinje. *(Engelsova napomena.)*

oruđa za lov i ribolov; prva su ujedno i oružje. Ali lov i ribolov pretpostavljaju prelaz od čisto biljne hrane na uživanje mesa uporedo s biljnom hranom, a to je opet nov bitan korak na putu pretvaranja u čovjeka. *Mesna hrana* sadržavala je u skoro gotovom stanju najbitnije sastojke koji su potrebni organizmu za razmjenu materije; ona je skratila varenje, a time i trajanje ostalih vegetativnih, biljnom životu analognih procesa u organizmu, i tako dala više vremena, više materija i više energije za aktivno ispoljavanje životinjskog (animalnog) života u pravom smislu riječi. A ukoliko se čovjek koji je nastajao više udaljavao od biljke, utoliko se više uzdizao i nad životinjom. Kao što je privikavanje na biljnu hranu pored mesne hrane učinilo divlje mačke i pse slugama čovjeka, tako je privikavanje na mesnu hranu pored biljne hrane bitno pridonijelo povećanju tjelesne snage i samostalnosti čovjeka koji je nastajao. Ali najbitnije je bilo djelovanje mesne hrane na mozak koji je sada, mnogo obilnije nego prije, dobivao potrebne materije za svoju prehranu i razvitak i koji se stoga mogao brže i potpunije razvijati iz pokoljenja u pokoljenje. Neka oproste gospoda vegetarijanci, ali čovjek nije nastao bez mesne hrane, a ako je mesna hrana kod svih nama poznatih naroda u jedno ili drugo vrijeme i dovela do ljudožderstva (preci Berlinaca, Veletabi ili Vilci, još su u X vijeku jeli svoje roditelje), to danas nije baš nimalo važno.

Mesna hrana je dovela do dviju novih tekovina od presudnog značenja: do korištenja vatre i do pripitomljavanja životinja. Prvo je još više skratilo proces varenja, jer je omogućilo da hrana tako reći već upola svarena dolazi u usta; drugo je učinilo da je mesna hrana postala obilnija, jer je pored lova stvorilo nov redovniji izvor te hrane, a osim toga je u mlijeku i mliječnim proizvodima davalo novu hranu, koja je po svome sastavu u najmanju ruku isto tako vrijedna kao i meso. I tako su obje ove tekovine već direktno postale nova sredstva za emancipaciju čovjeka. Suviše bi nas daleko odvelo da se ovdje zadržavamo na njihovim indirektnim posljedicama, ma koliko da je velika bila njihova važnost za razvitak čovjeka i društva.

Kao što je čovjek naučio da jede sve što se može jesti, tako je naučio i da živi u svakoj klimi. On se proširio preko cijele za stanovanje pogodne zemlje, on, jedina životinja koja je u sebi samoj imala sposobnosti da to izvrši samostalno. Druge životinje koje su se privikle na sve klime nisu to naučile samostalno, nego tek prateći čovjeka: domaće životinje i gamad. A prelaz iz ravnomjerne žarke klime pradomovine u hladnije krajeve, gdje se godina dijelila na zimu i ljeto, stvorio je nove potrebe: potrebu stana i odjeće za zaštitu od

studeni i vlage, stvorio je nove grane rada, a time i nove djelatnosti koje su čovjeka sve više udaljavale od životinje.

Zajedničkim djelovanjem ruke, organa govora i mozga, ne samo kod svakog pojedinca nego i u društvu, ljudi su postali sposobni da obavljaju sve složenije operacije, da sebi postavljaju sve više ciljeve i da ih postižu. Sad rad postajao je iz pokoljenja u pokoljenje drukčiji, savršeniji, mnogostraniji. Lovu i stočarstvu pridružila se zemljoradnja, a ovoj predenje i tkanje, obrada metala, grnčarstvo, brodarstvo. Pored trgovine i zanatstva, pojavila se najzad umjetnost i nauka, iz plemena razvile su se nacije i države. Razvilo se pravo i politika, a s njima i fantastični odraz ljudskih stvari u čovjekovoj glavi: religija. Pred svim tim tvorevinama koje su se predstavljale prije svega kao proizvodi glave i na izgled vladale ljudskim društvom, skromniji proizvodi ruke koja radi stupili su u pozadinu; utoliko prije što je glava koja planira rad već na veoma ranom stupnju razvitka društva (npr. već u prvobitnoj porodici) mogla planirani rad predavati tuđim rukama da ga izvedu. Glavi, razvitku i djelatnosti mozga, pripisivala se sva zasluga za brzi napredak civilizacije; ljudi su se navikli da svoje djelanje objašnjavaju iz svoga mišljenja, umjesto iz svojih potreba (koje se pri tom, naravno, odražavaju u glavi, dolaze do svijesti) — i tako je s vremenom nastao onaj idealistički pogled na svijet koji je, osobito poslije propasti antičkog svijeta, ovladao umovima. On i sad vlada u tolikoj mjeri da čak materijalistički prirodnjaci Darvinove škole još ne mogu da stvore sebi jasnu predodžbu o postanku čovjeka, jer, zbog ovog ideološkog utjecaja, ne vide ulogu koju je pri tome igrao rad.

Životinje, kao što smo već spomenuli, također mijenjaju svojom djelatnošću vanjsku prirodu, ikao ne u onolikoj mjeri kao čovjek, a to njihovo mijenjanje okoline vrši opet, kao što smo vidjeli, povratan utjecaj na svoje uzročnike, izazivajući kod njih promjene. Jer u prirodi se ništa ne zbiva izolirano. Svaka pojava utječe na drugu, i obrnuto, i u većini slučajeva baš zaboravljanje tog svestranog kretanja i uzajamnog djelovanja sprečava naše prirodnjake da jasno vide najjednostavnije stvari. Vidjeli smo kako koze sprečavaju ponovo pošumljavanje Grčke; na Sv. Jeleni uspjele su koze i svinje, koje su onamo doveli prvi kolonisti, da staru vegetaciju otoka gotovo potpuno iskorijene, i tako su pripremile tlo za širenje onih biljaka koje su tamo donijeli kasniji moreplovci i kolonisti. Ali kad životinje trajno djeluju na svoju okolinu, to se događa nenamjerno, i to je, za same te životinje, nešto slučajno. Ukoliko se pak ljudi više udaljavaju od životinje, utoliko njihovo djelovanje na prirodu sve više do-

biva karakter smišljenog, planskog djelovanja usmjerenog na određene, unaprijed poznate ciljeve. Životinja uništava vegetaciju jednog predjela ne znajući šta radi. Čovjek je uništava da bi na oslobođenom tlu sijao žitarice ili sadio drveće i vinovu lozu, za koje zna da će mu donijeti rod koji daleko premašuje ono što je posijao ili posadio. On prenosi korisne biljke i domaće životinje iz jedne zemlje u drugu i tako mijenja floru i faunu čitavih dijelova svijeta. I ne samo to. Umjetnim gajenjem biljke i životinje se pod čovjekovom rukom toliko mijenjaju da ih više ne možemo prepoznati. Divlje biljke od kojih potiču naše žitarice nisu ni do dandanas nađene. Od koje divlje životinje potječu naši psi, koji se opet među sobom toliko razlikuju, ili naše isto tako mnogobrojne pasmine konja, još je uvijek sporno.

Uostalom, samo se po sebi razumije da nam ne pada na pamet da životinjama negiramo sposobnost planskog, smišljenog djelanja. Naprotiv. Plansko djelanje postoji u klici svuda gdje postoji i reagira protoplazma, živa bjelančevina, tj. gdje ona vrši određene, ma i najjednostavnije pokrete kao posljedicu određenih vanjskih nadražaja. Takva reakcija postoji već tamo gdje još nema nikakve ćelije, a kamoli nervne ćelije. Način na koji biljke što jedu insekte hvataju svoj plijen izgleda također u izvjesnom smislu planski, iako se vrši potpuno nesvjesno. Kod životinja se razvija sposobnost svjesne, planske akcije u razmjeru s razvitkom nervnog sistema i kod sisara dostiže već visok stupanj. U engleskom lovu psima na lisice možemo svakog dana promatrati kako lisica tačno umije da primijeni svoje veliko poznavanje terena da bi umakla svojim progoniteljima, i kako dobro poznaje i koristi sve prednosti koje joj pruža teren da bi zamela trag. Kod naših domaćih životinja, koje su se u saobraćaju s ljudima više razvile, možemo svakodnevno promatrati razna lukavstva koja stoje na potpuno jednakom stupnju kao lukavstva djece. Jer kao što istorija razvitka ljudskog embriona u utrobi matere predstavlja samo skraćeno ponavljanje istorije tjelesnog razvitka naših životinjskih predaka počev od crva, razvitak koji je trajao milione godina, tako i duhovni razvitak djeteta predstavlja ponavljanje, samo još više skraćeno, intelektualnog razvitka tih istih predaka, u najmanju ruku onih kasnijih. Ali sve planske akcije svih životinja nisu mogle da zemlji utisnu pečat njihove volje. To je mogao samo čovjek.

Ukratko, životinja se samo *koristi* vanjskom prirodom i izaziva u njoj promjene naprosto svojim prisustvom; čovjek, međutim, primorava prirodu, promjenama koje u nju unosi, da služi njegovim ciljevima; on *vlada* njome. I to je posljed-

nja, bitna razlika između čovjeka i ostalih životinja, i opet je rad taj koji stvara tu razliku.[2]

Ali nemojmo da sebi odviše laskamo našim ljudskim pobjedama nad prirodom. Za svaku takvu pobjedu ona nam se sveti. Istina, svaka od njih ima u prvom redu one posljedice na koje smo mi računali, ali u drugom i trećem redu ona ima sasvim druge, nepredviđene posljedice, koje veoma često nište one prve. Ljudi koji su u Mesopotamiji, Grčkoj, Maloj Aziji i drugdje iskrčili šume da bi dobili ziratnu zemlju, nisu ni sanjali da su time položili temelje sadašnjoj pustoši tih zemalja, lišavali ih sa šumama ujedno i centara za skupljanje i zadržavanje vlage. Kad su alpski Talijani na južnim padinama planina iskrčili jelove šume, tako brižljivo čuvane na sjevernim padinama, nisu ni slutili da time podsijecaju korijen planinskom stočarstvu na svome području; još manje su slutili da time svojim planinskim izvorima oduzimaju vodu u toku najvećeg dijela godine, da bi ovi za vrijeme kiša mogli izlivati na ravnicu utoliko bješnje bujice. Ljudi koji su rasprostranili krumpir po Evropi nisu znali da sa brašnavim gomoljikama ujedno rasprostranjuju i škrofulozu. I tako nas činjenice na svakom koraku podsjećaju na to da mi nipošto ne vladamo prirodom kao što osvajač vlada tuđim narodom, kao neko ko stoji van prirode — nego da svojim mesom, krvlju i mozgom njoj pripadamo i usred nje stojimo, i da se sva naša vlast nad njom sastoji u tome što pred svim ostalim stvorovima imamo tu prednost da možemo da saznajemo i pravilno primjenjujemo njene zakone.

I mi, u stvari, svakim danom učimo da pravilnije razumijevamo njene zakone i da saznajemo bliže i dalje posljedice naših zahvata u uobičajeni tok prirode. Osobito poslije ogromnog napretka prirodnih nauka u ovom vijeku mi smo sve više u stanju da upoznamo, a time i savladamo i udaljenije prirodne posljedice bar najobičnijih naših produkcijskih operacija. I ukoliko se to bude više dešavalo, utoliko će ljudi opet više ne samo osjećati nego i znati svoje jedinstvo s prirodom, i utoliko će biti nemogućnija ona besmislena i protivprirodna predodžba o nekakvoj suprotnosti između duha i materije, čovjeka i prirode, duše i tijela, koja se pojavila u Evropi poslije propasti klasične antike i koja je u kršćanstvu postigla svoj najviši razvitak.

Ali ako je bio potreban rad hiljada godina dok smo donekle naučili da proračunavamo udaljenije *prirodne* posljedice naših operacija upravljenih na proizvodnju, još je mnogo

---

[2] Sa strane olovkom dodato: oplemenjivanje. (Primjedba u njemačkom izdanju iz 1946). *Prev.*

teže bilo naučiti to u pogledu udaljenijih *društvenih* posljedica tih operacija. Spomenuli smo krumpir i rasprostranjivanje škrofuloze koja ga je pratila. Ali šta je škrofuloza prema onim posljedicama koje je za životni položaj narodnih masa čitavih zemalja imala činjenica da je ishrana radnika bila svedena na sam krumpir? Šta je škrofuloza prema onoj gladi koja je 1847, kao posljedica bolesti krumpira, zadesila Irsku i koja je jedan milion Iraca koji su se hranili samo krumpirom ili gotovo samo krumpirom bacila u grob, a dva miliona potjerala preko oceana? Kad su Arabljani naučili da destiliraju alkohol, nije im ni u snu padalo na um da su time stvorili jedno od glavnih oruđa kojim će biti istrijebljeni prastanovnici Amerike koja tada još nije bila ni otkrivena. A kad je zatim Kolumbo otkrio tu Ameriku, on nije znao da je time ponovo oživio ropstvo, koje je u Evropi odavno već bilo preživjelo, i položio temelje trgovini crncima. Ljudi koji su u XVII i XVIII vijeku radili na izradi parne mašine nisu ni slutili da ostvaraju ono oruđe koje će više nego ijedno drugo revolucionirati društveni poredak u cijelom svijetu, i koje će, osobito u Evropi, putem koncentracije bogatstva u rukama manjine i proletarizacije ogromne većine dati buržoaziji najprije socijalno i političko gospodstvo, a zatim izazvati klasnu borbu između buržoazije i proletarijata, koja se može svršiti samo obaranjem buržoazije i ukidanjem svih klasnih suprotnosti. — Ali i na tom području mi se postepeno, putem dugog, često gorkog iskustva i putem sabiranja i analize istorijskog materijala, učimo da sebi razjašnjavamo indirektne, udaljenije društvene posljedice naše proizvodne djelatnosti, čime dobivamo mogućnost da te posljedice potčinimo našoj vlasti i da ih reguliramo.

Ali da bi se to reguliranje sprovelo, potrebno je nešto više nego puko saznanje. Potreban je potpun preokret našeg dosadašnjeg načina proizvodnje, a s njim i čitavog našeg sadašnjeg društvenog poretka.

Svi dosadašnji načini proizvodnje išli su samo za tim da se postigne najbliži, najneposredniji korisni efekt rada. O daljim posljedicama, koje se pojavljuju tek kasnije i koje postaju djelotvorne tek postepenim ponavljanjem i nagomilavanjem, nije se uopće vodilo računa. Prvobitno zajedničko vlasništvo na zemlju odgovaralo je, s jedne strane, takvom stupnju razvitka ljudi koji je njihov vidokrug uopće ograničavao na ono što je najbliže, a, s druge strane, pretpostavljala je postojanje izvjesnog viška slobodne zemlje koji je ostavljao izvjesne mogućnosti za slučaj loših posljedica ove

primitivne privrede. Kada je taj višak zemlje bio iscrpen, propadalo je i zajedničko vlasništvo. Ali svi viši oblici proizvodnje doveli su do podjele stanovništva na različite klase, a time do suprotnosti između vladajućih i ugnjetenih klasa. Time je interes vladajućih klasa postao pokretački element proizvodnje, ukoliko se ova nije ograničavala na najbjednije održavanje života ugnjetenih. Najpotpunije je to sprovedeno u kapitalističkom načinu proizvodnje, koji sad vlada u zapadnoj Evropi. Pojedini kapitalisti koji vladaju proizvodnjom i razmjenom mogu da se brinu samo za najneposredniji korisni efekt svojeg djelanja. Pa čak i taj korisni efekt — ukoliko se radi o korisnosti proizvedenog ili razmijenjenog artikla — odlazi potpuno u pozadinu; jedina pokretačka opruga postaje profit koji će se pri prodaji postići.[3]

* *
*

Socijalna nauka buržoazije, klasična politička ekonomija, bavi se pretežno samo neposredno namjeravanim društvenim posljedicama ljudskih radnji usmjerenih na proizvodnju i razmjenu. To potpuno odgovara društvenoj organizaciji čiji je ona teoretski izraz. Tamo gdje se pojedini kapitalisti bave proizvodnjom i razmjenom radi neposrednog profita, mogu u prvom redu doći u obzir samo najbliži, najneposredniji rezultati. Ako pojedini tvorničar ili trgovac proda izrađenu ili kupljenu robu samo sa uobičajenim profitom, on je zadovoljan i ne brine se šta će poslije biti s robom i njenim kupcem. Isto je tako s prirodnim posljedicama tih istih akata. Španski plantažeri na Kubi koji su spalili šume po padinama i kojima je pepeo dao dovoljno gnojiva za *jednu* generaciju vrlo rentabilnog kavinog drveta, — šta je tim plantažerima bilo stalo do toga što su kasnije tropske kiše sprale sad nezaštićenu zemlju i ostavile samo golo stijenje? Pri današnjem načinu proizvodnje, kako u odnosu prema prirodi, tako i prema društvu, dolazi pretežno u obzir samo prvi opipljivi uspjeh; i onda se ljudi još čude što su dalje posljedice tako usmjerenih radnji sasvim drukčije, većinom potpuno suprotne, što se harmonija između tražnje i ponude pretvara u

[3] Tu se rukopis završava. Nastavak je pisan na zasebnom listu papira, a jedna bilješčica, koja ne potiče od Engelsa, označava ga kao završni list prvog koncepta. *Prev.*

svoju polarnu suprotnost, kao što to pokazuje tok svakog desetgodišnjeg industrijskog ciklusa i kao što je i Njemačka za vrijeme »kraha«[4] proživjela malu predigru toga; što se privatno vlasništvo, zasnovano na vlastitom radu, u svom daljem razvitku nužno pretvara u odsustvo vlasništva kod radnika, dok se sva imovina sve više i više koncentrira u rukama neradnika; što (...)[5]

Napisano 1876.
Prvi put objavljeno u časopisu
»Neue Zeit«, Jhrg. XIV (1895—96), № 44.

(Prevela NATAŠA TKALEC)

[4] Engels ima u vidu privrednu krizu 1873-74. *Prev.*
[5] (...) Ovdje se rukopis prekida. *Prev.*

F. Engels

PRILOG ISTORIJI RANOG KRŠĆANSTVA

I

Istorija ranog kršćanstva pokazuje zanimljive dodirne tačke s modernim radničkim pokretom. Kao i moderni radnički pokret, kršćanstvo je prvobitno bilo pokret ugnjetenih: ono se najprije pojavilo kao religija robova i oslobođenika, siromaha i bespravnih naroda koje je Rim podjarmio ili rasijao. I kršćanstvo i radnički socijalizam propovijedaju da predstoji oslobođenje od ropstva i bijede; kršćanstvo stavlja to oslobođenje u život na onom svijetu, u nebo, socijalizam ga stavlja u život na ovom svijetu, u preobražaj društva. Oba su progonjeni i izloženi hajci, njihove pristalice stavljene van zakona ili pod izuzetne zakone, jedni kao neprijatelji ljudskog roda, drugi kao neprijatelji države, neprijatelji vjere, porodice, društvenog poretka. I uprkos svim progonima, i čak direktno pomognuti tim progonima, oni pobjedonosno, nezadrživo napreduju. Trista godina poslije svog postanka kršćanstvo je priznata državna religija rimske imperije, a socijalizam je za nepunih šezdeset godina osvojio poziciju koja mu apsolutno garantuje pobjedu.

Prema tome, kad se g. profesor Anton Menger u svom »Pravu na pun proizvod rada« čudi zašto pri ogromnoj centralizaciji zemljišnog posjeda za vrijeme rimskih careva i pri beskrajnim patnjama tadašnje radničke klase, koja se gotovo isključivo sastojala od robova, »poslije pada Zapadnog Rimskog Carstva nije nastupio socijalizam« — onda on ne vidi upravo to da se taj »socijalizam«, ukoliko je tada bio moguć, u stvari sastojao i čak došao na vlast — u kršćanstvu. Samo što kršćanstvo, kao što to prema istorijskim preduslovima nikako drukčije i nije moglo da bude, nije htjelo da ostvari socijalni preobražaj na ovom svijetu, nego na onom,

na nebu, u vječnom životu poslije smrti, u »hiljadugodišnjem carstvu« koje neposredno predstoji.

Poređenje obje istorijske pojave nametalo se već u srednjem vijeku, u prvim ustancima ugnjetenih seljaka i, naročito, gradskih plebejaca. Ti ustanci, kao i svi masovni pokreti srednjeg vijeka, nužno su nosili religioznu masku, pojavljivali se kao pokreti za preporod ranog kršćanstva i njegovo spasavanje od dubokog izrođavanja;* ali redovno su se iza religiozne egzaltacije skrivali vrlo opipljivi svjetovni interesi. Najljepše se to ispoljilo u organizaciji čeških taborićana pod slavnim Janom Žiškom; ali ova crta se provlači kroz čitav srednji vijek, dok nije poslije njemačkog seljačkog rata postepeno iščezla, da bi se ponovo pojavila kod radnika-komunista poslije 1830. Francuski revolucionarni komunisti, a još više Vajtling i njegove pristalice, pozivaju se na rano kršćanstvo mnogo prije nego što je Ernest Renan rekao: »Ako hoćete da dobijete predstavu o prvim kršćanskim opštinama, pogledajte neku mjesnu sekciju Međunarodnog radničkog udruženja«.

Francuski beletrist, koji je na osnovu iskorišćavanja njemačke kritike Biblije, kakvo je bez primjera čak i u savremenoj žurnalistici, napisao crkvenoistorijski roman »Origines du Christianisme«, nije ni sam znao koliko ima istine u gore navedenim rečima. Volio bih da vidim tog sta-

---

* Originalnu suprotnost tome čine religiozni ustanci muhamedanskog svijeta, naročito u Africi. Islam je religija koja je prilagođena istočnjacima, specijalno Arapima, dakle s jedne strane, varošanima koji se bave trgovinom i zanatstvom, s druge strane, polunomadskim beduinima. Ali u tome leži klica sukoba koji se periodički ponavlja. Varošani postaju bogati, puni obilja, labavi u poštovanju »zakona«. Beduini, siromašni i zbog siromaštva moralno strogi, sa zavišću i pohlepom gledaju na ta bogatstva i uživanja. Tada se udružuju pod jednim prorokom, mahdijem, da bi kaznili otpadnike, povratili poštovanje obredima i pravoj vjeri, a za nagradu uzimaju blago otpadnikâ. Poslije stotinu godina oni su, naravno, tačno ondje gdje su bili i oni otpadnici; potrebno je novo čišćenje vjere, ustaje novi mahdi, igra počinje iz početka. Ovako je bilo počev od zavojevačkih pohoda afričkih Almoravida i Almohada u Španiju do posljednjeg mahdija od Kartuma, koji je tako uspješno prkosio Englezima. Ovako ili slično bilo je i s ustancima u Persiji i drugim muhamedanskim zemljama. Sve su to religiozno prerušeni pokreti koji proizilaze iz ekonomskih uzroka, ali koji, i kad pobijede, ostavljaju stare ekonomske uslove netaknute. Dakle, sve ostaje kao što je bilo, i sukob postaje periodički. U narodnim ustancima kršćanskog Zapada, naprotiv, religiozno prerušavanje služi samo kao zastava i maska za napade na zastarjeli ekonomski poredak; taj poredak biva najzad srušen, nastaje jedan nov poredak, svijet ide naprijed.

rog »člana Internacionale« koji može da čita, na primjer, takozvanu drugu poslanicu Pavla Korinćanima a da mu se bar u jednom pogledu ne pozlijede stare rane. Čitavom poslanicom, počev od osme glave, odjekuje večiti i — ah — tako dobro poznati žalostivan ton: les cotisations ne rentrent pas — ulozi ne stižu. Koliko bi revnosnih propagandista šezdesetih godina piscu te poslanice, ma ko on bio, s dubokim razumijevanjem steglo ruku i šapnulo: dakle i tebi je išlo tako! I mi bismo imali štošta da kažemo o tome — i naše Udruženje obilovalo je Korinćanima — ti ulozi koji nisu stizali, koji su lepršali tamo-amo pred našim tantalovim pogledima ne dajući se uhvatiti — upravo to su i bili oni čuveni »milioni Internacionale«!

Jedan od naših najboljih izvora o prvim kršćanima je Lukijan iz Samosate, Volter klasičnog starog doba, koji se prema svakoj vrsti religioznog sujevjerja odnosio podjednako skeptički i koji zbog toga nije imao ni pagansko-religioznih ni političkih razloga da kršćane tretira drukčije nego ma koju drugu vjersku zajednicu. Naprotiv, on im se svima ruga zbog njihovog sujevjerja, poklonicima Jupitera isto toliko koliko i poklonicima Krista; s njegovog vulgarno-racionalističkog gledišta jedna vrsta sujevjerja je isto toliko apsurdna kao i druga. Ovaj u svakom slučaju nepristrasni svjedok ispričao nam je, između ostalog, i životopis jednog pustolova, nekog Peregrina koji se nazvao Protej, rodom iz Parije na Helespontu. Pomenuti Peregrin debitirao je u mladosti u Armeniji jednom preljubom, bio je uhvaćen na djelu i po običajima zemlje trebalo je da bude kamenovan. Srećno umakavši, ugušio je u Pariju svog oca i morao da bježi. »I tada se dogodi — citiram po Šotovom prevodu — da je upoznao čudnovatu mudrost kršćana, sa čijim se svećenicima i književnicima družio u Palestini. I za kratko vrijeme dotjerao je dotle da su njegovi učitelji izgledali prema njemu kao djeca. Postao je prorok, starješina općine, učitelj u sinagogi, ukratko — sve i svja; on je tumačio njihove spise i sam ih je pisao u velikom broju, tako da su oni naposljetku počeli da u njima gledaju više biće, obraćali se njemu da im daje zakone i imenovali ga za svog poglavara (episkopa)... S tog razloga (tj. kao kršćanina) vlasti su jednom uhapsile i Proteja i bacile ga u zatvor... Dok je tako ležao u okovima, pokušavali su kršćani, kojima se njegovo zatvaranje činilo velikom nesrećom, na sve moguće načine da ga oslobode. A kad im to nije pošlo za rukom, oni s neobičnom pažnjom počeše da ga njeguju kako su samo mogli. Već u praskozorje starice, udovice i sirotice nestrpljivo su čekale pred kapijom njegovog zatvora; ugledniji kršćani su čak potkupljivali stražare i pro-

vodili čitave noći kod njega, donosili sa sobom hranu, čitali kod njega svoje svete knjige, ukratko — ljubljeni Peregrin (tako se još tada zvao) bio je za njih u najmanju ruku drugi Sokrat. Čak iz nekih maloazijskih gradova dolazili su izaslanici kršćanskih općina da mu pruže ruku pomoći, da ga tješe i da budu njegovi branitelji pred sudom. Nevjerovatno je kako se ti ljudi svugdje brzo nađu pri ruci kad se neka stvar tiče njihove općine; oni tada ne štede ni truda ni troškova. Na taj način i Peregrinu pristizaše novac sa svih strana, tako da mu je zatvor postao vrelo obilnog prihoda. Ti jadni ljudi su naime uvjereni da će im tijelo i duša biti besmrtni i da će živjeti vječno; otud i dolazi to da preziru smrt i mnogi od njih čak dragovoljno idu u smrt. Zatim, njihov najugledniji zakonodavac sugerirao im je mišljenje da su svi oni između sebe braća čim su se obratili, to jest odrekli grčkih bogova, privoljeli da se klanjaju onome na krst pribijenom sofistu i da žive po njegovim propisima. Zato oni preziru sva spoljna dobra bez razlike i posjeduju ih zajednički — učenje koje su primili na vjeru, bez ispitivanja i dokaza. Ako im pak dođe spretan lopov koji umije da se lukavo služi okolnostima, njemu može poći za rukom da za kratko vrijeme postane bogat čovjek i da se smije u sebi tim prostodušnim budalama. Uostalom, tadašnji prefekt Sirije pustio je Peregrina na slobodu«. — Poslije opisa nekoliko daljih pustolovina, kaže se dalje: »Sad je naš čovjek pošao drugi put (iz Parija) u skitnju, pri čemu mu je novac za put potpuno zamjenjivala dobrodušnost kršćana, koji su ga svuda pratili i koji nisu dopuštali da ma u čemu oskudijeva. Neko vrijeme se hranio na taj način. Ali kad se ogriješio i o zakone kršćana — vjerovatno su ga vidjeli da jede nešto što je kod njih zabranjeno — isključili su ga iz svoje zajednice«.

Kad čitam ovo mjesto iz Lukijana, naviru mi uspomene iz mladosti. Tu je prije svega »prorok Albreht«, koji je tamo negdje od 1840. godine nekoliko godina u bukvalnom smislu riječi ugrožavao Vajtlingove komunističke općine u Švajcarskoj — krupan, jak čovjek s dugom bradom, koji je propješačio svu Švajcarsku tražeći slušaoce za svoje tajanstveno novo jevanđelje koje će spasti svijet — ali koji je uostalom, čini se, bio prilično bezazlen smetenjaković i koji je uskoro umro. Tu je njegov manje bezazleni i nasljednik »dr« Georg Kulman iz Holštajna, koji je iskoristio vrijeme dok je Vajtling sjedio u zatvoru da općine francuske Švajcarske obrati *svome* jevanđelju, i to povremeno s toliko sreće da je čak obrlatio najoštroumnijeg, ali i najlabavijeg među njima, Augusta Bekera. Taj Kulman im je držao predavanja koja su 1845. objavljena u Ženevi pod naslovom: »Novi svijet ili car-

stvo duha na zemlji. Jevanđelje«. A u uvodu koji su redigovale njegove pristalice (vjerovatno August Beker) kaže se:

»Nedostajao je čovjek koji bi izrazio sve naše patnje i sve naše čežnje i nade, jednom riječi sve ono što našu epohu potresa u dubini njenog bića... Taj čovjek, koga naša epoha čeka, pojavio se. To je dr Georg Kulman iz Holštajna. On se pojavio s učenjem o novom svijetu ili o carstvu duha u stvarnosti«.

Ne treba da dodajemo da to učenje o novom svijetu nije ništa drugo do najordinarnije sentimentalisanje dato u napola biblijskoj frazeologiji à la Lamne i izloženo s proročkom drskošću. Ali to nije smetalo dobrim vajtlingovcima da tog varalicu nose na rukama, isto onako kao azijski kršćani Peregrina. Ti ljudi, koji su inače bili nastrojeni arhidemokratski i do krajnjih granica egalitarno, tako da su prema svakom učitelju, novinaru, uopće ne-zanatliji, odnosili s neodoljivim podozrenjem kao prema »učenom čovjeku« koji bi htio da ih eksploatira, dozvolili su da im melodramski opremljeni Kulman sugerira da će u »novom svijetu« najmudriji, to jest Kulman, regulirati raspodjelu dobara i da učenici zato već sada, u starom svijetu, treba da tom mudracu nose pune pregršti blaga, a sami da se zadovoljavaju mrvicama. I tako je Peregrin-Kulman živio izvrsno i u punom zadovoljstvu na račun općina — dok je išlo. Dugo, dakako, nije išlo; sve veće gunđanje sumnjala i skeptika i opasnost progona koja je dolazila od vlade kantona Vata [Waadt] učinili su kraj »carstvu duha« u Lozani; Kulman je iščezao.

Svako ko iz iskustva poznaje evropski radnički pokret u njegovim počecima moći će da se sjeti desetina i desetina sličnih primjera. Danas su takvi krajnji slučajevi, bar u većim centrima, postali nemogući, ali u zabačenim krajevima, gdje pokret zadobija nov teren, takav mali Peregrin može još uvijek računati na privremen i ograničen uspjeh. I kao što se u radničku partiju u svim zemljama guraju svi oni elementi koji od zvaničnog svijeta nemaju šta da očekuju ili koji su u njemu odigrali svoje — protivnici pelcovanja, apstinenti, vegetarijanci, antivivisekcionisti, homeopati, propovjednici slobodnih općina čije su se općine rasturile, sastavljači novih teorija o postanku svijeta, pronalazači koji nemaju uspjeha ili su propali, žrtve stvarnih ili tobožnjih nepravdi koje birokratija predstavlja kao »drske kverulante«, poštene budale i nepoštene varalice — tako je bilo i sa prvim kršćanima. Svi elementi koje je proces raspadanja starog svijeta oslobodio, to jest bacio na ulicu, došli su jedan za drugim u privlačnu sferu kršćanstva kao jedinog elementa koji se odupro tom procesu raspadanja — jer je i sam bio njegov nužni proizvod —

i koji se zato održao i razvijao, dok su drugi elementi bili efemerni. Nije bilo zanesenosti, ludosti ili prevare koja ne bi prodirala u mlade kršćanske općine, koja ne bi, bar u pojedinim mjestima, privremeno našla otvorene uši i ljude sklone da vjeruju. Kao god i naše prve komunističke radničke općine, tako su i prvi kršćani bili besprimjerno lakovjerni u pogledu stvari koje su im išle u račun, i mi baš nismo sigurni da od »velikog broja spisa« koje je Peregrin napisao za kršćanstvo nije neki fragmenat zalutao i u naš Novi zavjet.

II

Njemačka kritika biblije, dosad jedina naučna osnova našeg poznavanja istorije ranog kršćanstva, tekla je u dva pravca.

Jedan pravac je pravac *tibingenske škole*, kojoj, šire uzevši, treba pribrojiti i D. F. Štrausa. U kritičkom istraživanju ona ide toliko daleko koliko može da ide *teološka* škola. Ona priznaje da četiri jevanđelja nisu izvještaji očevidaca, već kasnije prerade izgubljenih spisa i da su od poslanica koje se pripisuju apostolu Pavlu autentične najviše četiri itd. Ona otklanja iz istorijske priče sva čuda i sve protivrječnosti kao neprihvatljive, ali pokušava da od preostalog »spase što se još spasti dade«, pri čemu jasno ispoljava svoj karakter teološke škole. Time je ona omogućila Renanu, koji se većinom oslanja na nju, da primjenjujući istu metodu »spase« još više i da nam pored mnogih vrlo sumnjivih novozavetnih priča pokuša da nametne, kao istorijski potvrđene, još i masu drugih legendi o mučenicima. U svakom slučaju, sve što tibingenska škola u Novom zavjetu odbacuje kao neistorijsko ili podmetnuto, za nauku može da važi kao definitivno odstranjeno.

Drugi pravac zastupa samo jedan čovjek — *Bruno Bauer*. Njegova velika zasluga sastoji se ne samo u nepoštednoj kritici jevanđeljâ i poslanica apostolskih, nego i u tome što se on prvi ozbiljno latio istraživanja ne samo jevrejskih i grčko-aleksandrijskih, nego i čisto grčkih i grčko-rimskih elemenata, koji su kršćanstvu tek otvorili put do svjetske religije. Bajka da je kršćanstvo nastalo odmah u gotovom obliku iz jevrejstva i da je iz Palestine osvojilo svijet svojom uglavnom ustaljenom dogmatikom i etikom — postala je poslije Bruna Bauera nemoguća; ona može još da vegetira samo na teološkim fakultetima i kod ljudi koji hoće da »narodu sačuvaju religiju« makar i na račun nauke. Ogroman udio koji aleksandrijska Filonova škola i grčko-rimska vulgarna filozofija —

platonska i naročito stoička — imaju u kršćanstvu, koje je pod Konstantinom postalo državna religija, ni izdaleka još nije utvrđen u svim pojedinostima, ali je postojanje tog udjela dokazano, i to da je pretežno zasluga Bruna Bauera; on je udario temelj dokazu da kršćanstvo nije uvezeno spolja, iz Judeje, u rimsko-grčki svijet i njemu nametnuto, nego da je ono, bar kao svjetska religija, pravi proizvod tog svijeta. Naravno, Bauer se, kao i svi ljudi koji se bore protiv ukorijenjenih predrasuda, u tom radu mnogo prebacio. Da bi i književnim dokumentima utvrdio utjecaj Filona i, naročito, Seneke na kršćanstvo u njegovom začetku i da bi novozavjetne pisce formalno prikazao kao plagijatore tih filozofa, Bauer je morao da nastanak nove religije pomjeri za pola vijeka unaprijed, da odbaci suprotne izvještaje rimskih istoričara i uopće da dozvoli sebi velike slobode u izlaganju istorije. Po Baueru, kršćanstvo kao takvo nastaje tek pod flaviskim carevima, novozavjetna literatura tek pod Adrijanom, Antoninom i Markom Aurelijem. Time kod Bauera iščezava i svaka istorijska pozadina za novozavjetne priče o Isusu i njegovim učenicima; one se pretvaraju u legende u kojima se unutrašnje razvojne faze i duhovne borbe prvih općina prenose na više ili manje izmišljene osobe. Po Baueru, zavičaj nove religije nisu Galileja i Jerusalim, već Aleksandrija i Rim.

Dok nam je, dakle, tibingenska škola u neosporenom ostatku novozavjetne istorije i literature dala krajnji maksimum onoga sa čime se nauka danas može miriti kao sa spornim, Bruno Bauer nam daje maksimum onoga što ona u tome može da osporava. Stvarna istina leži između tih granica. Da li je nju moguće utvrditi današnjim sredstvima — u to se može sumnjati. Novi nalazi, naročito u Rimu i na istoku, prije svega u Egiptu, doprinijeće tome mnogo više nego sva kritika.

U Novom zavjetu imamo, međutim, jednu jedinu knjigu kojoj se vrijeme kad je napisana može utvrditi gotovo u mjesece tačno, koja je napisana između juna 67. godine i januara ili aprila 68. godine; dakle, knjiga koja pripada najranijoj kršćanskoj eposi i koja nam odražava njene predstave s najnaivnijom vjernošću i na odgovarajućem idiomatskom jeziku, pa je zato, po mom mišljenju, za utvrđivanje prave suštine ranog kršćanstva mnogo važnija nego cio ostali, u svojoj sadašnjoj redakciji daleko kasniji, Novi zavjet. Ta knjiga je takozvano »Otkrivenje Jovanovo«, a kako je ta prividno najnejasnija knjiga čitave biblije zahvaljujući njemačkoj kritici danas postala najrazumljivija i najprovidnija, htio bih da o tome informišem moje čitaoce.

Dovoljno je samo da zavirimo u tu knjigu, pa da se osvjedočimo koliko je bio egzaltiran ne samo pisac nego i »sre-

dina« u kojoj se on kretao. Naše »Otkrivenje« nije jedino u svojoj vrsti i u svom vremenu. Od 164. godine prije naše ere, kad je napisana prva od sačuvanih knjiga, takozvana knjiga Danilova, do otprilike 250. godine naše ere, približnom datumu Komodijanove »Pjesme«, Renan nabraja najmanje petnaest sačuvanih klasičnih »apokalipsa«, ne računajući kasnije imitacije. (Renana navodim zato što je njegova knjiga izvan stručnih krugova najpoznatija i najpristupačnija). To je bilo vrijeme kad je čak u Rimu i Grčkoj, a još mnogo više u Maloj Aziji, Siriji i Egiptu, apsolutno nekritična mješavina najgrubljeg sujevjerja najrazličitijih naroda primana bez ikakvog ispitivanja i dopunjavana blagočastivom prevarom i direktnim šarlatanstvom; kad su čuda, ekstaze, vizije, priviđenja, pogađanja budućnosti, alhimija, kabala i druge tajne čarolije igrale prvu ulogu. To je bila atmosfera u kojoj je nastalo rano kršćanstvo, i to među klasom ljudi koja je više od ma koje druge bila prijemčiva za te fantazije o natprirodnim stvarima. Za vrijeme II vijeka kršćanske ere, kršćanski gnostici u Egiptu su se, kao što dokazuju, između ostalog, i lajdenski papirusi, mnogo zanimali alhimijom i u svoja učenja uvodili alhimističke predstave. A haldejski i jevrejski mathematici koji su, kako piše Tacit, bili dvaput, pod Klaudijem i ponovo pod Vitelijem, protjerani iz Rima zbog magije, bavili su se baš takvom geometrijom kakvu ćemo otkriti u osnovnoj tački »Otkrivenja Jovanova«.

Ovome treba dodati i sljedeće. Sve apokalipse prisvajaju sebi pravo da obmanjuju svoje čitaoce. Njih su, po pravilu, ne samo napisali sasvim drugi — većinom mnogo pozniji — pisci od onih koji se navode, npr. knjigu Danilovu, knjigu Jenohovu, pa Jezdrinu, Baruhovu, Judinu apokalipsu itd., Sibilinske knjige, nego te apokalipse i prorokuju, što se tiče njihovog glavnog sadržaja, o stvarima koje su se davno dogodile i koje su stvarnom piscu odlično poznate. Tako pisac knjige Danilove, godine 164, malo prije smrti Antioha Epifana, stavlja u usta Danilu, koji je tobože živio za vrijeme Navuhodonosora, predskazivanje uspona i pada persijske i makedonske i uspona rimske svjetovne imperije, da bi ovim dokazom svoje proročanske moći čitaoca učinio prijemčivim za završno proročanstvo: da će narod Izraela izdržati sve patnje i naposljetku pobijediti. Kad bi dakle »Otkrivenje Jovanovo« zaista bilo djelo pisca koji se u njemu navodi, ono bi bilo jedini izuzetak u čitavoj apokaliptičkoj literaturi.

Jovan, koji se navodi kao pisac, bio je svakako vrlo ugledan čovjek među maloazijskim kršćanima. To pokazuje ton poslanica na sedam općina. Može biti da je to apostol Jovan, čije istorijsko postojanje nije doduše potpuno potvrđeno, ali

je ipak vrlo vjerovatno. I, ukoliko bi taj apostol zaista bio pisac, utoliko bolje za naše gledište. To bi bila najbolja potvrda za to da je kršćanstvo ove knjige stvarno, pravo rano kršćanstvo. Uzgred da napomenemo samo još i to da »Otkrivenje«, kao što je dokazano, ne potiče od istog pisca od kojeg i jevanđelje ili tri poslanice koje se takođe pripisuju Jovanu.

»Otkrivenje« se sastoji od niza vizija. U prvoj viziji pojavljuje se Krist, odjeven kao prvosvećenik, hodajući usred sedam svjećnjaka, koji predstavljaju sedam azijskih općina, i diktira »Jovanu« pisma svakom od sedam »anđela« tih općina. Već ovdje u samom početku oštro se ispoljava razlika *ovog* kršćanstva i svjetske religije Konstantinovog doba kako ju je formulisao Nikejski sabor. Trojstvo je ne samo nepoznato, ono je ovdje sasvim nemoguće. Umjesto kasnijeg, *jednog* svetog duha imamo ovdje »*sedam* duhova božijih« koje su iskonstruisali rabini iz Isaije XI, 2. Krist je sin božiji, prvi i posljednji, alfa i omega, ali on sam nije bog ili jednak bogu, nego je, naprotiv, »početak *stvaranja* božijeg«, dakle jedna od vajkada postojeća, ali podređena emanacija boga, slično kao i pomenutih sedam duhova. U glavi XV,3 mučenici pjevaju na nebu »pjesmu Mojsija, sluge božijega i pjesmu jagnjetovu« u slavu boga. Ovdje je, dakle Krist ne samo podređen bogu, nego je čak u izvjesnom pogledu stavljen u isti red s Mojsijem. Krist je razapet u Jerusalimu (XI,8) ali je vaskrsao (I,5,18), on je »jagnje« koje je žrtvovano za grijehe svijeta i čijom su krvlju iskupljeni pred bogom vjernici od svakog naroda i jezika. Ovdje imamo osnovnu predstavu koja je ranom kršćanstvu omogućila da se razvije u svjetsku religiju. Kod svih tadašnjih religija semita i Evropljana susrećemo se sa shvatanjem da se bogovi, uvrijeđeni ljudskim postupcima, mogu umilostiviti žrtvama; prva revolucionarna (od Filonove škole pozajmljena) osnovna predstava u kršćanstvu bila je predstava da su jednom velikom, dobrovoljnom žrtvom posrednika jednom zauvijek iskupljeni grijesi svih vremena i ljudi — za sve vjernike. Usljed toga je otpala potreba svih daljih žrtava, a time i osnova ogromnog broja vjerskih obreda; sloboda od obreda, koji otežavaju ili zabranjuju odnose s inovjercima, bila je pak prvi uslov jedne svjetske religije. No uprkos tome navika žrtvovanja toliko je ušla u narodne običaje da je katolicizam — koji je poprimio tako mnogo paganskog — našao za shodno da se toj činjenici prilagodi uvođenjem makar i simbolične misne žrtve. — Dogmi o praotačkom grijehu nema u pominjanoj knjizi ni najmanjeg traga.

Ali najkarakterističnije u tim poslanicama, kao i u čitavoj knjizi, jeste to što piscu nigdje i nikad ne pada na pamet

da sebe i svoje jednovjernike nazove drukčije nego — *Jevreji*. Sektašima u Smirni i Filadelfiji, na koje udara, prebacuje: »govore da su Jevreji, a nisu nego zbornica sotonina«: o onima u Pergamu kaže se: »drže nauku Valaama, koji učaše Valaka da položi sablazan *pred sinovima Izrailjevijem* da jedu žrtve idolske i da se kurvaju«. Dakle, ovdje nemamo posla sa svjesnim kršćanima, nego s ljudima koji se izdaju za Jevreje; njihovo jevrejstvo je, razumije se, nov razvojni stepen pređašnjeg jevrejstva, ali baš zato i jedino pravo jevrejstvo. Zato pri pojavi svetih pred prijestolom božijim dolaze najprije 144 000 Jevreja, po 12 000 od svakog plemena, a tek onda bezbrojna masa pagana koji su se preobratili u ovo obnovljeno jevrejstvo. Eto koliko je malo naš pisac u 69. godini kršćanske ere bio svjestan toga da predstavlja sasvim novu fazu religioznog razvoja, koji je trebalo da postane jedan od najrevolucionarnijih elemenata u istoriji ljudskog duha.

Vidimo, dakle, da je tadašnje kršćanstvo, koje još nije bilo svjesno sebe, različito od kasnije, dogmatski utvrđene svjetske religije Nikejskog sabora kao nebo od zemlje; prvo se u drugome ne može ni prepoznati. Tu ne postoji ni dogmatika ni etika kasnijeg kršćanstva; ali zato postoji osjećanje da se vodi borba protiv čitavog svijeta i da će se ta borba završiti pobjedom; postoji borbenost i vjera u pobjedu, koje su se kod današnjih kršćana potpuno izgubile i koje se u naše vrijeme nalaze samo na drugom polu društva, kod socijalistâ.

U stvari, borba protiv svijeta koji je s početka nadmoćan i istovremena borba novatora između sebe zajedničke su jednima i drugima, prvim kršćanima kao i socijalistima. Ni jedan ni drugi veliki pokret nisu stvorili vođe i proroci — mada i kod jednog i kod drugog susrećemo dosta proroka — i jedan i drugi su masovni pokreti. A masovni pokreti su u početku nužno konfuzni; konfuzni, jer se svako mišljenje masa najprije kreće u protivrječnostima, nejasnostima i nedosljednostima, ali konfuzni baš i zbog uloge koju proroci u početku još u njima igraju. Konfuzija se ispoljava i u tome što se stvaraju brojne sekte, koje se između sebe bore u najmanju ruku s istom žestinom kao i protiv zajedničkog spoljnog neprijatelja. Tako je bilo u ranom kršćanstvu, tako je bilo u prvo vrijeme socijalističkog pokreta, ma koliko da je to žalostilo dobronamjerne poštenjakoviće koji su propovijedali jedinstvo kad nikakvo jedinstvo nije bilo moguće.

Da li je Internacionalu ujedinjavala jedinstvena dogma? Ne, naprotiv. Tu su bili komunisti francuske tradicije od prije 1848, a i ovi opet raznih nijansa; komunisti Vajtlingove škole i zatim drugi iz obnovljenog Saveza komunista; prudo-

novci, koji su preovlađivali u Francuskoj i Belgiji; blankisti; njemačka radnička partija; najzad bakunjinistički anarhisti, koji su u jednom trenutku preovladali u Španiji i Italiji — a to su bile samo glavne grupe. Trebalo je da prođe četvrt vijeka od osnivanja Internacionale dok se konačno i svugdje moglo izvršiti razdvajnje od anarhista i uspostaviti jedinstvo bar u najopćijim ekonomskim gledištima. I to sa našim saobraćajnim sredstvima, željeznicama, telegrafima, džinovskim industrijskim gradovima, štampom, organiziranim narodnim zborovima.

Prvi kršćani bili su isto tako pocijepani na bezbrojne sekte, a to cijepanje baš je i služilo kao sredstvo da se iznudi diskusija i tako izvojuje poznije jedinstvo. Već u ovom našem nesumnjivo najstarijem kršćanskom dokumentu susrećemo te sekte, i naš pisac udara na njih s istom nepomirljivom žestinom kao i na veliki grešni svijet napolju. To su prije svega Nikolinci u Efesu i Pergamu; oni koji govore da su Jevreji, a nisu nego zbornica sotonina — u Smirni i Filadelfiji; pristalice nauke lažnog proroka zvanog Valaama u Pergamu; oni koji govore da su apostoli, a nisu — u Efesu; najzad pristalice lažne proročice zvane Jesavela — u Tijatiru. Nešto podrobnije o tim sektama ne doznajemo, samo se za sljedbenike Valaama i Jesavele kaže da jedu žrtve idolske i da se kurvaju. Bilo je pokušaja da se svih ovih pet sekti shvate kao kršćani što slijede Pavla, a sve ove poslanice kao poslanice protiv Pavla, lažnog apostola, takozvanog Valaama i »Nikole«. Argumente u tom pravcu, ne mnogo ubjedljive, nalazimo skupljene kod Renana, »Saint-Paul«, Pariz 1869, str. 303—305, 367—370. Svi oni se svode na to da poslanice objašnjavaju na osnovu Djela apostolskih i takozvanih epistola Pavlovih, tj. spisa koji su, bar u svojoj sadašnjoj verziji, najmanje šezdeset godina mlađi od »Otkrivenja« i čiji su odgovarajući činjenički podaci ne samo vrlo sumnjivi nego i međusobno potpuno protivrječni. Odsudno je, međutim, to da naš autor nije mogao doći na ideju da jednu istu sektu obilježi sa pet raznih naziva, štaviše, za Efes sa dva (lažni apostoli i Nikolinci), a za Pergam takođe sa dva (Valaamovci i Nikolinci), i to svaki put izričito kao dvije različite sekte. Pri tome ne poričemo vjerovatnost da su se među tim sektama nalazili i elementi koje bismo danas označili kao pristalice Pavla.

U oba slučaja gdje je rečeno nešto pobliže, optužba se svodi na jedenje žrtava idolskih i kurvarstvo, dvije tačke o kojima su se Jevreji — kako stari, tako i kršćanski — vječito prepirali s paganima koji su prešli u jevrejsku vjeru. Meso od paganskih žrtava iznosilo se ne samo na svečanim gozbama,

gdje je odbijanje ponuđenog moglo da izgleda nepristojno i čak da bude opasno, nego se i prodavalo na pijacama, gdje se na njemu nije uvijek moglo vidjeti da li je košer ili nije. Pod kurvarstvom podrazumijevali su ti isti Jevreji ne samo vanbračni polni odnos, nego i onaj brak koji je zbog stepena srodstva po jevrejskom zakonu zabranjen ili pak brak između Jevreja i pagana; to je smisao koji se obično daje toj riječi u Djelima apostolskim XV,20 i 29. Ali naš Jovan je imao svoje poglede i na polni odnos koji je ortodoksnim Jevrejima bio dozvoljen. U XIV,4 on govori o 144 000 Jevreja na nebesima: »Ovo su koji se ne opoganiše sa ženama, jer su djevstvenici«. I stvarno, u nebu našeg Jovana nema ni jedne jedine žene. On dakle pripada pravcu, čestom i u drugim spisima ranog kršćanstva, koji uopće polni odnos smatra grešnim. Ako se pak sjetimo još i toga da on naziva Rim velikom kurvom s kojom se carevi zemaljski kurvaše i koje ona napoji vinom kurvarstva svojega, a trgovci zemaljski obogatiše se od bogatstva slasti njezine, onda tu riječ u poslanicama nikako ne možemo uzeti u uskom smislu koji bi htjeli da joj da teološka apologetika, kako bi na taj način iščeprkala potvrdu za ostala mjesta iz Novog zavjeta. Naprotiv. Ova mjesta u poslanicama očigledno ukazuju na pojavu koja je zajednička svim vremenima duboke uzburkanosti: kao i sve stare spone, tako se potresaju i tradicionalni okovi polnog odnosa. I u prvim vijekovima kršćanstva pojavljivala se, pored askeze koja umrtvljuje put, dosta često i tendencija da se kršćanska sloboda proširi do više ili manje nesputanog odnosa između muškarca i žene. Isto je bilo i s modernim socijalističkim pokretom. Kakvo je strašno užasavanje izazvala tridesetih godina u tadašnjoj Njemačkoj, toj »čednoj dječjoj sobi« sen-simonistička »réhabilitation de la chair«, koja je na njemački prevedena kao »Wiedereinsetzung des Fleisches«! A najviše su se užasavali oni — tada vladajući — otmjeni staleži (klase onda još nisu kod nas postojale) koji ni u Berlinu ni na svojim seoskim imanjima nisu mogli da žive bez stalno ponavljane rehabilitacije puti! A tek da su ti dobri ljudi znali Furjea, koji puti stavlja u izgled još i sasvim drukčije slobode! Savlađivanjem utopizma te ekstravagancije su ustupile mjesto racionalnijoj i u stvari daleko radikalnijoj koncepciji, a otkako se Njemačka iz Hajneove »čedne dječje sobe« razvila u centralno područje socijalističkog pokreta, ljudi se smiju tom licemjernom užasavanju čednog otmjenog svijeta.

To je cio dogmatski sadržaj poslanica. Što se tiče ostalog, one podstiču drugove na revnosnu propagandu, na smje-

lo i ponosno ispovijedanje svoje vjere pred licem protivnikâ, na neumornu borbu protiv spoljnih i unutrašnjih neprijatelja — i ukoliko je riječ o tome, njih bi isto tako mogao napisati i neki proročanski nadahnuti entuzijast iz Internacionale.

III

Poslanice su samo uvod u pravu temu Jovanovog obraćanja na sedam maloazijskih općina, a preko njih na ostalo reformirano jevrejstvo godine 69, iz kojeg se kasnije razvilo kršćanstvo. Time ulazimo u pravu svetinju nad svetinjama ranog kršćanstva.

Od kakvih ljudi su se regrutirali prvi kršćani? Poglavito od »umornih i natovarenih«, pripadnika najnižih slojeva naroda, kao što i dolikuje revolucionarnom elementu. A od kog elementa su se sastojali ti slojevi? U gradovima — od propalih slobodnih ljudi svakojakog soja, slično mean whites* južnih robovlasničkih država i evropskim potukačima i pustolovima kolonijalnih i kineskih primorskih gradova, zatim od oslobođenika i, naročito, od robova; na latifundijama Italije, Sicilije, Afrike od robova; u seoskim okruzima provincija od sitnih seljaka koji su sve više i više padali u dužničko ropstvo. Neki zajednički put k oslobođenju svih tih elemenata apsolutno nije postojao. Za sve njih raj je kao nešto izgubljeno ležao iza njih; za propalog slobodnog čovjeka negdašnji polis, grad i država u isto vrijeme, u kome su njegovi preci živjeli kao slobodni građani; za zarobljenog roba vrijeme slobode prije podjarmljenja i ropstva; za sitnog seljaka uništeno gentilno društvo i zajednička svojina zemlje. Sve je to srušila nivelišuća gvozdena pesnica rimskog osvajača. Najveća društvena grupa do koje se uzdiglo antičko doba bilo je pleme i savez srodnih plemena; kod varvara pleme je bilo organizirano po rodovima, kod Grka i Italaca koji su osnivali gradove polis je obuhvatao jedno pleme ili više srodnih plemena. Filip i Aleksandar dali su jelinskom poluostrvu političko jedinstvo, ali zato još nije došlo do stvaranja grčke nacije. Nacije su postale moguće tek s propašću rimskog svjetskog gospodstva. Ono je jednom zauvijek učinilo kraj malim savezima; vojna vlast, rimsko pravosuđe, aparat za utjerivanje poreza potpuno su razbili tradicionalnu unutrašnju organizaciju. Gubitku nezavisnosti i osobene organizacije pridružilo se nasilno pljačkanje od strane vojnih i civilnih vlasti koje su podjarmljenima najprije njiho-

* — siromašni ljudi bijele rase. — *Prev.*

vo blago otele, a onda im ga pozajmljivale uz zelenašku kamatu, kako bi mogli da plaćaju nove ucjene. Poreski pritisak i njime izazvana potreba za novcem u krajevima čiste ili preovlađujuće naturalne privrede bacali su seljake sve dublje u dužničko ropstvo zelenašima, stvarali su velike razlike u imovini, obogaćivali bogate, a potpuno osiromašavali siromašne. A svaki otpor pojedinih malih plemena ili gradova protiv ogromne rimske imperije bio je beznadežan. Pa gdje je tu bio izlaz, spas za zasužnjene, ugnjetene i osiromašene, zajednički izlaz za sve te različite grupe ljudi s tuđim ili čak suprotnim interesima? A ipak se takav izlaz morao da nađe, ako je sve njih trebalo da obuhvati jedan jedini veliki revolucionarni pokret.

Taj izlaz se našao. Ali ne na ovome svijetu. Prema tadašnjem stanju stvari on je mogao da bude samo religiozni izlaz. I tada se otvorio jedan drugi svijet. Život duše i poslije smrti tijela postepeno je svuda u rimskom svijetu postao priznata dogma. U sve širem krugu se prihvatala neka vrsta nagrađivanja i kažnjavanja pokojnikove duše za djela počinjena na zemlji. Sa nagrađivanjem je dabome stvar išla poteže; antičko doba bilo je isuviše stihijski materijalističko da zemaljskom životu ne bi pridavalo beskrajno veću vrijednost nego životu u carstvu sjeni; štaviše, Grci su život poslije smrti smatrali za nesreću. Onda je došlo kršćanstvo, ozbiljno shvatilo nagradu i kaznu na onome svijetu, stvorilo nebo i pakao — i izlaz koji umorne i natovarene vodi iz ove zemaljske doline suza u vječni raj bio je nađen. I stvarno, samo sa perspektivom nagrade na onome svijetu bilo je moguće da se stoičko-filonsko odricanje od svijeta i askeza učine osnovnim etičkim principom nove svjetske religije, koja je imali da oduševi ugnjetene narodne mase.

Taj nebeski raj ne otvara se vernicima odmah poslije smrti. Vidjećemo da se carstvo božije, čija je prijestonica novi Jerusalim, osvaja i otvara tek poslije žestokih borbi sa snagama paklenim. Ali u predstavi prvih kršćana te borbe su blisko predstojale. Naš Jovan naziva svoju knjigu odmah u početku otkrivenjem onog šta će »*skoro* biti«; odmah zatim u st. 3 hvali: »Blago onome koji čita i onima koji slušaju riječi proroštva i drže što je napisano u njemu: jer je *vrijeme blizu*«; Krist naređuje da se općini u Filadelfiji napiše: »Evo ću doći *brzo*«. A u posljednjoj glavi anđeo kaže da je pokazao Jovanu »šta će biti *skoro*« i zapovijeda mu: »Ne zapečaćavaj riječi proroštva knjige ove, jer je vrijeme *blizu*«, a sam Krist kaže dvaput, u st. 12. i 20: »Doći ću *skoro*«. Dalje izlaganje pokazaće nam koliko je taj dolazak očekivan kao bliski događaj.

Apokaliptičke vizije koje nam pisac sad iznosi skroz su, i većinom doslovno, uzete iz ranijih uzora. Dijelom iz klasičnih proroka Starog zavjeta, naročito iz Jezekilja, dijelom iz kasnijih, po ugledu na knjigu Danilovu sastavljenih jevrejskih apokalipsa, naročito iz tada dijelom već napisane knjige Jenohove. Kritika je u svim pojedinostima utvrdila odakle je naš Jovan uzeo svaku pojedinu sliku, svako prijeteće znamenje, svaku na neznabožačko čovječanstvo sručenu nevolju; ukratko — čitav materijal svoje knjige; tako da Jovan pokazuje ne samo sasvim naročito siromašto duha, nego i pruža dokaz da svoje tobožnje ekstaze i priviđenja nije čak ni u mašti doživio onako kako ih opisuje.

Tok tih priviđenja je ukratko ovaj. Najprije Jovan vidi boga gdje sedi na svom prijestolju držeći u ruci knjigu zapečaćenu sa sedam pečata, a pred njim — zaklano ali opet živo jagnje (Krista), koje je dostojno da otvori pečate njezine. Pri otvaranju pečata događaju se svakojaka strašna znamenja. Pri petome vide Jovan pod božijim oltarom duše mučenika Kristovih, pobijenih za riječ božiju, i one povikaše glasom velikim govoreći: »Dokle, gospodaru sveti i istiniti, ne sudiš i ne kaješ krvi naše na onima što žive na zemlji?« Poslije toga im dadoše bijele haljine i rečeno im bi da počinu još malo vremena dok ne bude pobijeno još više mučenika. — Dakle, ovdje još nema ni govora o »religiji ljubavi«, ne kaže se: »Ljubite neprijatelje svoje, blagosiljajte one koji vas kunu« itd., ovdje se propovijeda neskrivena osveta, zdrava i časna osveta progoniteljima kršćana. I tako u čitavoj knjizi. Što se kriza više približava, što gušće pljušte s neba zla i kazne, to s većom radošću javlja naš Jovan da velika masa ljudi još uvijek neće da se pokaje za svoje grijehe, da nad njima moraju zazviždati novi bičevi božiji, da ih Krist mora pâsti palicom gvozdenom i gaziti kacu vina srdnje i gnjeva boga svedržitelja, ali da su bezbožnici ostali okorjeli u srcima svojim. To je ono prirodno, od svakog licemjerja slobodno osjećanje da se bije bitka i da je — à la guerre comme à la guerre*. — Kod sedmog pečata pojavljuje se sedam anđela s trubama; svaki put kad jedan od njih zatrubi pokazuju se nova strašna znamenja. Poslije sedme trube dolazi na pozornicu sedam novih anđela sa sedam čaša gnjeva božijeg koje se izlivaju na zemlju; opet nova zla i kazne, u stvari najvećim dijelom zamorno ponavljanje onog što je već više puta rečeno. Onda se pojavljuje žena, velika kurva Vavilon, koja u skrletnoj haljini sjedi na vodama, pijana od krvi svetih i mučenika Isusovih — to je veliki

---

* — u ratu kao u ratu. — *Prev.*

grad na sedam brežuljaka koji ima carstvo nad svim carevima zemaljskim. Ona sjedi na zvijeri sa sedam glava i deset rogova. Sedam glava, to su sedam brežuljaka, a i sedam »careva«. Od tih careva pet je njih palo, i jedan jest, a sedmi još nije došao; poslije sedmog ponovo dolazi jedan od petorice prvih, koji je bio ranjen nasmrt, ali se rana iscijeli. Taj će vladati zemljom 42 mjeseca ili 3½ godine (polovina nedjelje od 7 godina), progoniće vjernike do smrti, i bezbožništvo će zavladati. A onda dolazi veliki odlučni boj, sveti i mučenici biće osvećeni razorenjem velike kurve Vavilona i svih njenih pristalica, tj. velike mase ljudi; đavo će biti bačen u bezdan i tamo zatvoren na hiljadu godina, za koje vrijeme će carovati Krist s mučenicima koji su ustali iz mrtvih. Ali poslije hiljadu godina đavo će biti opet oslobođen i biće opet nova velika bitka duhova, u kojoj će on biti konačno pobijeđen. Tada dolazi drugo uskrsnuće, kad će se probuditi i ostali mrtvaci i pojaviti pred sudom božijim (pazite — *ne* Kristovim), a vjernici će ući u novo nebo, novu zemlju i nov Jerusalim radi života vječnoga.

Pošto je čitava ova stvar građena isključivo jevrejsko-prekršćanskim materijalom, ona pruža gotovo samo čisto jevrejske predstave. Otkad je narodu Izraela počelo da na ovom svijetu ide rđavo, od asirskog i vavilonskog sužanjstva, od razorenja oba carstva, Izraela i Judeje, do robovanja Seleukidima, dakle od Isaije do Danila, uvijek se u nevolji prorokuje da će doći spasitelj. Još se kod Danila (XII, 1—3) nalazi proročanstvo o silasku Mihaila, anđela čuvara Jevreja, koji će ih izbaviti iz velike nevolje; mnogi mrtvi će ustati, postoji neka vrsta strašnog suda, i učitelji koji narod privode pravdi sjaće kao zvijezde vazda i dovijeka. Kršćanski je samo oštro naglašavanje bliskog carstva Kristova i slave uskrslih vjernika, naročito mučenika.

Za objašnjenje ovog proročanstva, ukoliko se odnosi na tadašnje događaje, zahvaljujemo njemačkoj kritici, naročito Evaldu, Likeu i Ferdinandu Benariju. Preko Renana ono je postalo pristupačno i neteološkim krugovima. Da velika kurva Vavilon znači Rim, grad na sedam brežuljaka, već smo vidjeli. O zvijeri na kojoj sjedi kaže se u XVII, 9—11: »Sedam glava (zvijeri), to su sedam gora na kojima žena sjedi. I jesu sedam careva. Pet je njih palo, i jedan jest, a drugi još nije došao; i kad dođe za malo će ostati. I zvijer koja bješe i nije, i ona je osmi, i jest od sedmorice i u propast ide«.

Prema tome, zvijer je rimska imperija, predstavljena uzastopce sa sedam careva, od kojih je jedan bio ranjen nasmrt i više ne vlada, ali se izliječio i dolazi opet da bi kao

osmi ostvario carstvo huljenja na boga. I dano joj bi »da se bije sa svetima, i da ih pobijedi; i pokloniše joj se svi koji žive na zemlji kojima imena nisu zapisana u životnoj knjizi jagnjeta, koje je zaklano od postanja svijeta; i učini sve, male i velike, bogate i siromašne, slobodnjake i robove, te im dade žig na desnoj ruci njihovoj ili na čelima njihovima, da niko ne može kupiti ni prodati, osim ko ima žig ili ime zvijeri, ili broj imena njezina. Ovdje je mudrost. Ko ima um, neka izračuna broj zvijeri: jer je broj čovjekov i broj njezin šest stotina i šezdeset i šest«. (XIII, 7—18).

Konstatiraćemo samo da se ovdje pominje bojkot, kao jedno od sredstava koje rimska imperija primjenjuje protiv kršćana — dakle očigledno jedan pronalazak đavola — i preći ćemo na pitanje ko je taj rimski car koji je već jednom ranije vladao, bio ranjen nasmrt i uklonjen, a koji će kao osmi po redu doći ponovo i igratu ulogu Antikrista.

Od Avgusta, kao prvog, imamo: 2. Tiberija, 3. Kaligulu, 4. Klaudija, 5. Nerona, 6. Galbu. »Pet je njih palo, i jedan jest«. Dakle, Neron je već pao, Galba jest. Galba je vladao od 9. juna 68. do 15. januara 69. Ali odmah poslije njegovog dolaska na prijesto pobunile su se legije na Rajni pod Vitelijem, dok su u drugim provincijama druge vojskovođe pripremale vojničke ustanke. U samom Rimu pobunili su se pretorijanci, ubili Galbu i proglasili za cara Otona.

Iz ovog proizilazi da je naše »Otkrivenje« pisano za vrijeme Galbe. Vjerovatno pod kraj njegovog vladanja. Ili najkasnije za vrijeme tromjesečne (do 15. aprila 69) vladavine Otona, »sedmog«. A ko je osmi, koji bješe i nije? To će nam pokazati broj 666.

Među semitima — Haldejcima i Jevrejima — bila je tada u modi magijska vještina koja se zasnivala na dvojakom značenju slovâ. Od nekih trista godina prije naše ere hebrejska slova upotrebljavala su se i kao brojni znaci: a = 1, b = 2, g = 3, d = 4 itd. Kabalistički gatari sabirali su brojne vrijednosti slova nekog imena i pokušavali da iz dobijenog zbira proriču, na primjer tako što su gradili riječi ili grupe riječi sa jednakom brojnom vrijednošću, na osnovu kojih bi izvodili zaključke o budućnosti nosioca imena. Tim istim jezikom brojki izražavane su takođe tajne riječi i slično. Ova vještina nazvana je grčkom riječju gematriah, geometrija; Haldejci, koji su se njome bavili u vidu zanata i koje Tacit zove mathematici, bili su najprije pod Klaudijem, a zatim ponovo pod Vitelijem protjerani iz Rima, vjerovatno zbog »težih skandala«.

Baš putem ovakve matematike nastao je i naš broj 666. Iza njega se krije ime jednog od prvih pet rimskih careva.

Osim broja 666 Irinej je, krajem drugog vijeka, znao još i varijantu — 616, koja je svakako nastala u vrijeme kad je zagonetka tog broja mnogima još bila poznata. Ako nađeno rješenje bude podjednako odgovaralo i jednom i drugom broju, onda će njegova tačnost biti dokazana.

Ovo rješenje našao je Ferdinand Benari u Berlinu. Ime je – Neron. Broj se zasniva na נרון קסר (Neron Kesar), talmudom i palmirskim natpisima zasvjedočenom hebrejskom pisanju grčkog Nerôn Kaisar, car Neron, kao što je glasio natpis na Neronovom kovanom novcu u istočnoj polovini imperije. Naime: n (nun) = 50, r (reš) = 200, v (vov) mesto o = 6; n (nun) = 50, k (kaf) = 100, s (sameh) = 60, i r (reš) = 200, zbir = 666. Ako uzmemo kao osnovu latinsko pisanje Nero Caesar, otpada drugo nun = 50, i imamo 666 minus 50 = 616, Irinijevu varijantu.

Za vrijeme Galbe stvarno su čitavo rimsko carstvo zahvatili iznenadni neredi. Sam Galba je na čelu španskih i galskih legija marširao protiv Rima da zbaci Nerona; Neron je pobjegao i naredio jednom oslobođeniku da ga ubije. Ali protiv Galbe kovali su zavjeru ne samo pretorijanci u Rimu nego i vrhovni komandanti provincija; svuda su se javljali novi pretendenti na prijesto i pripremali se da sa svojim legijama udare na glavni grad. Izgledalo je da je imperija ostavljena na milost i nemilost unutrašnjem ratu, izgledalo je da njen pad predstoji neposredno. A uz to se širio glas, naročito na Istoku, da Neron nije mrtav, već samo ranjen, da je pobjegao Parćanima i da će s vojskom doći preko Eufrata i otpočeti novu i još krvaviju vladavinu terora. Takvim vijestima su naročito bile zaplašene Aheja i Azija. I upravo nekako u to vrijeme kada je pisano »Otkrivenje« pojavio se lažni Neron, koji se s prilično velikim brojem pristalica nastanio blizu Patmosa u Maloj Aziji, na ostrvu Kitnos u Jegejskom moru (današnjoj Termiji), dok nije, još pod Otonom, bio ubijen. Zar je onda čudo što se među kršćanima, protiv kojih je Neron otpočeo prve velike progone, proširilo mišljenje da se on vraća kao Antikrist, a da je njegov povratak, i s njim nužno skopčani i još odlučniji pokušaj krvavog istrebljenja nove sekte, predznak i predigra ponovnog dolaska Kristovog, velike pobjedonosne borbe protiv snaga paklenih i hiljadugodišnjeg carstva koje će »skoro« nastati, čiji siguran dolazak čini da mučenici radosno idu u smrt?

Kršćanska i kršćanstvom zadahnuta literatura prva dva vijeka pokazuje dosta znakova da je tajna broja 666 tada bila mnogima poznata. Razumije se, Irinej je više nije znao, ali je znao, kao što znaju i mnogi drugi do kraja trećeg vijeka, da se pod apokaliptičkom zvijeri podrazumijeva Neron koji

se vraća. Zatim se gubi i taj trag i naš spis se podvrgava fantastičnom tumačenju pravovjernih proroka; ja sam i sâm kao dijete poznavao stare ljude koji su propast svijeta i strašni sud očekivali, prema starom Johanu Albrehtu Bengelu, u godini 1836. Proročanstvo se ispunilo, i to tačno te godine. Samo što strašni sud nije pogodio grešni svijet, nego pobožne tumače »Otkrivenja«. Jer 1836. godine našao je F. Benari ključ za broj 666 i time svemu tom vračanju na osnovu brojeva, toj novoj gematriah, zauvijek učinio kraj.

Što se tiče carstva nebeskog, koje je rezervisano za vjernike, naš Jovan može dati samo vrlo površan opis. Novi Jerusalim ima, za tadašnje pojmove, prilično velike dimenzije; to je kvadrat sa stranom od 12 000 stadija = 2227 km, obuhvata, dakle, površinu od nekih pet miliona kvadratnih kilometara, više nego polovina Sjedinjenih Država Amerike, a sagrađen je od samog zlata i dragog kamena. U njemu stanuje bog među svojima, svijetli im mesto sunca, i nema smrti ni jada i bola; rijeka vode života teče kroz grad, a na njenim obalama raste drveće života koje rađa dvanaest rodova dajući svakog mjeseca svoj rod; »i lišće od drveta bijaše za iscjeljivanje narodima«, (po Renanovom mišljenju, to je neka vrsta ljekovitog čaja, »L'Antechrist«, p. 542). Sveti žive u njemu vječno.

Takvo je bilo kršćanstvo, koliko ga mi poznajemo, u Maloj Aziji, svom glavnom sjedištu oko 68. godine. Nikakvog traga trojstvu — naprotiv, pred nama je stari jedini i nedjeljivi Jehova kasnog jevrejstva kada se od jevrejskog nacionalnog boga uzdigao do jedinog i isključivog najvišeg boga na nebu i na zemlji, kada pretenduje na vlast nad svim narodima, obećava milost obraćenima i nemilosrdno uništava nepokorne, vjeran antičkom: parcere subjectis ac debellare superbos*. Stoga na strašnome sudu sudi sam taj bog, a ne, kao što opisuju kasnija jevanđelja i poslanice, Krist. Prema persijskom učenju o emanaciji, koje je kasno jevrejstvo usvojilo, Krist-jagnje od vijeka izlazi od boga, od kojeg izlaze — ali su po rangu niži — i »sedam duhova božijih«, koji za svoje postojanje zahvaljuju pogrešnom razumijevanju jednog poetskog mjesta (Isaija XI, 2). Oni nisu bog niti su jednaki bogu, nego su mu potčinjeni. Jagnje samo sebe prinosi kao žrtvu ispaštanja za grijehe svijeta i za ovo dobijaju na nebu izrično povišenje ranga, jer mu se ta njegova dobrovoljna žrtva životom u čitavoj knjizi ocjenjuje kao jedan vanredan podvig, a ne kao nešto što nužno izlazi iz dubine njegovog bića. Razumije se da postoji i čitav nebeski dvor: starješine,

* — praštati pokorenima i ratovati protiv oholih. — *Prev.*

heruvimi, anđeli i sveti. Monoteizam je, da bi postao religija, morao odvajkada činiti ustupke politeizmu, još od Zendaveste. Kod Jevreja otpadništvo i prelaženje paganskim čulnim bogovima traje hronično, a poslije egzila nebeski dvor, po persijskom uzoru, još više prilagođava religiju narodnoj fantaziji. Pa i »kršćanstvo, čak i tada kad je namjesto vječno sebi jednakog, krutog jevrejskog boga stavilo diferenciranog u sebi, tajanstvenog trojedinog boga, moglo je kod narodnih masa potisnuti kult starih bogova samo kultom svetih; isto je tako, po riječima Falmerajera, Jupiterov kult na Peloponezu, u Majni, u Arkadiji, izumro tek tamo u devetom stoljeću («Geschichte der Halbinsel Morea« I, p. 227*). Tek moderna buržoaska epoha i njen protestantizam ponovo odstranjuju svete i diferencirani monoteizam uzimaju najzad ozbiljno.

Naš spis ne poznaje ni učenje o naslijeđenom grijehu ni o čišćenju vjerom. Vjera tih borbenih prvih općina je sasvim druge vrste nego vjera kasnije pobjedonosne crkve: pored jagnjetove žrtve ispaštanja njen osnovni sadržaj je bliski ponovni dolazak Krista i hiljadugodišnje carstvo koje će skoro da nastupi, a ono na čemu se ta vjera jedino provjerava — to je aktivna propaganda, neprekidna borba protiv spoljnog i unutrašnjeg neprijatelja, ponosno i vedro ispovijedanje revolucionarnog gledišta pred paganskim sudijama, mučenička smrt s vjerom u sigurnu pobjedu..

Vidjeli smo da pisac još apsolutno ne zna da je nešto drugo nego Jevrejin. Stoga nigdje u čitavoj knjizi nema govora o krštenju, a i mnoge druge stvari ukazuju na to da je krštenje institucija drugog perioda kršćanstva. 144 000 vjernika-Jevreja »zapečaćuju se«, ne krste se. O svetima na nebu i vjernicima na zemlji kaže se da su sprali grijehe svoje, da oprašе haljine svoje i ubijeliše u krvi jagnjetovoj; o vodi krštenja nema govora. I oba proroka koja prethode dolasku Antikrista (glava XI) ne krštavaju se, a prema XIX, 10 svjedočanstvo Isusovo nije krštenje, nego duh proroštva. U svim tim zgodama bilo bi prirodno pominjati krštenje ako se ono tada već primjenjivalo; prema tome, gotovo s apsolutnom sigurnošću smijemo zaključiti da naš pisac nije znao za krštenje, da se krštenje pojavilo tek kad su se kršćani definitivno odvojili od Jevreja.

Autor ne zna ni za drugu, kasniju svetu tajnu — pričešće. Kad u Luterovom tekstu Krist obećava svakom Tijatircu koji istraje u vjeri da će ući k njemu i »das Abendmahl mit ihm halten«,* onda to izaziva pogrešnu predstavu. U grčkom

* »Istorija poluostrva Moreje«, t. I, str. 227. — *Prev.*
* — svršiti tajnu večeru s njime. — *Prev.*

tekstu stoji deipnêsô, večeraću (s njime), a engleska biblija daje to sasvim tačno: »I shall *sup* with him«. O tajnoj večeri, čak ni kao o nekoj daći, ovdje apsolutno nema ni govora.

Da je naša knjiga, sa svojim tako originalno potvrđenim datumom — 68. ili 69. godine — najstarija u čitavoj kršćanskoj literaturi, ne može biti nikakve sumnje. Nijedna druga nije pisana tako varvarskim jezikom koji vrvi od hebreizama, nemogućih konstrukcija i gramatičkih pogrešaka. Tako se u glavi I, 4. kaže doslovno: »Blagodat vam i mir od budući i koji bješe i dolazeći«. Da su jevanđelja i Djela apostolska pozne prerade spisa koji su sad izgubljeni, čije se slabo istorijsko jezgro, obavijeno legendom, danas više ne može prepoznati, da čak nekoliko takozvanih »autentičnih« (po Brunu Baueru) apostolskih poslanica predstavljaju ili poznije spise u najboljem slučaju dodacima i umetanjima izmijenjene prerade starijih djela nepoznatih autora, poriču samo profesionalni teolozi ili drugi zainteresirani istoričari. Utoliko je važnije to što ovdje imamo knjigu čije je vrijeme pisanja utvrđeno gotovo tačno u mjesec, knjigu koja nam pokazuje kršćanstvo u njegovoj najnerazvijenijoj formi, u formi u kojoj ono prema dogmatici i mitologiji potpuno izgrađene državne religije četvrtog vijeka stoji otprilike kao još neustaljena mitologija Tacitovih Germana prema mitologiji Ede koja se formirala pod utjecajem kršćanskih i antičkih elemenata. Klica svjetske religije je već ovdje, ali ta klica ima još podjednako u sebi hiljadu razvojnih mogućnosti, koje su se ostvarile u bezbrojnim kasnijim sektama. I baš zato nam je najstariji spomenik iz procesa nastajanja kršćanstva naročito dragocjen, jer nas izvodi na čistinu, jer nam u svojoj čistoti daje ono šta je jevrejstvo — pod jakim aleksandrijskim utjecajem — unijelo u kršćanstvo. Sve ono kasnije — to je zapadni, grčko-rimski dodatak. Samo posredstvom monoteističke jevrejske religije mogao se monoteizam kasnije grčke vulgarne filizofije dočepati religiozne forme, u kojoj je jeidno i mogao da ovlada masama. Kad je to posredstvo nađeno, on je mogao da postane svjetska religija samo u grčko-rimskom svijetu i putem svog daljeg razvijanja u idejnom materijalu, koji je pomoću njega osvojio, i stapanja sa tim materijalom.

(Preveo dr ZVONKO TKALEC)

tekstu stoji: »lèpreux, mécréant« (i: mijeni) a engleska biblija daje to sasvim tačno: »I shall sup with him«. O tajnoj večeri, dakle ni kao o nekoj daći, ovdje apsolutno nema ni govora.

Da je naša knjiga, sa svojim tako originalno potvrđenim datumom — 68. ili 69. godine — najstarija u cijeloj kršćanskoj literaturi, ne može biti nikakve sumnje. Nijedna drevnija nije pisana tako varvarskim jezikom koji vrvi od hebraizama, nemogućih konstrukcija i gramatičkih pogrešaka. Tako se u glavi 1, 4. kaže doslovno: »Blagodat vam i mir od Sušti i koji biješe i dolazi«. Da su jevanđelja i Djela apostolska pomno prerađeni spisi koji su sadržavali legende, čije je slabo istorijsko jezgro obavijeno legendom, danas više ne može propozati, da čak nekoliko takozvanih »autentičnih« (po Brunu Baueru) apostolskih poslanica predstavlja u literaturi pozniji spise u najboljem slučaju dodacima i preradama ranijih izgubljenih djela nepoznatih autora, pored samo profesionalni teolozi ili drugi zainteresirani istoričari. Utoliko je važnije to što ovdje imamo knjigu čije je vrijeme pisanja utvrđeno gotovo tačno u mjesec, knjigu koja nam pokazuje kršćanstvo u njegovoj najneizvjesnijoj formi, u formi u kojoj ono prema dogmatici i mitologiji potpuno razvijene državne religije četvrtog vijeka stoji otprilike kao još neizrađena mitologija Tacitovih Germana prema mitologiji Ede koja se formirala pod utjecajem kršćanskih i antičkih elemenata. Klica svjetske religije je već ovdje, ali ta klica ima još podjednako u sebi tisuću razvojnih mogućnosti, koje su se ostvarile u bezbrojnim kasnijim sektama. I baš zato nam je najstariji spomenik iz procesa nastajanja kršćanstva naročito dragocjen, jer nas uvodi na čistinu, jer nam u svojoj čistoti daje ono što je jevrejstvo — pod jakim aleksandrijskim utjecajem — unijelo u kršćanstvo. Sve ono kasnije — to je zapadni, grčko-rimski dodatak. Samo povrh svoga monoteističkog jevrejske religije mogao se monoteizam kasnije grčke vulgarne filozofije obući u religiozne forme, u kojoj je jedino i mogao da ovlada masama. Kad je to posredstvo nađeno, on je mogao da postane svjetska religija samo u grčko-rimskom svijetu i putem svog daljeg razvijanja uključenom materijala, koji je pomoću njega osvojio, i stapanja sa tim materijalom.

(Preveo dr ZVONKO TKALEC)

SADRŽAJ

Dodaci